

І як я вмеру, не розумію —

життя моє одвічнеє...

Павло Тичина

Книга перша

Домороси. Іспит сумління

І

Коли на майдані страдчівської церкви Різдва Пресвятої Богородиці не стало празнешного люду й запрошені на святкові обіди прихожани розходилися лісовими стежками по двоє, по троє, а то й цілими гуртами до обійсть, розкиданих по галявинах і вилаштуваних рядочком над тихою Верещицею, я помітив маленького й зісохлого, немов коцюрубок, чоловічка, що сидів на порозі дзвіниці — в клепані[1] з проїденими моллю вухами, які стирчали, немов у пугача, брови мав зведені уверх дугами, наче від подиву; був він геть схожий на нічного птаха, засліпленого денним світлом, й уперто придивлявся до мене, наче хотів упізнати, потім підвівся й пошкандибав до колоди, на якій сидів я, і, дихнувши ядучим тютюновим димом, спитав, як мені здалося, досить нахабно:

— Ви що — з печери вилізли?

— Можливо, — відказав я неохоче. — Але дуже давно...

— А певне, що не ниньки... То небезмай три десятки років тому під час хресного ходу зайшло в онтой, нині заґратований, отвір троє хлопців і дівчина — й навіки там пропали...

— Виходить, що не пропали, якщо донині їх па м'ятаєте...

— То ви насправді — з тих?

— З тих, з тих... — відбуркнув я, впізнавши чоловічка. — Але йдіть, йдіть собі, вуйку, а я ще трохи сам посиджу...

— А як називаєтесь? — не вступався чоловічок.

— Вам це конче треба знати?.. Сказав я вам: ідіть собі.

А тоді сталося диво: чоловічок зник, наче його тут зо всім і не було, я порозглядався й по якійсь хвилині побачив на чубку смереки, що заступала дзвіницю, справдешнього пугача з настовбурченими вухами, з жовтими дугами над здивованими очима — був той птах достоту схожий на чоловічка в клепані: може, то він перемінився в нічного птаха...

Й подумалося мені, що я перевтомився за цілий день чекання.

...Називаюся Ігор Романюк; в це урочище під Страдчівською горою, яка моторошним отвором печерного входу зловісно вдивляється у припишклу видолину за Верещицею, я прийшов — згідно із колишнім домовленням між нами, чотирма філоматами, — із життєвих мандрівок.

Заґратоване залізним пруттям чорне око гори, а ще розмова з чоловічком, схожим на поморщений коцюрубок, нагадали мені легенду, про нас складену: три десятки років тому четверо вигнанців із Львівського університету в день Благовіщення зібралися тут, біля страдчівської церкви, перед тим, як розійтися світами, щоб попрощатися й поклястися повернутись сюди через тридцять літ у день храмового празника у Страдчі, хоч ніхто з нас не вірив, що таке може колись статися, й тоді пішла із Янівщини чутка, що в печеру біля Страдча зайшли й не вернулися, навіки пропали троє хлопців і дівчина; хтось ту вигадку спородив ніби для того, щоб ніхто з нас нікому в пам'яті не

залишився і щоб ніхто ніколи не шукав ізгоїв, відкинутих з битого шляху, яким вони досі йшли і враз стали нікому не потрібними; помолившись у церкві, ми на очах у прихожан, пройшовши разом з ними хресним ходом, вступили у чорний отвір, і ніхто більше нас не бачив і не шукав; згодом хтось загородив печерну діру залізними штабами, прибивши печатку по нашій пам'яті... Боже милий, спам'ятай мене, все це тільки легенда! Але ж могло так статися, думав я, дивлячись на тихий осінній плін Верещиці, бо чому ніхто, крім мене, не з'явився на умовлене місце зустрічі? Проте Богові не хотілося мене спам'ятовувати, і я далі додумував легенду, на дійсності засновану...

Дійсність у загадках перемагала, й Ігор, сидячи біля заґратованого отвору печери, прокручував стрічку реальних картин, які відбивали прожиті в молодості дні. Були вони зримі й зовсім не зв'язані з легендою про таємниче зникнення колишнього студентського товариства в утробі печери; не було такого, але кожна байка має своє підґрунтя: прихожани церкви Різдва Пресвятої Богородиці, які звикли щонеділі бачити в Страдчі молодіжний гурт — може, то археологи? — що заходив у печеру, подовгу там перебував й згодом виходив на світ Божий, пустили по людях тривожну чутку, коли того гурту не стало видно на березі Верещиці...

А може, й справді, — думав тепер Ігор, — ми розчинилися у підземеллі, бо куди поділися, в яких світових пропастях позникали, що нікого на умовленому місці нині нема... Ігор у думці вперто скликав колишніх друзів, і ось вдалось йому на один мент їх повернути й розставити на зримій картині такими, якими вони були в дні студентської юності, — жадібних до життя загарливців, котрим самого університету, лекцій, захоплень викладацькою майстерністю професури, тривожних хвилин під час екзаменаційних сесій, шелесту книг у бібліотеках було категорично замало: ми прагнули знайомств, розмов, суперечок і передовсім творчого проявлення — кожен з нас бажав виявити на людях свою визрілу, та ще приховану духовну сутність читанням власних поезій, новел, вмінням викласти у словах свої погляди, похвальбою набутими знаннями; ми бажали перемог у палких дискусіях, були потенційними

політичними протестантами і головне — прагнули стати поміченими, виділеними із студентської маси... Тож кожен з нас окремо, ще до знайомства, спіймався на гачок заманливого оголошення, вивішеного на дверях студентського клубу: охочі взяти участь у драматичному гуртку можуть зібратися такого-то дня і о такій-то годині в актовій залі, що маєстатично називалася тоді "kollegium maximum".

На режисера студентського драматичного гуртка зголосився найповажніший на філфаку п'ятикурсник Антон Доленко з Полтавщини — вельми поважний, бо переросток, за що йому почепили прозвисько Старий, інакше й не називали, часто забуваючи його справжнє ймення; був він мовчазний і добродушний, проте знав собі ціну, мав шану у студентів і прихильність викладачів, визнавався на драматургії й темою своєї дипломної роботи взяв п'єси Корнійчука, не пропускав жодної вистави у львівських театрах, крім того, цікавився економікою й деколи заводив бесіду про можливість рентабельного колгоспного господарювання, непогано знав філософію й на екзаменах з діалектичного матеріалізму вдавався до дискусій з приводу філософських систем Гегеля і Юма, заганняючи викладачів, які сліпо сповідували марксизм, у незручне становище, й ті, боячись ревізіоністських ухилів премудрого студента, завбачливо ставили йому найвищу оцінку; а ще всі знали, що Антон встиг за своє життя зазнати розмаїтих пригод, про які волів мовчати, й признавався до них лише в хвилини роздратувань суспільними несправедливостями: в юності Доленка забрали на роботу до Німеччини, а після війни зморений остарбайтер, звинувачений у співпраці з німцями, відбував п'ятирічне заслання у Приморському краю.

Старий чекав у актовій залі на охочих узяти участь у роботі драмгуртка, й прийшло до нього кілька волонтерів з різних курсів українського відділення філфаку.

Першим з'явився Ігор Романюк, вже досить знаний на факультеті поет: його вірші часто друкувалися в університетській багатотиражці, а недавно він втішився публікацією великої добірки поезій в київському

товстому журналі; зірковій хворобі Ігор не піддавався й мужньо сприймав критику на засіданнях літстудії.

Прийшов теж Ігорів однокурсник Мирон Синютка — малий зростом, з лисуватою круглою головою, він вправлявся у критиці й за скромні студентські гроші скуповував у книгарнях найновіші збірки поезій, захоплювався віршами маловідомого поета Ярослава Шпорти, й Ігор називав свого приятеля "зашпортаним на шпортознавстві".

З'явився в актовій залі, а інакше й не могло бути, красень з другого курсу гітарист Аркадій Молодий, який брав участь у масовках в театрі ПрикВО[2], куди напросився лише для того, щоб бачити щодня львівську примадонну Діану Шерстякову й бути із нею поруч; його прийняли охоче, зваживши на музикальні здібності й на ефектну зовнішність: був то стрункий, доладно складений юнак з баламутними сірими очима, з жуїрськими вусиками й трикутними бакенбардами, з вигляду — серцеїд, то й не дивно, що привів із собою нікому не знайому першокурсницю — русяве янголятко з довгою, до пояса, товстою косою і тремтливими віями, писану красуню, яка тихо назвалася: "Я — Ореста".

Антон попросив прибулих сісти й повідомив, що драмгурток працюватиме над п'єсою Корнійчука "Платон Кречет"; він роздав усім по примірнику п'єси й почав призначати майбутніх акторів на ролі.

— Ти, Аркадію, будеш Аркадієм — завідувачем лікарні, Ігор — Платоном, Мирон — терапевтом Бубликом, Ореста — асистенткою Валею, а на роль Ліди та й інших кандидатів на ролі доведеться ще шукати.

Й коли він це сказав, до зали увійшла коротко стрижена, до половини вуха, елегантна панна з розкосими очима, іронічним поглядом зелених очей і напускною суворістю на обличчі, немовби вона наготувалася захищатися від допитливих поглядів. Усе в її постаті було відточене, ніби на мармурі різцем скульптора: маленькі вушка, гострий

ледь загнутий носик, стиснута смужка губ, бліді щоки з легкими впадинами, довга шия з разком білих коралів, під рожевою блузочкою випинався скромний бюст, тонкий стан прехопився вишиваною крайкою, — та попри всю цю вишуканість, коли вона стала поруч з Орестом, здалася Ігореві некрасивою, начебто її дівоча врода заховалася під холодною маскою, немов під льодовою плівкою.

— Ви хто? — запитав Антон.

— Ліда Сорока, з журналістики.

— То будете архітектором Лідою.

Дівчина знизала плечима, ніби їй до всього цього було байдуже, Ігор пильно придивлявся до неї, дошукуючись в її обличчі властивої їй вроди, і врешті прошепотів, нахилившись до Мирона, — з нехиттю, аж гейби зі злом:

— Яка гордовита аристократка...

Перезнайомившись із майбутніми акторами, Антон відпустив їх до наступного дня — переписувати ролі.

II

Читання ролей почалося з репліки Валі-Орести: "Як близько сонце, воно іде на нас, не спиняйте, не спиняйте!", яку вона виголосила несподівано для себе самої натхненно, немов не під час репетиції, а вже на сцені — може, їй це так вдалося тому, що тих кілька слів були майже єдиним текстом в ролі асистентки Валі, і все артистичне вміння Орести вклалося в експресивну репліку. На миловидному личку дівчини із натурально відтвореної сонливості вилучилося природне захоплення сонячним саявом: Ореста враз із прекрасної ляльки перемінилася в живу

людину, зачаровану пробудженням світу, який уперше їй з'явився — усвідомленим і чарівним.

Ігор невідривно дивився на Оресту, а вона все ще не виходила з ролі, сиділа з опущеними руками, не маючи сили здолати враження від уперше побаченого величного сонця, яке не переставало її засліплювати; Ореста відчувала, як промені гріють її обличчя, й знемагала від їхнього тепла, а вони, щораз наближаючись, падали на неї, обпікали, вона заслонила від них долонею й тоді крізь пальці побачила налиті радістю і здивуванням очі хлопця, з яким ще не встигла познайомитися, а мав він виконувати роль Платона; Ігор здався їй надмірно втішеним, його радість повнилася сміливістю, він перемагав зніяковіння Орести, долав її інфантильність, перемінював дитину в розквітлу дівчину, пожадливо обнімав її поглядом, утворював довкруг неї нестримне забороло — таке міцне, щоб чужі очі не могли його пробити, однак це йому не вдалося зробити: на неї так само гаряче, аж до нахабства, дивився Аркадій, ніби теж уперше побачив; захищаючись від тих обстрілів, Ореста провела долонею по обличчі, зсунула з нього подобу Валі й, зніяковіло посміхаючись, переводила погляд з Ігоря на Аркадія, повертаючи собі на мить образ гутаперчевої ляльки.

Старий, видно, був задоволений вдалою мізансценою, та це відчуття тривало в нього недовго: актори читали свої тексти без інтонацій, глухо — ні в одного не відчувалося втіхи від входження в роль, сама ж Валя-Ореста ще однією реплікою зруйнувала, мабуть, ту першу і єдину натуральну мізансцену в п'єсі: "Я хочу взяти сонце в руки й віддати його тобі", — вимовила вона зізнання, адресоване своєму коханому — окулістові Стюпі, й на цьому репетиція перервалася від саркастичної фрази Ліди:

— Спам'ятайтеся, та хіба так розмовляють закохані?!

Доленко невдоволено позирнув на Ліду, даючи їй зрозуміти, що заважає, проте її зауваження враз здетонувало дискусію: майбутні актори заговорили всі разом; невдоволення від того, що вже цілу годину

добровільно повторюють за автором п'єси плакатні фрази й з напускним пафосом входять у ролі рупорів фальшивої корнійчуківської демагогії, дійняло кожного соромом, й усі обурено заговорили: хіба не міг Старий вибрати іншої п'єси, чи ж то світ клином зійшовся на "Платонові Кречеті"; Антон, забачивши провал, спробував рятувати ситуацію, мовляв, під час роботи над спектаклем маємо право підредаговувати твір, так роблять усі режисери у професійних театрах, проте його голос згас під аргументацією дискусантів; зрештою, Доленко сам передбачав подібне фіаско, адже в драматургії визнавався непогано й ходувальність Корнійчукової п'єси давно збагнув, однак мусив узяти її до репертуару: секретар комітету комсомолу Черепов не давав згоди на постановку "Свічного весілля" Івана Кочерги, ні, тим паче, на "97" Миколи Куліша, а про класичні п'єси й слухати не хотів...

Отож замість репетиції спалахнула гаряча й небезпечна суперечка, Антон боязко оглядався, та зупинити гамору не зумів — у актовій залі несподівано розпочалася перша репетиція самостійного студентського мислення.

— Роль Платона Кречета, як і майже всі ролі в цій п'єсі, — заговорив Ігор, — надумана, штучна й фальшива! Головний герой — а як може бути інакше в соціалістичному творі — стопроцентово ідеальний: вдумливий, талановитий, до того ж віртуозно грає на скрипці, чим зачаровує Ліду, і та, звичайно, в нього закохується!

Ліда, не відводячи погляду від Молодана, який мав грати роль її нареченого Аркадія, іронічно посміхнулася й додала:

— І моментально розчаровується в Аркадієві, запримітивши, як він наступає стоптаними каблуками на манжети задовгих на нього штанів...

Аркадій спалахнув і підтягнув штани, злісно при тому зиркнувши на журналістку, на губах якої в'юнилася зухвала посмішка; у вишуканого

елеганта вмить пропала самовпевненість, і хоч йому зовсім не імпонувала негативна роль завідувача лікарні, став на його захист.

— До чого тут зовнішні ознаки, — сказав. — П'єса Корнійчука не про це, все-таки вона психологічна й у ній поставлене приховане завдання — розвінчати міф Кречета, — про це доречно говорив щойно Ігор.

У дискусію втрутився Синютка, який досі сидів мовчки, він вибухнув філіппікою, й ніхто не зумів перервати його запальну мову:

— Наша дискусія, друзі, розпочалася не із суттєвого. Чому не має права існувати в мистецтві ідеальний герой? Хіба мало в класичній літературі героїчних персонажів, візьміть хоча б Тараса Бульбу або Кирила Тура з "Чорної ради". Річ не в цьому: ви спершу згадайте, в якому році написав Корнійчук п'єсу. Забули? То я вам пригадаю...

Антон ляснув книжкою по столі.

— Перестань, Мироне! Ми зійшлися сюди не для політикування, а заради мистецтва...

— Ти диви! — запіяв Мирон. — Кому ж то вже вдалося віддерти мистецтво від політики? Ти будеш, напевне, першим таким піонером, Антоне... Бо навіть декаданс і досі вважається політичною матерією, оскільки проповідує визволення творчості від тієї ж політики... Ну, а в цій п'єсі заполітизовано все, до того жахливо примітивно: "ви в піонерах були?", "ви ж член партії!" і т. д. і т. п... Я навів інвективи першого секретаря обкому партії Береста, який усе знає і є справедливішим від буддійського божища... А які мудрі сентенції проголошує цей партійний бос: "Яка може бути пильність без віри в народ?" Ба навіть дурненький окуліст Стьопа завойовує серце Валі ось яким вишуканим освідченням: "Кохана Валю, моя любов до тебе чиста, як кришталь, адже ми живемо в епосі, коли люди переробляють світ і долають власні вади!"

— Відпочинь, колего, — нарешті вдалося Ігореві зупинити Миронів пасаж. — Краще послухай анекдот, я щойно його придумав... Сидять під копицею сіна тракторист Вася і доярка Маша. Вася хоче обняти дівчину, та вона, перед тим як віддатися коханому, запитує: "Ти віриш у комунізм?" — "Вірю!" — на весь степ вигукує Вася, й тоді дівчина, схиливши голову на плече хлопця, млосно шепоче: "Якщо так, то я твоя..."

— Яка досконала соцреалістична схема! — вигукнув Мирон, перемагаючи сміх акторів.

Антон підвівся.

— Я припиняю цей балаган, товариші! Ви надто далеко заходите, вже й до методу добираєтеся. А там — і до системи... Це шкідливе критиканство... Чи не краще було б подумати, адже настав час відлиги, про вдосконалення нашого ладу...

Мирон приклав до уст човником долоню й, нахилившись до Антона, проказав півголосом:

— Недавно приїжджав до Москви ідеальний комуніст — французький філософ Жан Поль Сартр. Однак, недовго погостювавши в Білокам'яній, він стрімголов утік звідти, ніби за ним гналося щонайменше сто макбетівських відьом! А віддихавшись у Парижі, сказав: "Та система не надається до ремонту, її треба поламати й викинути на смітник!"

Антон зблід.

— Товариші, — прошепотів, — ми ж не в катакомбах, а в радянському університеті. Схаменіться!

— А нам би й не вадило збиратися в якійсь печері, ми ж неофіти, — сказав Ігор.

У розмову втрутилася Ліда.

— Не хвилюйтеся, Антоне, ми ж нічого антидержавного не чинимо. Але ж не можемо й далі ходити з кляпами на писках. Тиран здох, і настав час очищення. Мусимо вчитись мислити, як нормальні люди, а не як корнійчуківські манекени.

— Власне, власне! — підхопив Мирон, він витирав хустинкою свою круглу лису голову і не вгавав: — Ми взялися готувати до постановки неймовірну фальшивку... Найпримітивніший персонаж п'єси терапевт Бублик перераховує, скільки хворих прийняв він за своє життя, скільки сердець вислухав. А чи не краще було б, якби Корнійчук примусив його полічити, скільки людей померло від голоду за один той рік, коли писалася п'єса: та в сотні разів більше нарахував би трупів! Ба ні, для драматурга в той час найважливішою проблемою був чиряк на шиї в секретаря обкому партії, що його так уміло зоперував знаменитий хірург Кречет!

Аркадій Молодий, пооглядавшись, проказав тихо:

— Друзі, наша розмова може бути почута. Нам того треба? Краще б ми справді знайшли для зустрічей якусь печеру, бо в цій актовій залі напевно стіни вуха мають...

— А я скажу, куди нам варто податися, — промовив Ігор. — До Страдча. Там така печера, що й біс нас не знайде. Я добре знаю ті місця, сам родом з Янова...

— Чому б і ні? — підтримала Ігоря Ліда. — Виїхати на пленеру, ми ж таки маємо якийсь стосунок до мистецтва. І до романтики теж, адже ще не старі...

Її іконописне обличчя враз тепліло, Ігор приглянувся до Ліди й побачив, як крізь холодну маску проколюється на обличчі дівчини

затаєна врода — може, вона з'являється, коли мова заходить про мистецтво?

Ігор перевів погляд на Оресту й ураз забув про затаєну Лідину вроду, якої треба було дошукуватись, а Ореста — ніби вся занурилась у свою власну красу: русяве волосся в'язалося у золоту вужівку коси, що збігала розплужкою поміж грудьми до пояса, й, мабуть, від цього прекрасна лялька знову, як це сталося на початку репетиції, перемінилася в живу красуню, вона зачудовано дивилася на дискусіантів, і з-під її довгих вій падали прямо на Ігоря сині пучки променів, пропалювали сорочку на грудях хлопця й проникали до самого серця. Він ще палкіше, ніж на початку репетиції, огортав поглядом дівчину, створюючи довкруг неї заслону, щоб інші очі не уздірили того, що він, та враз із тривогою знову помітив, як пожадливо й нахабно дивиться на неї Аркадій.

...Того дня, коли в kolegium maximum відбувалася невдала репетиція вистави "Платон Кречет", Аркадій Молодий святкував свою першу справжню парубоцьку перемогу, й політична дискусія між учасниками драматичного гуртка його не зачіпала, був він ніби відсутній серед товариства, навіть чарівну Оресту, з якою прийшов на репетицію, не відразу побачив — оцінив її вроду аж тоді, коли вона так вдало відтворила стан пробудження асистентки Валі...

Зустрів її біля брами клубного корпусу, коли дівчина читала оголошення. Вона спитала Аркадія, де займатиметься драмгурток, й він узяв її за руку, мов дитину, бо ж була маленька й щупла, схожа більше на школярку, ніж на студентку; сам же Аркадій перебував ще під враженням проведеної ночі в гримувальні прима Діани Шерстякової: гордовита актриса несподівано йому підкорилася. Коли він на порозі гримувальні з букетом троянд у руці на колінах благав у неї прихильності, актриса допомогла йому підвестися, погладила долонею по щоці й сказала так просто й байдуже, ніби йшлося про зовсім буденну для неї річ:

— Не зображуй страждань, тобі це недоступно. Та коли вже так дуже захотів, то залишайся в мене на ніч, скільки того діла...

До цієї перемоги йшов Аркадій довго. Наділений від природи ефектною чоловічою вродою хлопець після закінчення середньої школи вихопився до Львова із провінційного містечка, де для його буйної вдачі бракувало простору: вечірні, під гітару, гутірки втратили зрештою свій чар і сенс; із тих кількох десятикласниць, яких він за їхньою згодою, бо липли до нього, мов оси до меду, позбавив дівочтва, не вибрав жодної й не збирався зав'язувати собі світ; хлопець не давав стриму своїй парубоцькій сваволі, й батьки, які пильно стерегли доньок, полегшено зітхнули, коли заводяки не стало видно в містечку — певне, улаштувався в якомусь львівському інституті або й в університеті, і слава Богу; Аркадій спершу приїжджав на вихідні додому й збирав у парку галасливу компанію, а потім не стало його чути, пропав...

А він і насправді пропав... Сталося це в театрі ПрикВО на виставі Всеволода Вишневецького "Оптимістична трагедія". Жінку-комісара грала артистка Діана Шерстякова: такої жіночої вроди, замішаної на чоловічій мужності, взагалі не могло існувати на білому світі — може, то було цілковите її перевтілення, й коли комісар вийняла з-за пояса нагана й вистрелила у п'яного матроса, який поривався її гвалтувати, коли скрикнула "Хто ще хоче комісарського тіла?!", Аркадій притомом зійшов з гальорки, пробіг проходом до оркестрової ями й, перекинувшись через балюстраду, жадібно вдивлявся в постать вродливої актриси й мовчки благав, щоб вона його запримітила, гіпнотизував чоловічою жадобою, й вона нарешті уздріла юнака, а як уже пролунали в залі оплески, коли актриса вийшла на поклон, тоді Аркадія обпик її позирк, вона нахилилася й прошепотіла до нього:

— І ти возжелав комісарського тіла?

На другий день Аркадій зайшов до кабінету директора театру й попросився в масовку. Директор, оцінивши зовнішність хлопця й

дізнавшись, що він має ще й музикальні здібності, прийняв його без слова.

...Кожного разу, коли Аркадій виходив у масовці на сцену, актриса Шерстякова примічала його, молодого красеня, та й не могла не запримітити, він-бо переслідував її закоханим поглядом і при кожній нагоді намагався бути якнайближче біля неї; вона гасила його хіть байдужим поглядом, ніби й не впізнавала того юнака, що голодно дивився на неї, коли вона після закінчення "Оптимістичної трагедії" приймала овації; знаменита артистка під час своєї праці в театрі звикла до уваги адораторів — цей хлопець був одним із багатьох, проте їй, амбітній жінці, приємно було відчувати на собі його закоханий погляд, й вона завше тримала Аркадія в полі свого зору, немовби вивчала його акторські можливості, й урешті ошчасливила несподіваною пропозицією: а чи б не спробував він у другому складі репетирувати роль Хоми Брута у виставі "Вій"...

Літала під час репетицій домовина понад сценою, осідала долі, й тоді з неї виходила прекрасна Сотниківна й простягала до Хоми руки, щоб затягнути його у відьомське пекло; Хома-Аркадій описував крейдою довкруг себе кола й приговорював "хрест на мені, хрест на спині", проте його очі не відтворювали смертельного жаху, він шепотів закляття, не відводячи при тому палкого погляду від Діани-відьми; Шерстякова переривала гру, підходила до Аркадія, термосила його за оборки спудейського кафтана й говорила: "Ти телепень, а не актор, я ж не Діана Шерстякова, й навіть не Сотниківна, я відьма, й ти мусиш мене боятися, умлівати зі страху, таж спробуй нарешті у своєму погляді відбити нарешті панічний переляк — ось вдирається до церкви нечиста сила, сам Вій простягає до тебе кощаві руки, то хоч трохи злякайся?" — й водила розчепіреними пальцями по його обличчі, він ті пальці цілував, й вона безпорадно дивилася на неfortunного Брута. Врешті після генеральної репетиції актриса кинула зневажливо: "Вертайся в масовку, ти бездарний!" і з тими словами пішла до своєї гримувальні; тоді Аркадій, схопивши зі столика букет троянд, що його завбачливо прихопив на

генералку, подався за Діаною, впав перед нею на коліна, й вона, змилюсь, залишила його в себе на ніч.

Нервово роздягалася й невдоволено бурчала, хоча в тому бурчанні вчувалася Аркадієві кокетлива жартівливість: "Набагато легше віддатися тобі, ніж переконати, що ти мені противний; та ходи, ходи вже швидше, чого ще там вовтузишся, чи не загудзувалися, бува, зав'язки на твоїх кальсонах?"; Аркадій, зрештою, не барився, накинувся на неї, немов голодний звір на жертву, м'яв їй груди, мало не трискала з них кров, він довго мучив її, байдужу й холодну, аж поки вона не зм'якла, поки її очі не затягнулися туманною паволокою — і враз Діана ожила, обхопила хлопця руками за шию, увіп'ялася в уста й вистогнала "мій рідний, любий!"; Діана знемагала, мліла, самотня артистка мала вже чимало коханців, але такого в неї ще не було — молодого, сильного й невтомного, вона шепотіла таке, в що важко було хлопцеві повірити: "Ти станеш великим актором, ти зіграєш самого Гамлета й підкориш не тільки Львів, а весь наш край — так само, як здолав мене, як же мені солодко, кохай мене, кохай ще і ще..."

А коли пекельне полум'я обпало обох, й від їхніх тіл залишився лише попільця марноти, вона підвелася, подала йому, знесиленому, руку, допомагаючи встати, почала його одягати — із вдячності за нечувану досі радість, дбайливо застібала гудзики на його сорочці, потім тихо відімкнула двері гримувальні й повела коридором до чорного виходу... Вже світало, й треба було розставатися; охололий Аркадій покійно й кwapно йшов за нею, на східках Діана його зупинила, припала до грудей і, заглядаючи йому у вічі, просила: "Приходь увечері, приходь щодня, я тебе кохаю", однак Аркадія замість так довго очікуваного щастя пройняла враз тупа байдужість — до театру, до шаленої вроди актриси, до її тіла; Діана висмоктувала його губи, а він у той час запримічував густі віяльця біля її очей і дужки зморшок у кутиках вуст, гордовита красуня враз зблякла в його очах, стала звичайною жінкою бальзаківського віку, Аркадій поцілував її в чоло, вивільнився з обіймів і вийшов на вулицю з відчуттям переможця, готового до нового походу.

...Аркадій прислуховувався до дискусії, що спалахнула між учасниками ще не створеного студентського драмгуртка, сам втручався у суперечку, проте до всього того, що стосувалося п'єси Корнійчука й самого автора, було йому до чужості байдуже, він ще перебував думками у гримувальні прими Шерстякової, котру так несподівано легко здобув й від кохання з якою залишився марнотний попільець; а була ж вона досконала — гаряча, досвідчена в найпотаємніших тонкощах любові, в секретах забав, винахідлива й безсоромна; такої втіхи він ще не зазнавав ні з однією коханкою, а все ж трутний осад гірчився на дні його душі: ті віяльця біля очей, ті дужки зморшок у кутиках уст засвідчували перезрілий її жіночий вік, в Аркадія проколювався сором від усвідомлення, що Діана годиться йому в матері, а стала любаскою, і як йому далі повестися — стати — на глум акторів — пажем у поважної й авторитетної театральної дами, використовувати її впливовість для власної акторської кар'єри й назавжди забути її зневажливі слова "ти бездарний телепень!", а якщо це й насправді так, то що йому всміхається в майбутньому: роль слухняного поштуркача у примхливої прими, яка в театрі стоїть вище самого режисера, а я ще такий молодий, а на світі стільки красунь!

І в той момент зморних роздумів він уздрів невинне й прекрасне янголя, яке засліпило сонце: дівчина не могла вийти з дива, що те сонце так стрімко наблизилося до неї: Аркадій аж тепер побачив Оресту в усій її вроді, а розкішна Шерстякова відсунулася в тінь й зовсім зникла з його пам'яті; зваба Орести засліпила його достоту так, як щойно сонце Валю, й не переможений ще ні разу серцеїд постановив цієї миті: хіба лише смерть завадить йому її здобути; він не відводив від дівчини очей, студенти сперечалися, а в його серце вдерлася, як йому здалося, перша справжня любов.

Антон Доленка вже не було в залі, недойшли актори теж почали розходитися, Мирон Синютка в чомусь переконував Ігоря Романюка, та він не слухав, його очі прикипіли до Орести, й він випередив Аркадія: взяв дівчину за руку й вийшов з нею із зали; Аркадій пас їх ревним поглядом, на його обличчі малювалася злість, змішана із впевненістю в

перемозі, й тієї миті він відчув на собі чийсь пронизливий погляд, оглянувся й зустрівся з насмішливими очима Ліди. Та насмішка була така сама, як тоді, коли вона поглузувала з Аркадієвих затоптаних штанів, і він втямив, що за ним стежить недруг...

III

У страдчівській пущі щойно починає розпаношуватися осінь: кольористі клени, тихо засинаючи, струшують із себе лапате листя, встеляють ними жухле моховиння, завітчують золотистими узорами кущі глоду й ожини, які стають схожими на святково одягнутих охайних бабусь, що он, обтяжені віком, повагом прямують зусібіч до церкви на храмову відправу; притишені співи, нібито в храмі правиться молебень за упокій природи, ледве долинають до заґратованого отвору печери, біля якої на зваленому бурєю буковому стовбурі сиджу я, Ігор Романюк; прихожани, такі ж урочисті, як і дерева у страдчівському лісі, стоять півколом перед папертю маленької й тісної, критої замохнатілим ґонтом церковці; на дзвіниці бемкає самотній дзвін, рунтаючи осінню тишу; луна дзвону колотиться поміж деревами, струшуючи червоне листя з буків, й нечутний подих втомленого літніми бурями вітру несе його на голубу стрічку Верещиці, що вливається у круглу видолину, мов у чашу, й, обважніле від листяного покриву, зупиняється біля крутих берегів, зацвітає білими із жовтими сердечками лілями й, непомітно просочуючись у ізворину, прямує до Дністра, — і над усім цим спокоєм повисає елеґійний спів "Пресвятая Богородице, спаси нас!"; пелену благальних тренів рунтає дзвін благовісту й кришить її, кремсає, ніби переконує прихожан, що марно бламати в Господа милосердя, адже після осені неминуче прийде зима.

Я слухаю празнешну літургію, що її так само, як і тридцять років тому, відправляють тут люди і природа, й мені дивно й любо, що відтоді у страдчівському світі нічого не змінилося, тільки й того, що отвір печери перехрещено залізними штабами й прихожан біля церкви набагато менше, ніж колись, і я знаю, чому так сталося: ніхто ж уже не забороняє молитися за добру долю своїх рідних і за легку зиму, немає більше

причин для протесту, що колись примушував людей валом валити до церкви й бламати Богородицю про порятунок від неволі — її не стало.

Помінялися тільки люди, їх я не знаю, й вони не знають мене теж, крім, можливо, того чоловічка в клепані, що, здається, впізнав мене й раптом зник кудись, — тож марно мені дошукуватись між мирянами знайомих облич; я теж не вірю, що колишні друзі прийдуть сюди, як обіцяли, хоч теплиться-таки в душі надія, що хоча б хтось прийде — ну бодай один!.. А кого найбільше хотів би побачити? Антона Доленка й близько немає, Мирон Синютка, ставши після арешту народним депутатом Верховної Ради України, по вуха вліз у політику; Ореста... вона ні на мить не вступається з-перед очей, але її немає, немає!; Аркадій із того провалля, в якому опинився, ніколи, мабуть, вже не вибереться, — не існує на світі більше доморосів, як я колись назвав наше товариство, залишилася у Львові тільки Ліда, і я хочу вірити, що вона, нехай лише одна з усіх, таки прийде, і дивно мені стає, що нестерпно жду саме її...

Та бачиться мені, що марно жду. Святковий люд уже розходитьсь з церкви празникувати, однак у мені ще теплиться племінчик надії, що хтось таки з'явиться, я вирішую чекати до смерку й настирливо кличу друзів... І ось вони в моїй уяві прямують від залізничної станції лісовою доріжкою, здалеку вітаються, й нарешті оточує мене той самий гурт романтичних доморосів, які колись уперше тут зішлись — в день страдцівського престольного празника 21 вересня 1956 року.

...Наш задум, що виник під час дискусії з приводу Корнійчукової п'єси — для подальших розмов збиратися у Страдчі, — був по-юнацьки романтичний і вельми ризиковний: подих політичної відлиги в Союзі марно здавався нам справжньою весною.

Був то час суспільного відпруження після розвінчання культу Сталіна на XX з'їзді комуністичної партії: закритий лист про сталінські злочини читав студентам університету в тому ж *kolegium maximum* секретар парткому; ми спершу сиділи тихо — розгублені й здивовані, злякані, чей за одне зневажливе слово на адресу вождя ще так недавно можна було

зазнати тяжкої кари, а тут нам повідають, що Сталін злочинець! Ми крадькома переглядалися, озиралися й водночас поволі сміливішали, і врешті зловісний гул сповнив актову залу; ніхто студентів не втихомирював, тільки голос секретаря парткому вряди-годи набирав металевої тональності, в якій вчувалася погроза; вона вже нас не лякала — нам здавалося, то партбос зачитує маніфест свободи: в залі почулися то схвальні, то обурені вигуки — у студентів уже бракувало стриму, та ніхто з нас не запримічував, що з балкона пильно стежить за нашою поведінкою секретар комітету комсомолу Черепов і бере на мушку найсміливіших.

Тієї миті ми забули, що в советській системі свобода взагалі неможлива, що влада лише випускає надмір пари з котла, аби не розірвався: ми ще не знали, що за кілька місяців за крихітний подих свободи Угорщину стратують танки й потече кров вулицями Будапешта; ми зривали кляпи із своїх уст, забуваючи про обережність, в гуртожитках студенти шельмували радянську владу й, надриваючись, співали спародійовану пісню про Сталіна "Із-за гір та з-за високих налетіла сарана"; жадоба волі була дужчою за страх, та й страху не було: ми навіть у думках не допускали, що за нами й досі стежить недремне око тих самих ґебістів, які так несподівано заблазнювали перед народом у фальшивому розкаянні.

...Ігор прийшов до печери перший, йому недалеко: ночував у батьків — потомствених янівських столярів. Пильно, аж до болю в очах, вдивлявся у глибину темного тунелю поміж буками, в який шугнула вузька доріжка до залізничної станції, нарешті в сутінній глибині заворушилися три чоловічі постаті, а попереду них дріботіла, просто-таки бігла золотоволоса дівчина, туга коса спадала їй на груди, вона притримувала її лівою рукою, а правою помахувала Ігореві, і йому солодко защеміло в серці від думки, що Ореста до нього квапиться, що не образилася за його поцілунок, яким він обпік її щоку, коли вони після репетиції в актовій залі прощалися біля під'їзду на Пісковій, — видно, пам'ятає, видно, слід його шаленства гріє її й досі; дівчина стрімко наближалася, й Ігореві здалося, що вона хоче втопитися в його обіймах,

однак Ореста різко зупинилася перед хлопцем, ніби їй стало соромно за невтримність, хвильку стояла непорушно, приглядаючись до Ігоря, враз безпричинно засміялася, зніяковіння згасило гримасу усмішки на її устах, й вона промовила:

— Ти такий дивний... Що з тобою?

— Смішний? — витиснув Ігор з горла одне слово й більше нічого не зумів сказати, тільки рвучко подався вперед з простягнутими руками й так застиг, наче спійманий на крадіжці: з лісового тунелю виринули на світло три постаті, й тіні враз ожили: Доленко, підкручуючи вуса, лукаво посміхався до Ігоря, Молодин відвів убік погляд і, як це здалося Ігореві, вмисне не дивився на нього й Оресту, й вигляд його був надто поважний, гейби аж сердитий; Синютка, виставивши вперед вказівного пальця, щось лепетав крізь сміх, певне, розказував свіжий анекдот, бо всі враз голосно засміялися, однак Ігор того дотепу не почув: він цієї миті зустрівся з поглядом Ліди, яка досі ховалася за спинами хлопців і врешті протиснулася проміж них уперед; обличчя панни було ясне й відкрите, ніби висвітлене чарівним ліхтарем ізсередини, вона розпростерла руки й вигукнула, дивлячись при цьому на Ігоря, немов хотіла поділитися своїм захопленням тільки з ним:

— Як тут гарно, як гарно! — й додала пригаслим тоном, показуючи на овальний чорний отвір печери: — І моторошно... А взагалі, ти молодець, Ігоре, що покликав нас у своє царство...

Ігор прикипів поглядом до Ліди, ніби вперше її побачив: певне, ця панянка, коли їй хотілося, мала дар висвітлювати свою приховану за холодною маскою дивну вроду; зблиск Лідиної чарівності на мить засліпив Ігоря, він хотів якось зреагувати на Лідине захоплення, та не знаходив слів; за час Ігорового сторопіння на Оресту нахлинуло гірке відчуття своєї непотрібності, й вона вийшла з поля Ігорового зору, врешті хлопець відвів від Ліди погляд й почав очима шукати Оресту, довго не міг знайти її, аж поки не побачив — маленьку, скривджену, гейби заховану

від нього за спиною Аркадія. Збагнувши провину, Ігор умить опинився біля неї й промовив владно до товариства:

— Запалюйте свічки й заходьте в аїд. Я поведу вас дном пекла, як Вергілій Данте...

Ігор увійшов у отвір печери, за ним шнурком подалося товариство. На нас дихнув підвальним запахом холод, зимний струмінь повітря вихопився з печерної глибини, й Ореста, яка трималася за мою руку, зіщулилася, притиснулася плечем до мене, щоб зігрітися, й від цього мені стало добре; упевнившись у прихильності дівчини, я обняв її однією рукою за стан, а в другій тримав запалену свічку, позаду нас мерехтіло ще їх чотири, й мені згадався ряд княжої родини, викладений мозаїкою на стіні київської Софії; ми заходили в глибину печери, й мені здалося, що, долаючи століття, проникаємо в серцевину найдавнішої нашої історії...

Історична наука змалку вабила Ігоря, й він чекав того менту, коли насмілиться взятись за працю над історичним романом про Страдцівську печерську Лавру; поезія поволі вступалася з Ігорових захоплень, його останній вірш звучав обіцянкою розпочати важку й заманливу працю в історичному жанрі: "Історія минулих днів в мені цікавість завше будить: події давні й давні люди встають із пороку віків, я бачу, як з старих пісень сьогоднішній сіяє день"; ця неоковирна строфа ще раз прозвучала в моїй свідомості тоді, коли зі свічкою в руці заглиблювався в печерний тунель, і я подумав, що історичні романи, які колись напишу, мусять бути вигранені словами так доладно, як рисунок на Ахілловому щиті, бо тільки в такому вигляді давня історія повинна приходити до читача... Ігор заглибився в свої думки, і так усі йшли б мовчки, схилившись під склепінням печери до самого дна аїду, якби не зупинив його оклик Антона:

— Агов, Вергілію, ти так затято мовчиш, ніби ведеш нас на страту, а обіцяв же розповісти історію цих катакомб!

Ігор підніс над головою свічку.

— А ми далі й не підемо — може, іншим разом: попереду прохід місцями дуже низький, деколи й повзти треба. Тож піднесіть свічки горі й погляньте довкола: у цій галереї печерна каплиця другої на Русі Лаври: он бачите ніші для ікон на стінах. А в глибині галереї, пильно придивіться, стоїть камінний хрест і поруч з ним витесаний з каменю стілець — то сповідальня. За нею ж чорно зяють келії для затворників. Усе це збереглося з одинадцятого століття...

— Хто грішний, сідай на цей стілець і сповідайся, — промовив Аркадій. — Тільки сповідника немає серед нас.

— Цю функцію найкраще сповнив би наш Старий, — обізвався Мирон. — Він вусатий, а бороду йому приклеїмо. Ти ж, Аркадію, сідай перший і признавайся до своїх гріхів — певне, вже досить натворив їх у театрі з юними артистками.

— Старі набагато гріховніші, з юними не так цікаво, — засміявся Аркадій. — Але як признаватися до провин, коли немає сповідника, — вголос?

— Можна і вголос, тут ніхто, крім нас, не почує, ми ж нікому не розкажемо.

Ігор вийшов на середину галереї, закріпив свічку на сповідальному камені й заговорив, надаючи мові вмісної урочистості:

— Ми зібралися тут не для жартів, друзі мої. Маємо створити схоже на масонську ложу товариство, тільки треба його якось назвати.

Мирон Синютка, який на третьому курсі вважався всезнайком, запропонував:

— Назвемося філоматами, тобто любителями наук.

— Непогано, але ж товариство під такою назвою існувало у Вільні ще за Міцкевича, — засумнівався Ігор.

— І їх усіх пересадили, — вставила Ліда.

— Тому, що вони з любителів наук перетворилися на політиканів, — зауважив Антон. — Ми ж маємо бути лояльними.

— А для чого лояльному товариству збиратися в печері?

— Для емоцій, — зіронізував Аркадій. — Ти ж сама сказала, що ми романтики.

— Дурницю ляпнула... Романтики — то не ті, що зітхають до місяця під спів соловейків, а котрі потайки чистять зброю...

— То щоб жінка не ляпала дурниці, краще, як сказала поетеса, нехай мовчить серед збору...

— Не сваріться, — обірвав суперечку Ігор, помітивши в очах Ліди й Аркадія злостиві іскри, — і чого то вони незлюбили одне одного? — Й теж не викликайте вовка з лісу: в цій печері живе й чатує на свої жертви енергетика катів і скривджених. Колись давно татари задушили тут димом монахів, а вже за нашої пам'яті, в сорок першому, новітні ординці замордували священика й дяка...

— І ти — до політики? — озвався Антон. — Застерігаю ще раз: ми повинні сприяти вдосконаленню чинного ладу, а не його деструкції.

— Старенька пісня на новий мотив, — промугикав Мирон.

— Я ще нічого не вмотивовував, — огризнувся Антон. — Поки що викладаю свої погляди на наш суспільний устрій в трактаті "З полону власності". Давно вже над ним працюю.

— І що зробиш з тим трактатом?

— Заклею в конверт і вишлю в ЦК.

— Наївний. Колись за таку консультацію тебе вислали б на Соловки. А тепер, у кращому випадку, викинуть до кошика твоє дослідження.

Ігор махнув рукою.

— Припиніть пустопорожні балачки, ніхто нічого в цій державі не змінить і не вдосконалисть — існує єдине правило у верхах: "Ми тут порадилися й вирішили..." А товариство, яке хочемо створити, буде покликане для того, щоб удосконалювати, а може, й змінити самих себе... Тепер послухайте, яку я придумав назву, уважно слухайте, бо свічки вже догорають. Ось — Доленко, беремо перший склад ДО, Молодин — МО, Романюк — РО, Синютка — СИ, й утворюється ніде не чуване слово ДОМОРОСИ.

— Згода! — вигукнули хлопці, а Ліда проказала сама до себе:

— Та й справді, жінки серед збору мають мовчати, — нас проігноровано.

— А я, приміром, жодних претензій не маю, — пискнула Ореста. — Аби брати участь у наших розмовах, мені аж ніяк не завадить те, що першого складу мого прізвища не буде в назві товариства.

— Не ображайся, Лідо, — поблажливо мовив Арка дій. — Хлопці складуть стрижень товариства, ти ж будеш зв'язковою з журналістами. А Ореста — нашою окрасою...

Полохливе полум'я свічки промерехтіло обличчям Орести, й воно стало достоту таким екзальтованим, як у Корнійчукової героїні Валі, зачарованої сонцем. Ореста вдячно глянула на Аркадія і, знітившись від його хтивого погляду, защебетала, намагаючись здолати своє зніяковіння:

— Як тут дивно, урочо, я ніколи й мріяти не могла, що колись зможу збагнути таємницю потойбіччя...

І враз зблякла пишнота її слів від скептичної репліки Ліди, що глухо прозвучала в сутінках:

— Не вживай, ради Бога, висловів, які нічого не означають. Я ніяк не можу зрозуміти поняття "мрія" — що воно таке?

— Але ж ти сама щойно була замріяна, коли ввійшла в страдцівську пущу, — промовив Аркадій, стаючи на захист Орести.

— То був хвиловий стан, а не мрія, — відказала Ліда.

— Співчую людам, — голос Аркадія набирал саркастичної тональності, — до яких раз на рік приходять подібний стан, та й то на престольний празник.

— А я співчую тим, які за престольними празниками не встигають побачити красу будня.

Свічки скапували, язички полуменю ставали цяточками, немов на сільських каганцях; Ігор знову припинив су перечку між Аркадієм і Лідою — "чого ви не поділили?" — й потішив товариство, що наступного разу, а буде це рівно за два тижні, в неділю, він візьме з дому стаєнну гасову ліхтарню, й свічки більше не знадобляться.

— А що ми будемо робити крім того, що пускати одні одним словесні шпильки? — запитав Антон і тут же відповів на своє питання: — Наша компанія склалась як драмгурток, то нехай і залишається в такому ж амплуа. Подумаймо, яку п'єсу можемо взяти до роботи.

— Гамлета! — випалив Аркадій.

— Ти хочеш відразу вхопитися за вершину дерева, а ще не встиг як слід обняти стовбура... А втім, печерна сценографія сприяла б реалізації шекспірівської філософії: Гамлетові суджено діяти у двох світах — він має виконати волю потойбіччя в реальному світі і, стикаючись у ньому не з привидами, не з уявністю, а зі справжньою людською мораллю чи то пак аморальністю, не може сповнити синівського обов'язку й пасує перед вимогами реального життя... Однак роз в'язати таке завдання було б нам надто складно.

— То візьмім "Макбета", — запропонував Мирон. — Яка актуальна тема на сьогодні — засудження тиранії!

— Надто прозорий підтекст для нинішньої ситуації, — зауважив Антон. — Не треба пертися на рожен.

До сповідального каменя, на якому догоряла свічка, вийшла із сутінку Ліда.

— Якщо ми вже так дуже хочемо розпочинати свої акторські спроби з Шекспіра, то візьмімо його феєрію "Сон літньої ночі". У цій казці кожен з нас знайде відповідну для себе роль, адже там усі персонажі, як і ми, — Ліда значуще глянула на Ігоря й Оресту, — впереміш закохані!

— Ай справді! — підхопила Ореста. — Я б спробувала зіграти Гелену, закохану в Дементія.

— О, а я тоді зіграв би Дементрія, — зовсім серйозно промовив Аркадій.

Ігор мовчав. Свічки згасали, темрява в печері густішала, й ніхто не бачив виразу його обличчя. Він проказав їдко:

— Тобі, Оресто, найкраще пасувала б роль когось із ельфів — хоча б Метелика.

— Тоді ти грав би ельфа Горошка! — відгризлася Ореста.

Вибухнув сміх, свічки разом погасли, й товариство почало шнурком вишиватися з печери. Першими зникли в лісовому тунелі Ореста з Аркадієм, за ними подалися Мирон з Антоном, а Ігор стояв непорушно біля печерного отвору й до болю зімкнув повіки, ніби його засліплювало сонце, й коли церковця спорожніла й довкруг стало по-осінньому тихо, до нього підійшла Ліда й діткнулася до його ліктя рукою.

— Не падай у відчай, Ігорку, — промовила шепотом, й хлопець відчув на своїй щоці її теплий подих. — Не так важливо, щоб тебе любили, справжнє щастя тоді, коли любиш ти... Ходімо й ми до електрички.

— Піду до батьків, то зовсім недалеко, — відказав Ігор зрезигновано.

— Я проведу тебе до тракту, мені нікуди поспішати... А ти не бійся, я ні в чому тобі не заважатиму. Незважаючи на мій огидний характер, я можу бути доброю колежанкою...

Ми йшли мовчки лісовим тунелем, і коли в далині з-поза старих лип визирнув станційний будиночок, я звернув на стежку, що пробивалася крізь гущавину до Яворівського тракту, поступився, пропускаючи Ліду поперед себе, й вона, минаючи, черкнула мене м'якушем грудей, і тоді наші очі, зняковілі й водночас утішені, вичікувально на мить зупинилися, й мені здалося, що той дотик — прихований заклик дівчини до чогось

зовсім іншого, ніж приятелювання, однак мент був надто нетривким: Ліда вже йшла попереду, й мої очі тепер любовно огортали її виточений стан, довгу шию, на яку спадала півка коротко стриженого русявого волосся, хода дівчини була гнучка, зваблива, і в мене майнула ревнива думка, що хтось колись пізнає цю досконалість природи й не матиме ніколи сил звільнитися від неї; Ліда йшла й щось говорила наче сама до себе, вона вряди-годи повертала голову, немов давала знати, що її мова адресується мені, а може — намагалася затінити нею своє зніяковіння, і я теж відчував, як її слова тлумлять у мені хвилеве захоплення дівчиною.

— Який парадокс, — про щось розмірковувала вголос Ліда й не дбала про те, чи її слова доходять до свідомості Ігоря, думки якого враз перемістилися до станційної почекальні, де, напевне, ждуть електрички Ореста й Аркадій, а які вони обоє зараз, — підкочувалися до серця хлопця пекучі ревності, й він більше не помічав грації Ліди, бачив лише тих двох: стоять вони одне навпроти одного й, може, обнімаються, може, цілуються, а Мирон з Антоном повідверталися і вдають, що того не бачать, але як це могло так статися, що Ореста насправді, мов той шекспірівський Метелик, безтурботно перелетіла з квітки на квітку, й терпкий туск зацікавив у його грудях; він цієї миті виразно побачив вродливе обличчя Аркадія, поруч з яким він, Ігор, виглядав би мов горошок біля тюльпана; гіркота добиралася до самого серця, й ще дужче згірчував її образ золотоконої Орести, яка впивається великими синіми очима в Аркадія й готова прийняти його поцілунок — зовсім інший, умілий, не схожий на той, яким він обпікав — а чи обпик? — Орестину щоку біля під'їзду на Пісковій.

— Ти мене зовсім не слухаєш, — дорікнула Ліда й, зупинившись, пильно глянула на Ігоря. — Та вийди, вийди врешті на свіже повітря з тієї прокуреної почекальні! — І звідки вона знає, що він там, незримий, дивиться з кута, як вони цілуються, кусає до крові губи й ненавидить себе за свою нікчемність, а Ліда наглить на нього, щоб не підглядає, не ставав жалюгідним. — Отже, слухай, Ігоре, який парадокс: ченці в печерах прирікали себе на самотність, бо вважали її сенсом свого існування, а їхні нащадки косяками тиснуться до лавр, обмацують

пальцями мощі, обслинюють їхні зображення на іконах, знаючи, що мертві не запротестують. Й, можливо, душі анахоретів обурюються на таке блюзнірство...

— Й деколи мстяться, — відказав Ігор, відсторонившись від ревливих роздумів, які щойно діяли його до болю. — Згадаймо лише таємничу смерть деяких дослідників, які зважувались анатомувати єгипетські мумії.

— І ще мені цікаво, — продовжувала Ліда, — як реагує на свою всесвітню славу і всезагальне поклоніння душа Шевченка, який у "Перебенді" висловив найвищу похвалу самотності. Хіба не мучиться, адже усамітнену душу поета невинно тривожать голоси як прихильників, так і лихословів?

— Помиляєшся, Лідо. Шевченко випрошував у Бога самотності у хвилини втоми. А насправді жадав слави: "А слава — заповідь моя". Я особисто ніколи не бажав би самотності, це смерть, це знищення людського в людині навіть тоді, коли вона ще живе... Небіж Мазепа Войнаровський — високоосвічений муж, знакомитий полководець, підкорювач жіночих сердець — здичавів за час довголітньої самотності в Сибіру.

— Це правда. Тому юнакам треба шукати не лише любовниць, а й співрозмовниць. Кохання для кохання — то теж здичавілість.

Розмова зацікавила нас обох, і ми пішли поруч, торкаючись плече до плеча — на стежці було тісно. Ліда взяла мене під руку.

— А ти знаєш, про що я подумала щойно? — по хвилі заговорила, і в її голосі я вчув довірливість до мене. — Ти пишеш вірші, а вірші пишуть усі — хто вміє і не вміє... Але ж є глибинний і просторий жанр, який, зрештою, визначає рівень літератури, — проза. Ти нам розповів дещо з історії страдчівської печери, а властиво — не сказав нічого... А чому б тобі

не сісти за роман на цю тему? Або, скажемо скромніше, — повість. Ми задумали взятися за вистави, та я мало вірю, що це нам вдасться. Але ж філомати, а домороси хочуть їх наслідувати, збиралися передовсім для читання власних творів. И серед них формувався Міцкевич. А що якби ти взявся за прозовий твір на страдчівську тему і — звісно, не в печері — читав нам розділ за розділом, а ми б висловлювали свої думки з того приводу...

— А як ти вгадала, що я давно вже думаю про такий твір? — здивувався я. — Ти що — Кассандра?

— Чому — Кассандра? Її ж пророцтвам ніхто не вірив.

— Але ж про мене ти вгадала, і я це підтверджую.

— То випадок, не сприймай всього серйозно, Ігоре... О, їде вже автобус до Львова. Бувай здоров!

Я хотів її затримати, чогось ми ще не домовили, та Ліда вскочила в автобус. Я довго дивився, як він віддаляється, з віконця висунулась її рука, й дівчина довго помахувала нею, прощаючись зі мною...

IV

Ігор уперше злякався чистого незаписаного паперу. Досі він віршував: поетичні рядки легко клалися на папір, коли душу опановував щемливий настрій. Міг він бути розбуджений красою страдчівського бору, що прокидався із зимової сплячки й засвідчував оновлене життя липкими ріжками блідо-зелених листочків на гілках сивостволих буків, жовтими котиками на помолоділих вербах, сережками сірих базьок на ліщині — Ігор умів чуйним слухом вловлювати несміливу мову провесни, його втіха першим теплом зливалася із щебетом лісового птаства — такий настрій огороджував світлі словесні образи, а от мінорність навівалася осіннім туманом, що лягав на дзеркало Янівського озера білою пеленою, крізь

яку прозирали голівки диких качок, а тонконога чапля вивищувалася над водою, немов щогла корабля, що застиг на якорі; осіння тиша мрячною порошею засівала в душу почуття суму, що сукався сірим шнурком і скручувався в тугий клубок гіркоти, з якої народжувався вже інший, похмурий, словесний образ, а бувало й таке, що папір зітлівав від жару слів, коли перед очима з'являлася золотоволоса голівка з довгою вужівкою коси, — поезія виморювала душу Ігоря; та водночас і зцілювала від ран...

Й розпаношилась вона в його серці, і був він щасливий від Божого дару, що інколи цілком поглинав його сутність, втеплював у створені образи, які наповнювали його вином радості, а деколи, немов зміїна отрута, діяли лютим болем.

А сьогодні папір зворожився: засліплював очі, немов молодий сніг на сонці, глузував з немочі молодого поета, який зраджував подароване йому Богом уміння, поет сам тратував його, шукаючи нового способу вираження, й папір мстився: перетворював чорнило на воду — жодне слово не виписувалося на його білоті, й падали зіжмакані жмутки на долівку, а в Ігоря опускалися руки... Та чув же він чув, що десь глибоко у підсвідомості зачайлися не торкані ним ніколи знання, вміння й ні разу не використані слова; клубок таких потрібних цієї миті думок ліниво ворухився в тайниках пам'яті, немов спійманий рій бджіл на сливовій гілці, — і де ключ, щоб відімкнути ту скарбонку, де ті важелі, які б підняли шлюзи й висипали слова — той матеріал для нового способу творення, для оволодіння новою й непіддатливою субстанцією, що зветься просто — проза?

Й нарешті сталося: забігало перо, заповнюючи бісерним почерком сторінку за сторінкою, й незчувся Ігор, як його назавше, немов аркан бранця, заполонила сила жанру, з яким він уже повік не розлучиться...

Свій перший прозовий твір писав я днями й вечорами в читальній залі студентської бібліотеки, мене всього поглинула робота, до якої підступав так боязко, занедбав навчання, а літня сесія нестримно наближалася, і я

вже знав, що через це писання, мабуть, не витягну на підвищену стипендію, я перестав спілкуватися з товаришами, та коли вже перо спинилося і я прочитав написане — вперше відчув перевагу прози над віршем: у вірші ідея перебуває на службі в рими, а проза дає простір для вільного мислення, і я впевнився, що відтепер буду вправлятися лише в цьому жанрі й, освоюючи його, долатиму непіддатливий матеріал. Я усвідомлював, що праця буде нелегкою, однак, прочитавши написане й подумавши, що моє письмо більш-менш вправне, полегшено зітхнув, ніби знайшов загублене, і аж тоді згадав, що завтра та неділя, коли домороси мають знову зустрітися біля страдчівської печери.

Ночував у батьків, а в неділю подався до Страдча й не думав більше про написане, воно вже існувало поза моєю волею і владою, я квапився, бо вийшов з дому досить пізно: десь там моє товариство мене виглядає, а Ореста, так думалось мені, не прислухається до розмов і не відводить своєї чарівної голівки від стежки, на якій маю з'явитися, очі в неї затягнуті паволокою суму, а я, негідник, мучився ревностями, для яких не мав ніяких підстав; Ореста чекає мене, вірив я, а в душі визрівав рішенець: зважуся освідчитись їй сьогодні в коханні.

Моя відвага зміцніла, коли побачив усіх моїх друзів, які сиділи перед печерою на складених чотирикутником колодах; Аркадій стояв обіч і палив цигарку, Ліда, схрестивши на грудях руки, спідлоба дивилася на нього, ніби хотіла збагнути, що справжнє ховається десь там глибоко в його душі, замасковане ефектною зовнішністю... А може, в них уже настав мир, — подумав я, — й ті словесні шпильки, якими вони вряди-годи обмінювалися, тільки перевіряли їхнє взаємне ставлення і не відштовхували, а навпаки — наближали одне до одного? Від цих думок ставало в мене легше на серці — а й справді, якби вони припасувались, то не проймав би Аркадій хтивим поглядом Оресту... Мирон голосно сперечався з Антоном й не помічав мене, а Ореста враз сплеснула в долоні й утішно вигукнула — сталося це достоту так, як я вимріяв, йдучи з Янова до Страдча:

— Гляньте, він уже йде, нікуди не дівся!

Аркадій і Ліда повернули голови в мій бік, та я не побачив на їхніх обличчях навіть вітальної усмішки, вони обоє мовчки брали участь у дискусії між Мироном і Антоном, й видно було по них: та суперечка тривала вже довго і встигла їх знудити.

— Ти хочеш вивести народ з полону власності? — голос Синютки зірвався на дискант. — А він давно з нього вийшов, не залишивши при собі навіть присадибної ділянки, і як має бодай курку, то й то ласка Божа, він вже забув, як свиня хрюкає, й мукання корови давно не чув... Про таке кріпацтво, щоб селянин таки нічого не мав, і пан Енгельґардт не мріяв!

— А я про що кажу! — обурювався Антон. — Я ж говорив про те, що колгоспники стали державною власністю, мало того — приватною власністю голови колгоспу, який розпоряджається і землею, і людьми, як своїм маєтком, собі будує хороми, а колгоспникам виплачує на трудодні грами зерна... Звичайно, Енгельґардтові таке й не снилося. Тож саме з такого полону власності має вийти люд, та для цього треба змінити систему колективного господарства.

— І до чого той люд прийде? — заярювався Мирон.

— До справедливого розподілу продукту — відповідно до затраченої праці. А те, що залишиться, піде на школи, на стипендіювання здібних до науки дітей. Рівномірний і рівноправний розподіл — під суворим контролем...

— А хто стане тим контролером? Ще один паразит над паразитами! О, той уже збудує собі не хороми, а замок! І преміюватиме рабів лотерейними бльочками до інтимних кімнат...

— Ти забуваєш про таку категорію як мораль.

— Моральність, дорогий мій, існує у господарів, а не в рабовласників. Ти читав роман "Ми" Михайла Зам'ятіна?

— Звичайно. Але ми повинні брати до уваги не сатиру, а економічну науку.

— Економіка, брате мій, то ринок, а не казармений порядок у колоніях на зразок аракчеєвських.

Ліда аж цієї миті побачила Ігоря й припинила дискусію.

— Ваша суперечка, хлопці, дуже далека від будь-якої реальності. Ви, Антоне, хотіли б зробити багатими обідраних до нитки жебраків, пригощаючи їх на свята благодійними обідами. А ти, Мироне, всує віриш, що здеморалізований колгоспною системою й виснажений голодоморами селянин захоче, а якщо захоче, то чи зуміє стати повноцінним господарем — навіть коли йому дадуть десяток гектарів землі на хуторському вигоні. Те, що нищилось десятиліттями, відроджуватиметься століттями — за найсприятливіших умов... Та поговорімо нині про щось інше. Ні, ні, Аркадію, не про драматургію, хоч тобі дуже хотілося б зіграти роль Деметрія... Ми довго чекали на Ігоря, а він, бачите, припізнівся, готуючи, певне, нам сюрприз. То що скажеш, Ігоре?

Ігор зам'явся. Признатися, що розпочав роботу над романом, повстидався, тож заговорив умисне недбало, ніби про найзвичайнісіньку для нього річ. Він вийняв із внутрішньої кишені піджака складені учетверо аркушки паперу, розгорнув їх і заговорив несміливо, гейби перед вимогливим екзаменатором:

— Ми з вами прив'язалися до страдцівської печери... Це сталося зовсім випадково, але коли воно вже так вийшло, то повинні знати, як та чернецька обитель виникла саме тут і які події відбувалися в ній і біля

неї... Тож я взявся відтворити історію Страдчо-печерської Лаври. Хочете послухати?

Тієї неділі в церкві відправи не було, мовчали дзвони й тихо було довкруг. Ми не мали потреби ховатися до печери, до того ж я забув прихопити з собою стаєнну ліхтарню.

Я почав читати тихо, проте серед цього осіннього спокою мій голос звучав досить чітко. У міжчасі краєм ока вловлював: під дзвіницею сидів якийсь сірий чоловічок у клепані, може, дзвонар. Він куняв, немов підхмелений при неділі, та я помітив, як чоловічок враз сторожко витягнув шию й клепаню зсунув на потилицю, щоб краще мене чути. О, маю ще одного слухача, подумав я й відчув, що цей слухач мені заважає, ніби я соромлюся читати своє писання в його присутності... Мої колеги уважно слухали, особливо Мирон, який ловив кожну фразу, я знав, що він готується до дискусії, чей Мирон без суперечок жити не вмів; Ліда здавалась мені не надто уважною, ніби вже чула цей текст, а тепер лише стежить, чи я чогось не пропускаю; Аркадій знову смалив цигарку й клубками диму заслоняв скептичний вираз на своєму обличчі; Ореста ніжилася до сонця й мала той самий заворожений вигляд, що й Корнійчукова Валя: та невже цей образ навіки приклеївся до неї, а я не хотів цього — бажав бачити її кожної миті інакшою — так, як мінявся настрій на живому обличчі Ліди, однак сонливість не зникала з Орестиного личка, і я завмирав зі страху, що вона засне...

І все це — увага й неувага моїх друзів, а ще присутність непрошеного слухача в клепані — відібрало враз мені охоту читати, я склав аркушики, увіпхав їх до внутрішньої кишені піджака й довго мовчав, долаючи свою розгубленість, — і в той мент спливла в моїй пам'яті добре опрацьована оповідка про розмову князя Данила із співцем Митусою. Я знав, що ця сцена мені вдалася, і почав розповідати.

Відтворював епізод доволі добре, може й артистично, бо враз сповзла з обличчя Орести сонливість. Аркадій погасив цигарку, Ліда насторожила слух, Мирон вдоволено похитував головою, навіть сірий

чоловічок у клепані уважно прислухався. Це додало мені отухи, я ніби монолог виконував на сцені й спинився аж тоді, коли князь Данило виніс співцеві вирок: "Ти сам не хочеш жити, Митусо..." Ліда розвела руки, немов хотіла заплескати в долоні, вона була вельми вдоволена моєю оповідкою, очі її захоплено блищали, та ніби бажаючи збити з мене пиху, промовила несподівано стримано:

— Ну, якщо весь твій роман втримається в такій напрузі, то...

Тоді й Ореста защебетала:

— Ігоре, ти справжній письменник! А яка милозвучна мова твоєї новели!

Ліда недбало позирнула на неї й мовила, не підводячи голови:

— Ігоре, я віднині буду називати тебе милозвучним письменником!

На Лідину репліку Ореста хихикнула, зрадівши, що її оцінка Ігорових здібностей належно сприйнята.

Невдоволений був тільки Мирон, він спитав злегка роздратовано:

— Ти скажи спершу, Ігоре, про що твій роман, яка його назва, бо твір без назви — як людина без імені, й до чого ти приклеїш свою цікаву оповідку про Данила й Митусу? Яка то епоха? А яка концепція? Я не бачу поки що романного задуму...

— Вгамуйся, Мироне, — відказав Ігор. — Я ще й сам не бачу цілісності твору... Буде то роман про татарське лихоліття в Галичині. В літописі зафіксована трагедія, яка тут, у Страдчі, сталася: татари димом задушили в печері ченців... Ну, а Митуса і Данило — то вічний конфлікт між володарем і митцем... А яка назва? Можливо, "Хресна проща" або

"Антифон воскресний", а може, просто — "Страдчівський патерик". Я ще сам не знаю...

Тоді заговорив Антон:

— Ти йдеш у руслі романтизму, Ігоре. Це не так і зле... Але чи не варто б уже хоч трохи модернізувати стиль Чайковського, Опільського, навіть Франкового "Захара Беркута"?

— Я ще не думав про власний стиль, — пробував я оборонятися, та Антон тут же перебив мене:

— Стиль не треба вигадувати, він має народжуватися на вістрі пера, бо художність — це передовсім стиль.

— А я думаю, — втрутився Мирон, — що історичним романістам варто нарешті заговорити не про наші поразки — ті скигління вже встигли набриднути, — а про перемоги... А ще: чи ти, Ігоре, багато прочитав світових історичних романів, перш ніж взятися за свій?

— О, знову та претензійна розмова про начитаність! — пирхнув Аркадій. — Чи то в скрипаля зменшується майстерність від того, що він не знайомий з творчістю Ґете? Або архітектор краще накреслить проект будинку, коли перед тим побуває на концерті органної музики і послухає Баха?

Мені здалося, що Аркадій сам не переконаний в тому, про що говорить, — хоче тільки звернути на себе увагу. Однак я побачив, як Ліда підвела голову й почала зацікавлено слухати: з її вигляду видно було, що Аркадій цієї миті їй подобається; він, мабуть, це відчув й продовжував розвивати свою думку:

— Поетові з Божої ласки не треба тлумачити, що таке поетика, бо він не видумує образ, а бачить його. А в що той образ вкладається — у сонет

чи в октаву, йому байдуже. Та й композитор не видумує музики, він її чує...

— Маєш рацію, Аркадію, — сказала Ліда, і в її очах зблисло вдоволення, гейби аж захоплення мовою Молодина: таж він зовсім не глупий! Однак у цю саму мить ніби бісик вскочив у неї й нагадав їй, що вона з першого погляду не терпить цього франта з трикутними бакенбардами і хворобливою хтивістю в очах, коли поглядає на Оресту, — й немов згадавши враз про своє ставлення до нього, мовила глузливо:

— Без науки в попередників, яку ти називаєш наслідуванням, не було б поступу... А хіба ти не наслідуєш: ось обклався бакенбардами, немов Франц Йосиф, хоча часи Австрії давно минули.

Усі дружно засміялися, й Аркадій теж, та я помітив його злий позирк на Ліду й подумав, що цього жарту він їй ніколи не пробачить. Мирон схопився з колоди й перекричав сміх:

— Товариство, шановні домороси, ми вже збилися з дороги, чей не про імператорські бакенбарди наша нинішня мова, а про перший історичний твір новоспеченого Геродота! Я уважно слухав і вловив у оповіданні Ігоря зовсім нове. І скажу вам — перспективне. Власне той модерн, до якого закликав Антон. Є в оповіданні прецікава ідея — домінанта майбутнього роману: коли народові в нерівній битві ворог вибиває меч з рук, народ одразу витворює нову незнищенну зброю — мисль. Й він стає непереможним, здатним зберегти свою ідентичність і в неволі...

Ці його слова допомогли мені виборсатися із пригнічення, в яке я запав під час дискусії.

— Слухайте, — сказав я, — це ж тільки спроба. Моє оповідання — то ядро більшого твору — повісті або роману — про Страдчівський печерний монастир.

— Щасливої дороги, Ігоре, — сказала Ліда. — Пиши й надалі про наші поразки: болючий шок пробуджує до життя, а втішання перемогами, яких у нас було зовсім мало, заспокоюють й не викликають потреби реваншу. Пиши, як задумав, ще не настав час для спокою.

Перед вечором, набувшись на пленері, ми подалися лісовою стежкою до тракту, й нам перейшов дорогу чоловічок у клепані.

— Хто ви такі будете, що лазите по печері, ніби то ваша комора? — спитав він владно, придивляючись до нас підозріливим поглядом. — Я бачу вас тут вдруге...

— А ви хто такий? — підійшов до чоловічка наїжачений Мирон.

— Не твого розуму справа, — відбуркнув чоловічок. — Я питаю, чого ви тут шукаєте?

— Вчорашнього дня, — відказав Антон, і ми, злегка стривожені, полишили посеред стежки загадкового чоловічка.

— Це нишпорка, — сказала Ліда.

Антон, зневажливо махнувши рукою, мовив:

— Та ну його... Яка там нишпорка — звичайний місцевий алкоголік.

Проте настрої у нас був зіпсований, ми мовчки доїхали до Львова, й коли Ореста на своїй Пісковій вийшла з автобуса, я навіть не зрушився з місця, щоб провести її.

У ті часи нашого студентського гуртування й боязкого вільнодумства післясталінське потепління, яке Еренбург назвав "хрущовською відлигою", жорстко охолоджувалось фанфарно-помпезним святкуванням трьохсотріччя возз'єднання України з Росією.

Усі, хто дихав, — від піонерів до найавторитетніших партійних босів — день у день на зборах, концертах, на сценах, стадіонах, на вулицях і в парках, збиралися, промовляли, танцювали і співали, імітуючи всенародну радість з приводу злуки двох народів, з яких один, український, протягом усього історичного часу ні про що інше не мріяв — лише про те, як би швидше, міцніше й безповоротно встромити свою голову в московське ярмо й запевнити при тому весь світ, що такий упряжений стан йому найпотрібніший, найзручніший і наймиліший; хохлушка у віночку й кацап у косоворотці й кепці з ґудзиком на тім'ї, побравшись за руки, мліли від неймовірного щастя — на плакатах, картинах, паркових фігурах; погруддя вусатого мудрого й щасливого за свій вибір гетьмана Хмельницького забовваніли посеред паркових майданчиків, на перехрестях доріг, на горбах та лісових галявинах, — кожна клітина українського краю просякла сукровицею вірнопідданства, й навіть крапля живої крові не пульсувала в тілі замордованого колись голодом, депортаціями, розстрілами й тюрмами, а теж показушною й фальшивою втіхою уярмленого народу.

А все ж таки, незабаром після возз'єднавчої ейфорії, одна-єдина щілина прокреслила суцільну попону благоденствія, й було це для властей імущих цілковитою несподіванкою, бо що таке ювілей письменника, хай і видатного, супроти примусового всенародного радіння неволею, чей і Шевченкові свята використовувались для прославлення радянської сім'ї вольної і нової, а про сторіччя Івана Франка, зовсім непопулярного на Сході, гейбито чисто забули партійні гайдуки...

І ось 28 серпня 1956 року після вечірнього вельми скромного відзначення Франкового дня народження в Оперному театрі за участю Олеся Гончара й московського гостя — посереднього поета Михайла Дудіна, про якого у Львові ніхто ніколи й не чув, стався в Галичині

несподіваний зрив: ніким не кликаний, не вигнаний на майдани й вулиці, добровільно й не змовляючись, вийшов, наче з-під землі, на видноту святковий люд. До Дрогобича з усіх кінців краю, незважаючи на зливні дощі, стікався народ під парасолями — і єдина нерозчленована суцільна колона рушила до Нагуєвичів. Обочинами по калюжах пробиралися автами гості й міліціонери, й дивувався Дудін перед Гончарем: "Кто їх вигнал у таку непогоду?", на що коротко відказав Гончар: "Франко".

Була то перша лояльна перемога галичан над більшовицьким вертепом. Ми тоді ще не знали, що це початок великого нашого походу на Київ. Однак уже впевнились: маємо вождя. Ним став Іван Франко.

...Навпроти Університету виріс важкий багатотонний пам'ятник Каменяреві: партійним знавцям пластики здавалося, що чим більше гранітних брил накладуть одна на одну, тим більше припаде слави Франкові; кам'яна подoba, чимось схожа на Сталіна, — а іншого образу величі не існувало в уяві творців скульптури — забовваніла на тлі старого парку, проте львів'яни, а особливо студенти, вельми раділи, що нарешті з'явився у Львові рідний знак нашої слави, — й стояв нехарапутний пам'ятник Франкові символом протесту проти заявленої пропаганди братерства українського й російського народів.

По містах, містечках, а навіть в селах виростили пам'ятні знаки великого поета, їх ставало більше, ніж фігур Хмельницького та скульптурних груп щасливих дівчаток у віночках, що обнімаються із бравими культуристами в косоворотках; Франковим ім'ям названо вищі навчальні заклади, видавництва, Оперний театр, до якого Франко не мав ніякого стосунку, навіть село Нагуєвичі стало називатися "Іван Франко" — і як то треба було розуміти: Іван Франко народився в селі Іван Франко?

Й нарешті прийшла черга до мого рідного містечка: третьої неділі жовтня мало відбутися свято перейменування Янова в Івано-Франково, оскільки хтось із франкознавців згадав, що поет деколи ходив ловити рибу до Янівського озера...

Під час відкриття пам'ятника Франкові перед Університетом я побачив серед розгойданого тлуму студентів, яких зняли з лекцій і вивели на майдан, маленьку й наче безпорадну Оресту: її голівка то зринала з людської повені, то губилася в ній, я пантрував, коли й де засвітиться її золота коса, й тоді проштовхувався поміж студентами, за когось зачіпався, хтось сердився на мене й бурчав, та я, ні на що не зважаючи, таки допав до Орести, спіймав її за руку й, здивовану, аж злякану, притягнув до себе так близько, що відчув її гарячий подих; її голубі очі швидко забігали, немов дівчина не могла мене впізнати, та ось її розгублений погляд почав поволі тепліти, і я примлівав від щастя, що маю її так близько біля себе; натовп вирував, ніхто не звертав на нас уваги, і серед цього людного безлюддя я, забувши про все на світі, обхопив долонями голівку Орести і впився в її уста; вона не вивільнялася, я чув, як її губи рухалися, відповідаючи на мій поцілунок, однак з-під вій дівчини, які дотикалися до моїх, визирнули два світелка — виразні й холодні, немов святвечірні зорі; Ореста врешті відхилила голову, поступилася назад і, взявши мене за руку, почала вибиратися з натовпу; ми вийшли на вулицю Костюшка, й тоді я з надією і впевненістю, здобутою своїм сміливим вчинком, поклав їй руку на плече, та вона легко зсунула її й поглянула на мене так, ніби нічого щойно й не трапилося.

"...Але чому ти так похолодніла?" — "А я зовсім і не тепліла, це тобі здалося". — "Але ж ми цілувалися!" — "А я люблю цілуватися..." — "З кожним?" — "З тим, хто вміє..."

Й на тому наша перемовка зчахла, я відчув, що в цій хвилині не маю про що говорити з Орестю, й спало мені на думку рятівне:

— Може, поїдемо в неділю до Янова на церемонію перейменування міста в Івано-Франково.

Ореста знеохочено посміхнулась й відказала:

— Ще трохи — і ніщо інакше не буде називатися, тільки Хмельницьким і Франком... І все те конче потрібно відсвятковувати? Ще дійде до того, що кожен потічок, кожне озерце називатиметься як не Франком, то Хмельницьким. Дуб Хмельницького, липа Франка... Як ото печери в наших Карпатах — кожна Довбушева. Що це за мана, ти міг би мені пояснити?

— Приїдь в неділю до Янова, поговоримо й про це.

— Не приїду, не хочу... Хіба що ти написав щось нове — мені приємно слухати твої оповідки. Але ті ваші дискусії!.. Ви такі смішні, коли вдаєте мудрих...

На розі Костюшка й Коперника Ореста зупинилася й подала мені хлоп'ячому руку, ніби дала зрозуміти, що ми маємо перебувати лише в товариських стосунках. Я стояв пригнічений її холодком, не відходив, й вона, пожалівши мене, промовила:

— Приходь колись на Піскову. Два довгі дзвінки у двері...

...З-поміж прибережних тополь прозирало голубе дзеркало Янівського озера й брижилось від потужних звуків духового оркестру, що вряди-годи вибухав маршем, коли голова селищної ради вручав почесні грамоти заслуженим громадянам перейменованого Янова; люд сприймав нове ймення містечка без ентузіазму, мовляв, не маємо нічого проти великого Франка, його ім'я робить нам честь, проте, як собі хоче, а Янів залишиться й надалі Яновом, бо так було споконвіків; нагороджені перечитували адресні тексти на грамотах й поблажливо усміхалися: а куди їх в хаті причепити, та певне, що поміж образи — на пам'ять про свято, якого в Янові ще не було...

На майдані стояли Ігор, Антон, Мирон і Ліда; Антон щось говорив до Ігоря, показуючи очима на чоловічка в клепані, що стояв обіч трибуни, немов охоронець селищного начальства, й шепотів: "Це той самий, що

чіплявся нас біля печери". — "Хто він такий?" — спитав Ігор в жінки, що стояла поруч. — "А то посильний, служба, без якого голова нічогісінько не знав би, що діється в місті, така собі паскуда з довгим язиком..." Жінка ще щось додавала до характеристики чоловічка у клепані, однак Ігор вже її не слухав, а Ліда хмикнула: "Я ж вам казала"; свято закінчилося, люди почали розходитися, й домороси подалися стежкою до Страдча.

Ліда йшла поруч з Мироном, й видно було, що їй незручно від того, що вона на голову вища за Синютку, — воліла б іти поруч із струнким Ігорем, та він сьогодні наче відсутній, й Ліда знає причину такого його стану: немає Орести й, може, то не весь клопіт — не прийшов теж і Аркадій, тож хотілося Ліді підійти до хлопця, взяти його під руку й заговорити з ним не про те, що зараз його мучить, — зовсім про щось інше: хай би розповів, чи працює вже над другим розділом повісті про Страдчівський монастир, або ж про останню прочитану книжку; їй з Ігорем цікаво, він уміє підхопити її думку й розвинути, незважаючи на те — погоджується з нею чи ні... Та не наслідуються Ліда підійти до хлопця цієї миті: він не тут, він далеко від товариства...

Ігор слухає, що говорить Доленко: ти не думай, Ігоре, що я ортодокс, який тільки мріє про те, як зміцнити совєтську систему, або ж боягуз; я, брате, давно вже живу в стані безнадії: цю страшну більшовицьку силу ніхто ніколи не здолає, а треба якось жити, виживати, бо якщо ми тепер загубимось, зітліємо по тюрмах, зіп'ємося, звиродніємо, то наші далекі нащадки навіть не захочуть знати, хто і ким були їхні батьки; я тобі колись розкажу, звідки в мене взялася ця зневіра і чому я хапаюся, немов утопленик за стебелинку, хоча б за незначний позитив у нашому політичному житті; я хотів би тому позитиву дати повноправне існування і втриматись на ньому...

Ігор неуважно слухав — колись, іншим разом він про все розпитає Антона й вислухає, та нині йому не до того; товариство дійшло до печери, складених квадратом колод ніхто не чіпав, лише сидів скраєчку чоловічок у клепані, й спитав його Антон:

— Ви на нас чекаєте?

— Йо, — без надуми відказав чоловічок. — Хотів би-м знати, хто ви такі, що завше тут збираєтеся, бо всяке буває: час на часі не стоїть, і ніхто не знає, хто що задумав...

— Якщо ви, вуйку, такі вже пильні, то можу вас заспокоїти: ми спелеологи, печери досліджуємо, — пояснив Мирон.

— А що там досліджувати — одні кості, — пирхнув чоловічок.

— Нам того й треба, — відказав Антон. — Так що ви, ґаздо, йдіть собі, а ми будемо працювати...

— Ну-ну, — похитав головою чоловічок і пішов, раз у раз оглядаючись, ніби хотів запам'ятати наші обличчя.

А мені кортіло присісти біля Ліди, яка сиділа на колоді, закривши долонями обличчя; про що вона думає, я здогадувався — мабуть, про мене; мені хотілося сісти впритул біля неї і щось їй сказати, проте не зробив цього, бо знав: ніякої розради від неї не почую...

Я попрощався з товариством, мовляв, треба мені провідати батьків, вийшов на трасу й сів у перший львівський автобус.

...На два довгі дзвінки почулися в коридорі скрадливі кроки, потім тихо прочинилися двері, й крізь проїму я побачив тільки двоє великих голубих очей, обличчя Орести ховалося в тіні, її очі існували ніби окремо від неї, були сполохані, і я подумав, що дівчина дома не сама; Ореста спитала невдоволеним тоном:

— Ти чого прийшов?

— Ти ж казала... — ковтнув я спазму і вмовк. Якусь хвилину чекав на відповідь і врешті почув:

— Який ти нетерплячий... Почекай, я зараз вийду.

Вона була мініатюрна й легка, достоту, як Метелик із "Сну літньої ночі"; голуба шаль, накинута на плечі, гармоніювала з кольором Орестиних очей — здавалось, надмір синяви вихлюпувався з них й стікав двома потоками долу, чоло обрамилося діадемою світлих кучериків, а золота коса хижо виповзла з-під шалі, немов вуж; я з подивом дивився на неї, не маючи сил збагнути, як ця маленька істота зуміла увібрати в себе таку досконалу гаму дівочої вроди, проте її зграбність й ті живі очі, що прудко бігали в орбітах й ховалися від мого погляду під довгими віями, нагадували мені каучкову ляльку, що її моїй сестричці приніс під подушку святий Миколай: в ляльки залежно від пози то відкривалися, то закривалися очі, а губи розтулялися й пищали "мама".

І все те — її сліпуча врода, схожість з лялькою й те, що вона — жива — йде попереду мене Піськовою вузьким тротуаром і що я цілував її, і що зараз, хай-но тільки вляжеться хвилювання, признаюся їй у коханні, — здалося мені нереальним, чей до такої краси не можна дотикатися не то руками, а й грішними помислами, та все-таки вона земна й призначена для кохання, для пестошів, для материнства; мені важко було навіть припустити, що я хочу нею заволодіти, а ще страшніше — уявляти, що хтось інший, а не я, жорстоко, грубо і владно розхлюпає цей келих хмільного дівочого вина...

Ореста, видно, відчула мій погляд, можливо, вона вже й відчитала тайнопис моїх молитовних і грішних думок, й коли ми наблизилися до Личаківського цвинтаря, вона зупинилася, глянула на мене, й мені здалося, що хоче заговорити, проте не вимовила й слова і, немов розсерджена, різко звернула з вулиці Мечникова на стежку, що вела до квадратного поля, на якому рядом поставали медальйонної форми хрести на запалих гробах; там бульдозер розривав могили й вивергав на поверхню білі кості — може, це вразило Оресту, й коли вона знову

зупинилася й повернулася до мене, я чекав від неї розпитувань, що ж це робиться, однак її обличчя являло тільки нехіть до мене, й вона спитала, не приховуючи свого роздратування:

— Ти хотів щось мені сказати?

— Так, але не тут, — відказав я майже з гнівом, й вона здивувалася з тону моєї мови.

— А чому не тут?

— Цвинтар — то розлука, Оресто.

— А мені байдуже.

— Але мені не однаково... Тим більше, коли тут таке діється.

— А чому розривають ці гроби?

— Це нечуваний вандалізм... Тут поховані Січові Стрільці.

— Вони воювали проти нас?

— Не проти нас, а за самостійну Україну!

— Послухай, Ігоре... Я вже знаю ваші настрої, чула... Тобі погано жити в нашій державі?

— Це не наша держава, Оресто...

— А хіба є інша?.. Звичайно, я згодна з Антоном: наше суспільство потрібно ще вдосконалювати, але...

— Я міг би тобі розповісти історію цих могил.

— Не хочу, Ігоре. У нас на Закарпатті іншим духом дихають, ніж тут...

— Й це дуже мене дивує: півтора десятка років тому у вашому Хусті пролилася кров за незалежну Карпатську Україну. Ти нічого не чула про Августина Волошина?

— Чому ні — чула, це був фашистський аґент.

— Брехня, брехня! — вигукнув я й відчув, як мене огортає ненависть до Орести.

— Облишмо суперечку, — примирливо мовила дівчина. — Я інакше думаю... Однак, коли по правді: мені цікаво слухати розмови ваших доморосів, як ви себе назвали. Аби тільки не надималися, як це робить ваш премудрий Синютка.

— Він справді мудрий...

— Кожен чимось надолужує свої вади: Мирон філософствуванням компенсує брак високого зросту... Ну добре, вертаймося, якщо ти побоявся ворожби... Тож говори, чому ти мене покликав, що хотів мені сказати?

У мене враз пропала охота розмовляти з Орестом. Й цієї миті майнула в моїй тямі абсурдна думка: а може, я зовсім і не люблю Орести, може, це хвилеве наслання?.. Такої думки я смертельно злякався, й поки вона не посіла в моїй душі владного місця, поки не витіснила з неї мого почуття до Орести, я зважився тут же признатися їй у коханні. Однак Ореста випередила мене.

— Ні, не кажи нічого, я все знаю... До освідчень звикла ще з четвертого класу: кожен горобчик цвірінькав мені до очей, що хоче

дружити зі мною. Така вже моя доля: я звикла до адорацій, і вони перестали мене хвилювати. Я жду... Розумієш — жду... Ти добрий, мудрий, гарний, Ігоре, але я чекаю іншого, який примусить мене забути себе саму. Він має прийти до мене. Але — не ти.

Я мовчки допровадив Оресту по початку Піскової. Мені відхотілося жити... Цвинтар поквапився розлучити нас ще далеко до поєднання.

І тут я побачив його. Він проходжувався біля під'їзду Орестиного будинку, нервово поглядаючи на годинник. То був Аркадій.

Не попрощавшись з Орестом, я подався вниз Личаківською, відчуючи, як дерев'яніють мої ноги. Я здерев'янів увесь: Ігоря Романюка не стало. В мою квартиру на Некрасова заходила вже зовсім інша людина. Або лише її частка, яка мусить якимось чином компенсувати болісну втрату.

VI

Ігореві забракло простору: із своїм кривдним болем, з тортурними думками про власну неповноцінність він не вмішувався у маленькій комірчині, яку винаймав на вулиці Некрасова в перекупки, що торгувала на Винниківському базарі. Закурена низька стеля, здавалось, припадала до підлоги, й не було чим дихати; Ігор врешті вихопився з тієї задухи й поїхав до Янова вечірнім автобусом.

Але й дома не знайшов заспокоєння: приниження, якого зазнав від Орести, витруїла в ньому гордість, він почував себе ущербленим і безпорадним. Йому враз забракло того духовного набутку, яким він виповнив себе, закохавшись в Оресту, тепер на тому місці зяяла порожнеча, й за цю душевну катастрофу Ігор не винуватив дівчини, яка мала повне право на власний вибір, — картав себе самого, що не зумів викувати в собі чоловічого гарту, який впокорив би обраницю; чого мені

бракне, мучив себе гіркотою всю ніч, чим я маю надолужити свою безвартісність, щоб стати переможцем?

А коли розвиднилося, Ігор тихо вибрався з дому, подався стежкою до Страдча й ненароком вийшов на запуснену хресну дорогу, що її колись проклали ченці, й пішов уперед, зупиняючись на кожній стації прощі, щоб біля поламаних, звалених хрестів із зображеннями Ісусових страстей віднайти для себе взірець терпіння, який переміг би його біль, що здавався пекучішим від мук Господніх.

Хресна дорога, в'ючись довкола Страдчівської гори, минала печерний отвір, неподалік якого лежав замшілий хрест, а з нього стирчали іржаві цвяхи, котрими, певне, було прибите розп'яття, — чий образ вирізнявся колись на ньому: Ісуса чи іншого страдника, адже цією дорогою пройшли, несучи свої хрести, многі мученики, і першими були ченці, задушені татарським димом, а скільки їх упало впродовж віків, і останнім був отець-професор Миколай Конрад, замучений новітніми ординцями у сорок першому, й могили його немає...

Й тут осінила Ігоря думка: він напише колись твір про цього стражденця... Душевний біль ніби ненароком спровадив його на шлях відвічних людських страждань, і тільки ними зможе Ігор заповнити порожнечу, що її випекла в душі власна кривда...

Так було завше. Вражений втратою коханої Беатріче, створив свою безсмертну хресну прощу великий Данте, і Петрарка не написав би жодного сонета, якби не Лаура, й Міцкевич, можливо, не вистраждав би свого "Пана Тадеуша", коли б йому не завдала душевних мук примхлива Марисенька...

Я йшов старою хресною дорогою, знаходив сліди страждених стацій, а поруч зі мною, немов зіткана із серпанку, ішла тінь дівчини, яка назвала мене своїм другом, вона не відставала, і я вів з нею мовчазну розмову...

Й дивно мені було, що тепер, коли мою душу випікав нестерпний біль нерозділеного кохання, я не прагнув у міражній тіні впізнавати Оресту. А серпанок ткався густо й відбивав риси дівчини — була це Ліда, і я нікого не хотів бачити, крім неї...

— Лідо, ти чуєш мене? — звернувся Ігор до міражної тіні дівчини, що пливла за ним. — Послухай, що я в цю хвилину подумав: я напишу твір про жертви нашого люду на хресній прощі. І спонукує мене до цього не охота, а примус, обов'язок. Й не треба мені ні кохання, ні посад, ані влади, а тільки таланту, щоб міг я виконати свій задум. Мусять люди знати про злочини, які чинили в моєму Страдчі монгольські, шляхетські та більшовицькі орди. І хай буде благословенна та мить, коли я вперше відчув печію болю — байдужа людина не здатна відчувати чужих страждань.

Й відказала Ліда:

— Бійся, щоб література не замінила тобі кохання, — без нього з'яловіє твоє письмо. Й багато небезпек чигатиме на тебе, коли ти вже вийшов на хресну дорогу. А ще стережись, щоб твоя бандура не забренькала, як балалайка... Ти заговорив про владу. Не лукав, що не прагнеш її, ти мрієш про владу всеможну...

— Неправда, Лідо... За владними людьми волочаться охоронці, які стережуть їх навіть у найінтимніші хвилини.

— І незважаючи на те, за всю історію людства найбільше крові пролилося за владу. Ти ж її жадаєш дужче від усіх — хочеш словом завоювати людські душі й підкорити собі. Бажаєш їх заморозити так, щоб люди пішли за тобою й прославили твоє ім'я.

— Або сплюгавили...

— І цього також не обминеш: хтось із твоїх суперників й собі захоче влади, а ти стоятимеш їм на заваді.

— Але ж які це негідні засади!

— Звичайно... Проте мусиш знати, що вони існують.

Далі ми йшли мовчки. На другій стації хресної дороги стояв щит із зображенням Ісуса, який взяв на себе хрест. Міражний привид дівчини йшов позаду Ігоря й огортав його не знайомим досі теплом. Ігор уперше відчув, як між ними в'яжеться міцна сув'язь, й те відчуття їхнього наближення зовсім не було схоже на шал, що спалив його, коли він у студентському натовпі біля пам'ятника Франкові впився коханій в уста; вужівка приязні була міцнішою від примарного павутиння пристрасті, й Ігореві нічого іншого цієї миті не хотілося, як погладити дівчину по коротко стриженому волоссі, повести пальцями по густих бровах, ковзнути ними по впадинах на щоках й зупинитися в наближенні до межі, яку переступати друзям не можна... Й промовив Ігор, а річ його була така далека від інтиму, як та віддаль між пальцями, що сповзали по обличчю, по довгій шиї дівчини, й горбочками грудей, до яких діткнутися не велів закон дружби:

— Чуєш, Лідочко, я напишу роман про страду Страдча, і хай лежить він у шухляді до того часу, коли ця механічна сума племен зчахне за мурами побудованої ними тюрми на одній шостій земної суші. А наші внуки вже не будуть її знати...

— Вона розвалиться ще за нашого життя, чей тримається лише на страхові й на фанатичній вірі в московське месіанство, — почув Ігор за спиною живу людську мову й побоявся оглянутись: то заговорила міражна тінь дівчини. — Тому-то Блок поставив на чолі походу дикої черні Ісуса, щоб народ повірив ще й у месіанство кривавого більшовицького маршу. Але не вірять уже люд, не вірять!

Я нарешті зважився оглянутись і отетерів зі встиду, що розмовляв уголос сам із собою; на мене дивилися зелені очі Ліди, й вона швидко заговорила, ніби виправдовувалася переді мною за те, що підслуховувала:

— Я вже який час іду за тобою, Ігоре, думала, оглянешся, та де там! Пропаша ти людина: видно, вже ковтнув добру порцію наркотичного відвару, який зветься творчістю. Та я, твій друг, раджу тобі: звільнися, поки не пізно, від цього прокляття... Бо поки станеться те, про що ми щойно говорили, то ти не тричі, як Ісус, а безліч разів падатимеш під вагою свого хреста...

— Як ти тут опинилася, Лідо? — злетів з моїх губ шелест, і я зупинився.

— Хотіла побути сама, без вас серед цієї страдчівської тиші. Та не вдалося — нікуди ми вже не дінемося одні від одних, і в цьому теж наше прокляття.

— А може, то наша доля, Лідо? Адже з тюрми поодинці вирватись важко, потрібні спільні зусилля... То куди ми тепер підемо?

— Вийдім спершу з нашої уяви, Ігоре, а тоді я тобі скажу щось таке прозаїчне — аж боюся, що наше миле приятелювання трісне, мов мильна бульбашка: я голодна!

Ігор довго не міг відвести очей від дівчини: здалась вона йому амазонкою чи то міфічною Діаною, що вийшла на свої угіддя полювати; а може, ця зваблива панна прийшла сюди для того, щоб спокусити його до гріха? Перед очима хлопця майнув образ Орести, й Лідина зваба зблідла.

— Ти зголодніла? — засміявся Ігор. — Браво! То ходімо на трасу: он за поворотом на Янів чекає на нас романтична кнайпа "Над Верещицею".

Він узяв її під руку, його пальці, які навіть в уяві не насмілювалися дотикатись до її грудей, тепер загірлися від живого тіла дівчини, й Ігор, мов той розполовинений віконт італійського письменника Італо Кальвіно — на доброго й лихого, не міг відвести руки від тепла її грудей. Ліда не вивільнялася, й Ігор цієї миті не в силі був збагнути, де чекає на нього добро, а де зло...

Кнайпа була ще порожньою, й ми мали волю для розмови. Ліда, видно, таки добре зголодніла: замовила собі яєчню, деруни, ще й бісквіт, я ж — тільки каву.

— Ти пішки йшла зі Львова, що така голодна? — спитав я. — І все це з'їси?

— Не знаю чи з'їм, — відказала зухвало Ліда, — але за це все заплатиш ти...

— О, я маю таку можливість: недавно отримав гонорар за добірку поезій у товстому київському журналі.

— Ти мене затьмарюєш: я не мала досі жодної публікації, хоч давно вже пробую сил у критиці.

— Почекай, це не все, я тебе ще дужче затьмарю, коли скажу, що зі Спілки письменників прийшла мені письмова пропозиція збирати рекомендації для вступу...

— Ти таки рішуче ступаєш на хресну дорогу, хай береже тебе Господь... Ну, а як напишеш колись роман, який задумав, — тоді до тебе без бука не приступай!

Помовчавши хвилину, я відказав:

— Мені не загрожує зіркова хвороба, про це я добре знаю: люблю працювати... Та й які там зірки, коли писатиму про пекло...

— Й мусиш зійти в нього, як Данте...

— Нам не треба сходити, ми в ньому перебуваємо... Колись християни ховалися від переслідувань у катакомби, а нам ховатися не треба: вся країна стала підземеллям, з якого немає виходу на світ Божий, ми всі так засекречені, що нас і не видно. Ніхто навіть не знає й того, що деякі партійці потаємно святкують Різдво й Великдень при заслонених вікнах, як і не знає теж ніхто, що комуністичні бонзи, які проповідують високу моральність, утримують приватні борделі...

— Послухай свіжий анекдот, — посміхнулася Ліда. — Хтось там хвалиться, що бачив Леніна. А ти що, був у пеклі? — питають його. Чому — був, я там і досі перебуваю...

А втім, покиньмо, Ігоре, хоча б сьогодні базікати про політику. Мусимо вірити тільки в одне: право на землю мають тільки ті, хто пролив за неї кров. І хай на цьому тримається наш оптимізм: український народ сповна віддав нашій землі данину крові.. Скажи, тобі зараз дуже тяжко?

— Тяжко... І дякую Богові, що є на світі ти: з ким я міг би ще поділитися своїм болем?

— Я допоможу тобі: відберу в Орести твого суперника... Уявляєш собі, я здуріла: ненавиджу Аркадія — піжонистого, штучного, вдекорованого — й водночас безтямно в нього закохана...

— Бійся його, Лідо, він тебе знищить. Такі, як він, впокорюють навіть тарпанів.

— А ні — впокорю його я... Я теж сильна, й мені жаль, Ігоре, що ти такий слабак. А мав би бути інакшим: Господня печать на твоєму чолі.

— Моє становлення вже почалося, Лідо, я мушу стати мужнім.

— Щоб ти став мужнім, треба тобі не такої пасії, як Ореста. Тобі потрібна підкована лошиця, а не муркотлива кицька з гострими кігтиками... Кажуть, у Сполучених Штатах перемогла на конкурсі краси каучукова дівоча подоба на ім'я Барбі. Купив би ти собі таку забавку, вона напевне красивіша від Орести...

— Замовкни! — скрикнув Ігор.

— Пробач, то я про себе. Я не знаю, чи й він не Барбі чоловічої статі... Всі ми здатні повчати інших, навіть допомогти готові, собі ж зарадити не вміємо. Тому що молимося так, як нас навчили. А кожен молиться інакше: християни, наприклад, підносять горі обличчя, а мусульмани — зади...

— А ти ще й грубіянка, Лідо.

— Я натуральна, Ігоре.

Втім двері до кав'ярні з грюкотом відчинилися, й досередини увійшов чоловічок у клепані. З обвислої нижньої губи звисав заслинений недопалок, чоловічок цвиркнув крізь зуби, і його сіре обличчя просвітліло, коли впізнав нас. Безцеремонно підійшов до нашого столика, сів на вільну табуретку й проказав крізь хриплий смішок:

— Я так і думав, що ви тут! А що п'єте?

— Ми непитущі, — відказала Ліда. — І вас до столу не запрошували.

— А я лише придивлюся до вас зблизька й піду собі... Файну маєш паненку, хлопче.

Ігор підвівся, взяв чоловічка за оборки й поніс, просто-таки поніс до виходу, відчинив ним двері й викинув на вулицю.

— Ти мене ще попам'ятаєш! — потряс кулаком чоловічок, підводячись із землі.

— Так йому й треба, гниді: всюди воно свій ніс пхає! — вдоволено засміялася буфетчиця за прилавком.

Я розплатився за сніданок, і ми з Лідою вийшли з кав'ярні.

— Ще матимемо з ним клопіт, — сказав я.

— Клопотів у нас буде багато, — спокійно промовила Ліда. — А ти починаєш все більше мені подобатися.

— Ти мені давно сподобалася, Лідо. Жаль тільки, що я не в тебе закохався.

— Ще не вечір, — тихо проказала Ліда.

День був тихий, злітало з дерев листя, й ми крізь ту осінню круговерть подалися до Янівського озера. Пробули там до надвечір'я, нам було добре й не хотілося розставатись.

— Як це дивно, — промовила Ліда на прощання. — Ми весь час наближаємося одне до одного, а обірвати прив'язь, яка нас стримує, не сміємо.

— Не можемо, Лідо, вона сильніша за наші зусилля. Але я теж кажу: ще не вечір...

Ліда поцілувала мене в щоку, круто повернулася й подалася до автобусної зупинки, не оглядаючись.

VII

Антон Доленко, Аркадій Молодин, Ореста Цімбора і я — кожен у свій час прибув з далекої чи близької провінції завойовувати Львів.

Славна столиця Галичини очима родовитих львов'яків — ремісників, вуличних батярів, базарних сидух, трамвайних кондукторів, скромних домогосподарок, гонорових пань у шубах і віденських капелюшках, премудрих завсідників "стометрівки" навпроти Оперного театру, які про все, що діялося на світі, докладно знали і в політиці були краще підковані, ніж колишні депутати до сойму або нинішні працівники облвиконкому, а теж поважних професорів Університету та Політехніки — насторожено придивлялася до нас; всі вони за нашою скрадливою ходою, запобігливою усмішкою, несміливістю, наївною цікавістю, коли ми зупинялися біля крамничних вітрин, голосною бесідою у трамваях й вокзальних почекальнях — впізнавали нас, сільських простаків і не квапилися приймати у свої обійми, й навіть ті з нас, які вже встигли прожити по кілька років у місті, не почувалися рівноцінними з родовитими містянами й могли кожної миті сподіватися баніції...

Тільки Ліда Сорока й Мирон Синютка виділялися з-поміж нас урбаністичною впевненістю, були зухвалі й на слово гострі; Ліда виросла на Замарстинівському передмісті в сім'ї працівників трамвайного депо, й це наклало певний відбиток на її вдачу: трамвайники вважалися передміською елітою, зате в центрі їх мали за нижчу касту, й з цієї причини вони завжди були готові до самозахисту крутим словом, зневажливою реплікою, всезнайським тоном мови, й така поведінка передміської еліти теж пахла провінційністю.

А от Мирон Синютка, який виріс у привокзальному районі на перпендикулярній до Городецької вулиці Хотимській з її численними

провулками й сліпими закамарками поблизу костьола Святої Єлизавети з трьома хмародерними шпильми, що проколювали небо, був властивим містянином, який мав право називати себе корінним львов'яком. Його діди й батьки були спадковими колійовцями, батько проливав кров за Львів у польсько-українській війні вісімнадцятого року, а за радянської влади заховався за професією двірника. Був він гарячим львівським патріотом, в домі якого зберігалася стрілецька література, твори Грушевського та Хвильового, збірники ВАПЛІТЕ, трилогія Лепкого, зошити Української Загальної Енциклопедії, — той книжковий скарб прикривався радянською літературою, зокрема збірками поезій; Мирон написав уже курсову роботу про творчість модного тоді поета Ярослава Шпорти й готувався розширити її в дипломну...

Ця праця не заважала йому читати-перечитувати заборонену літературу, яку виманював у старих комбатантів УСС, він потаємно запозичав твори Антона Крушельницького, Миколи Голубця та Степана Чарнецького товаришам, які згодом стали членами товариства "доморосів"; часто забував про обережність і не відмовляв сусідам, які просили в нього дати щось цікавого почитати на неділю; Мирона в залізничному кварталі мали за свого хлопця, який втішався життям найлюднішого й найгаласливішого району міста, не цурався й люмпаків, які у прокурених кнайпах виспівували польські шлягери, скрипаля Яся Буздигана, котрий пригравав підпилим завсідникам кав'ярень за келішок горілки, старомодного пана в мельонику, що носив на зап'ясті гнуту бамбукову палицю і якого прозивали паном За-ніц, оскільки він любив зупиняти незнайомих на розмову про політику, а коли вони від нього відпекувалися, він, ображений, скаржився перехожим: "Вони мене за ніц мають". Теж з охотою слухав Мирон самодіяльні концерти на площі Кропивницького біля кінотеатру "Маяк": брудний Філько грав носом, затикаючи пальцем то одну, то другу ніздрю, а чистьоха у вишиваній блузочці, крива Каролька, танцювала під ту музику й за представлення випрошувала у перехожих "калимчика". А ще деколи проходив тротуаром чорний і масний із щіткою й металевою кулею на шнурі через плече коминяр, і коли Мирон, ще маленьким, при його появі хапався за гудзика, той цідив крізь зуби: "Вхопися за пуцюрину, цванку!"

А недавно Мирон за наскладані в скарбонку копійки купив собі забавку, якої ніхто з нас не мав, — портативний радіоприймач на коротких хвилях, що входив тоді в моду. Й знову ж, забуваючи про обережність, слухав Мирон вечорами "Вільну Європу" й "Голос Америки", передачі глушили, проте крізь скрегіт проривалася цікава політична інформація, й коли біля віконця напівпідвальної квартири Синютки зупинялися чийсь ноги, він квапно вимикав приймача. І ось одного жовтневого вечора Мирон увімкнув радіо й почув, що в Угорщині вибухнуло антисоветське повстання.

За своєю натурою Мирон був бунтарем і подумав тоді: нарешті почалося, й нам теж треба щось робити! А був уже Синютка на прицілі в секретаря комітету комсомолу Черепова: сталося це після того, як на одному мітингу студент Цамая, який опинився у Львові після беріївського розгону в Грузії, запопадливо, щоб оцінили його вірнопідданість, вигукнув: "Хай живе наша неосяжна батьківщина!", а Мирон кинув репліку, що закінчилася гомеричним сміхом у залі: "А не така вона в тебе й неосяжна!"; Черепов викликав його й пригрозив, попередив, однак, незважаючи на небезпеку, Мирон таки зібрав у себе на квартирі доморосів...

Вони прийшли до Мирона в неділю. Напівпідвальне помешкання Синютки було тісне й темне, й Аркадій, який з'явився першим, мусив зігнутися в низьких дверях; кімнатка з вузьким бамбетелем під віконцем, що визирало на тротуар, де ходили пішоходи й виднілися тільки їхні по коліна ноги, була обставлена від підлоги до стелі книгами; Аркадій сів на бамбетель, що, складений, слугував лавицею, і сказав: "А в тебе теж, як у печері!"; він зазирнув у завішену параваном з ряднини пройму, що вела до другої кімнати, Мирон запримітив Аркадіїв порух й поквапився запевнити його, що батьків немає, у церкві, а потім, як завше у неділю, підуть у гості; незважаючи на таке запевнення, Аркадій був насторожений, ніби боявся, що хтось прийде непрошений.

Мирон запримітив і цей неспокій товариша: а може, він не хоче, щоб нині прийшли дівчата, й поквапливо заспокоїв: "Дівчат не кликав,

розмова буде надто серйозна, а Ліда із своїми радикальними заувагами й Ореста з перечуленими охами та ахами будуть нам заважати... Ти вже, напевне, чув, що сталося в Угорщині?"

Аркадій не зреагував на Миронові слова: заспокоєний, що не прийде Ореста, все ж не міг позбутися тієї гіркоти, якої зазнав від її істеричних криків, — і як мав би він поводитись у її присутності, коли б вона прийшла...

...Ореста навіть не оглянулася за Ігорем, який подався вниз Личаківською, знищений її жорстокою відмовою: "Я жду його, але то будеш не ти!"; той, якого ждала, проходжувався біля її під'їзду й нервово поглядав на годинника; вона підбігла до нього, тоненька, мов сніпок льону, й припала до його грудей, потім взяла Аркадія за руку й повела східками вгору до своєї квартири; ключ не слухався, виповзав з її тремтячих пальців, Аркадій забрав від неї ключа, відчинив двері, пропустив поперед себе дівчину, і знову скреготнув ключ у замку; хлопець počував себе тут повноправним господарем, і Ореста підкорилася його владі; він узяв її на руки, вона судомно оповила його шию, пригорнулася, наче боялася, що він її не втримає, й обпікала його уста поцілунками; Ореста була така тендітна й крихітна — аж дивно стало хлопцеві: як вона не боїться того, що зараз станеться, й чому так цього прагне, адже ще не знає, який то шал спопелить її на мить, і тієї спустошливої марноти, яка настане опісля, теж не знає; Ореста здавалася Аркадієві нереальною — ніби його власною видумкою, власним малюнком, аквареллю, тихим романсом під звук гітари; реальною була тільки золота коса, що звисала вниз, відтягуючи назад голівку прекрасної ляльки: очі мала заплющені, болісно стиснуті в очікуванні незнайомої розкоші — і нараз Орести не стало, був лише він і його сила, а ще її стогін — від болю чи з утіхи від того, що пізнала; в тій неусвідомленості вона заснула — голісіньке дитя, яке не встигло збагнути, що з нею трапилося; він дивився на неї і бачив, як уві сні закроюється на її обличчі образ заподіяної їй кривди, на устах застигла гримаса плачу, й Аркадієві на мить стало жаль цього маленького використаного тіла з дитячими стегнами, під якими червоніла скупа

пляма, маленькі груди стирчали, мов недоспілі груші, і йому згадалося розкішне тіло артистки Шерстякової та її невгамовна ненаситність; Ореста прокинулася й заплакала, а він утішав її: "Не плач, дурненька, написана книжка мусить бути прочитана"; від цих слів його знову огорнула нестримна хіть, Аркадій прошепотів їй до вуха: "Я хочу дочитати книжку", тоді підкріб її під себе, немов уже сторговану, куплену й законтрактовану власність, і враз вибухнув несподіваний для нього бунт підвладної. Ореста схопилася, її обличчя, спотворене образою й люттю, стало негарним; Аркадія злякала така переміна, й він почав квапно одягатися, а вона, гола й беззахисна, виштовхувала його за двері й істерично кричала: "Забирайся геть звідси, хаме!", й він ганебно втік від неї з одежею в руках...

...Аркадій заговорив, здавалось Миронові, про щось зовсім недоречне — то він хотів заглушити в собі гіркоту і зневаженість сороміцьким базіканням.

— То добре, що вони нині не прийдуть: жінки наймиліші тоді, коли мовчать, а наші мовчати не вміють; якось я кохався з глухонімою, й вона не допитувалася, чи я її люблю, бо все одно відповіді не почула б, не шепотіла, що любить мене, бо розмовляти вміла тільки на миґах.

— Ти непоправний цинік, — сказав Мирон.

Аркадій примружив очі й спитав єхидно:

— А чому ти такий малий, Мироне?

Мирон підвів на товариша свої великі очі й промовив здивовано:

— А що з того, що ти високий? Ну що з того?

У двері постукали: то прийшли Ігор і Антон. Мирон кинувся гостям назустріч: він жадав іншої бесіди, ніж оце вийшла з Аркадієм. Як завжди імпульсивний, затеремкотів, не слухаючи співрозмовників:

— Почалося, почалося, це ж революція, хлопці! Новий угорський прем'єр Імре Надь оголосив вихід з Варшавського договору й попросив у Заходу допомоги. Це вам що — дурничка?

Доленко нервово змахнув рукою, перебиваючи запальний Миронів пасаж:

— Не дурничка, а лихо... Допомогати угорцям вирушили радянські танки на запрошення маріонеткового уряду Яноша Кадара. А Європа мовчить і мовчатиме... Ти про це ще не чув?

— Не чув... — геть розгубився Мирон. — Радіопередачі "Вільної Європи" несамовито глушать.

— Але ж про це вже написано в наших газетах...

— Не може такого бути... Після викриття злочинів Сталіна — новий злочин аж такого масштабу?.. Це ж окупація суверенної держави, виклик усій Європі!

Антон саркастично посміхнувся, й хлопці здивувалися з мови вельми обережного товариша.

— Ви лишень загляньте в історію, хоча б Соловйова, і дізнаєтесь, що Росія нікого ніколи не окупувала — тільки визволяла: Іван Грозний Новгород, Петро I — Україну. Ну а нині визволяє Хрущов Угорщину... А хіба ми мало наслухалися про визвольну місію радянської армії? Визволяли Західну Україну, потім Прибалтику, а нині всю Європу тягнуть за вуха до свободи...

— Але ж стосунки між державами після війни набрали більш цивілізованого характеру: перемовини в Тегерані, Ялті, Потсдамі... — Ігор теж не міг змиритися з такою вісткою.

— Так, увесь світ змінився — крім Росії! — запалювався Мирон. — Ніщо в ній не змінилося: енкаведисти відрізняються від опричників хіба що одягом... В Росії ніколи не переставав шаленіти смертельний танок Вія — в образах Малюти, Распутіна, Єжова, Берії. І ще й досі сатана в подібні Чичикова ганяється на трійці світами за живими й мертвими душами, й нікому "не дают Русь ответа...". А дасть, дасть!

Під впливом Мирона запалювався й Ігор:

— А ми що — маємо мовчки чекати? Не маємо такого права... В ці хвилини, коли в Будапешті, можливо, уже ллється кров, ми повинні витворювати не мілітарну силу, а духовну, щоб бути готовими... Так, так, не треба іронічно морщити носа, Аркадію, наша нація тільки тому зберегла донині свою ідентичність, що вміла міняти види зброї — меч на мисль і навпаки. Та про це ми вже говорили: зруйнування Запорозької Січі — і Шевченко, Іван Франко — і листопадовий зрив у Львові...

— Зброю мислі має вигострити ідея, а який в нинішній літературі й науці маємо ідеал — комуністичний рай? — відказав Аркадій.

— Я маю на увазі справжню літературу, а не апологетичну совєтську тріскотню. У ній не стало ідеалу моралі, його замінив ідеал брехні, і тому полки, озброєні замість мушкетів бузиновими пукавками, приречені на програш...

— Ти хочеш сказати, що ми, українські філологи, повинні кувати зброю новітньої національної мислі, — не здавався Аркадій. — А в яких майстрів маємо вчитися?

Знову — Шевченко, знову — Франко, знову — Біблія? А де новітні ковалі, ознайомлені із сучасною технологією, яких челядників випустили із своєї школи наші правчителі? Хвильового, який не переставав вірити в "загірню комуну", Тичину з його коломийкою про трактористку, Бажана, який відгранословив образ людини, яка стоїть в зореноснім Кремлі, Рильського, котрий признався, що його батьківщина — не предків ряди, а Сталіна голос?

— Твоя критика відгонить блюзнірством, — Ігор з неприязню дивився у насмішливі очі Молодина. — Не намагайся бути геть у всьому циніком... Якщо так оцінювати наші культурні скарби, то не буде в нас нікого... Ти що, хотів би, щоб ніхто не залишився з них жити?

— Ті, що загинули, — живіші за живих: маємо їх чистими, не заплямованими колабораціоністськими вправами...

— Але якщо спіткала нашу культуру така трагедія, то не маємо права перекреслювати все, що вони створили, треба забрати в них кожен крихту духовних цінностей... Ти бачиш тільки локомотив, в якому палять одами Леніну й партії, та за тим смердючим паровозом тягнуться вагони з чистими злитками золота...

— Й треба знайти ті злитки, — додав Антон. — На золоті нема окалини, а снідь легко стирається. Бажан залишив нам геніальні "Будівлі", Рильський — "Мандрівку в молодість", Яновський — "Чотири шаблі"... А Хвильовий, який мріяв про українську комуну, мужньо боровся з "московською задрипанкою" — це ж він, а не хтось інший, кинув клич "Геть від Москви!".

— Так, так, — підхопив Мирон. Він почав чогось шукати між книжками, знайшов збірник "Культура і побут", виданий у Харкові 1920 року й зачитав: "Наш шлях не з російською культурою в парі, вона привчає до рабства й жорстокості через сповідування культу Смердякових..." Це слова Хвильового, а ти кажеш — поганий челядник. І

ще: "Ми незалежна держава, яка входить своїм республіканським організмом у Союз. Ми приречені до незалежності не тому, що цього хочемо, а що цього вимагає залізна воля історичних законів". Ось тобі віз і перевіз, Аркадію... А щодо Тичини — його вічно живитиме музика "Сонячних кларнетів" й "Золотого гомону".

— І ми маємо за ним співати "та нехай собі як знають — партія веде!"?

— Мусимо про це забути, — не здавався Ігор. — Рембо був авантюристом, навіть рабів продавав, але це не завадило йому залишитися в пам'яті людей великим поетом...

— О, як я легко спіймав тебе, Ігоре! — злобно засміявся Аркадій. — Ти вже загодя прокладаєш собі стежку до колабораціонізму. А чому б і ні: вся російська література напередєми вихваляє совєтський лад, то й ти...

Ігор зблід, такої образи не чекав. Антон бачив, що назріває конфлікт, він не хотів цього, але й сам ще не знав, на чий бік стати; відчув, зрештою, як його угодовський настрій враз погас. Сталася у світі подія, після якої кожен мусить визначити своє місце; Антон остаточно втратив віру в можливість удосконалення чинного ладу: звір хижо вишкірив зуби.

— Ви заговорили про несумісні речі, — сказав примирливо. — Коли російський поет прославляє Леніна, то він господар у своєму домі й робить що йому забажається. Та якщо так само чинить поет український — то він при цьому мусить надівати маску лакея, яку навряд чи спроможеться коли-небудь здерти з обличчя...

— Тож вибираймо нині, як хто з нас поведеться, — промовив виклично МIRON. — Час не чекає... А втім, запиймо згоду, й подай нам, Боже, єдиномисліє, як заповідав Шевченко. Я привіз від діда з Бродів бутельку сливовиці. Чи, може, ви всі абстиненти?

— Що ні, то ні, — відказав Антон, полегшено зітхнувши.

Мирон досягнув з полиці келишки, налив у них трунку й не переставав торохтіти: "Чичиков, Чичиков погнав нині свою тройку в Європу на ловлю душ!"

Доленко перший вихилив чарку, витер вуса долонею й мовив до Мирона:

— Досить нам на нині політики.

Аркадій навіть не торкнувся до чарки, йому враз стало нудно в товаристві, його погляд втратив насмішливо-переможний поиск, він бездумно водив очима, ніби й не бачив друзів — й тут спіймав себе на думці, що йому бракує Ліди; згадавши про неї, поправив краватку, немов застерігав себе від її глузливого зауваження: елегантний денді, тобі з-під краватки біліє ґудзик!; Ліда переслідувала його й тоді, коли її поруч не було, й тих насмішок Аркадієві ніби враз забракло; про Оресту більше не думав — той встид, якого зазнав від неї, враз здимів безслідно; цієї миті Аркадій пожалів Ігоря, безнадійно закоханого в пусте дівчисько, й не пишався більше перемогою над нею; він прагнув перемогти Ліду, покорити її, здобути й, можливо, залишитися з нею назавжди; непоправний перелесник відчув у душі щось схоже на справжнє кохання, й самому було дивно, що подібне може з ним трапитися.

Аркадій таки вихилив чарку, немов для відваги перед боєм, несподівано для товариства квапно попрощався й подався на Замарстинів. Аж тепер втямив, що ніхто, крім насмішкуватої Ліди, ніколи не був йому потрібен й що саме у тій іронічності таїлася її зваба...

Хлопці випили ще по одній і почали прощатися з Мироном. Мирон провів їх на вулицю, надворі вже сутеніло, й тоді з темних закамарків бічного провулку вискочили два ґевали, в руці одного зблиснув кастет, з криком "Бей бендеров!" нападник кинувся на Ігоря, який перший ступив

на тротуар, вдарив його по голові, другий порвався до маленького Мирона, не запримітивши дебелика Доленка. Антон схопив обох за обшивки, зударив їх головами й пошпурив на проїжджу дорогу, тоді крикнув до Мирона, щоб мерщій зачинився в хаті, а до Ігоря, в котрого запливало синявою око, сказав:

— Змиваймося! Міліція звалить усю вину на нас.

Хлопці вибігли з темного провулка на Городецьку, й біля костьола Святої Єлизавети сказав Ігор:

— Розходьмося. Чорна сотня вже шнирить по Львову й до Миронової квартири через той його радіоприймач давно, видно, прицілилася. Наступної неділі зберемось в Страдчі...

VIII

Страх добирався до нас поволі, зате туго й уперто, і чим блідішим ставав синій басамак під моїм лівим оком, тим глибше я усвідомлював наше безсилля: напад чорносотенців біля Миронової квартири був лише сигналом. У наступні дні стало відомо, що на Пекарській нападники побили молодого художника Деревлянка, що такої ж наруги зазнав актор театру імені Заньковецької Глухий — погроми планувались, звісно, у будинку КДБ на вулиці Дзержинського — щоб залякати люд, сподіяний на добрі перемири після угорської революції, котра, здавалось, охопить полум'ям усю Європу, й ті надії згасали з кожним днем.

Моторошні вістки долинали в Галичину з-поза Верецького перевалу: радянські танки прасували угорську землю, людські кишки намотувались на танкові гусениці, повсталий народ загороджував вулиці Будапешта й гинув під залізом, окупанти гасили вогонь революції кров'ю — конала столиця Угорщини під чобітьми новітніх ординців, прем'єр-міністра революційного уряду Імре Надя розстріляли, радянський ставленик прем'єр Янош Кадар оголосив мир на рівнинах Паннонії...

Проте ми таки зібралися у страдчівській печері на Дмитрія при світлі стаєнної ліхтарні, яку я захопив з собою з Янова, поставали за сповідальним каменем, щоб присягтися — хто що може зробити для укріплення духа зневоленого народу, бо іншої зброї в нас не могло бути.

...Осіннє сонце знесилося лінивою мандрівкою небом й перед тим, як зануритися в озеро потьмянілого туману на заході, зачепилося за пухнастий вершечок сосни, що самотньо виструнчилася на Страдчівській горі; важкі тіні від соснового галуззя впали на заґратований отвір печери, в нутрі якої, можливо, завмерлі звуки нашої давньої розмови, згуки суперечок і, може, й мої слова записалися на чорних стінах арештантським тайнописом, що його в'язні виписують вмоченим у молоко писалом, і якби я нині міг зайти досередини й повести полум'ям свічки по стінах, то, певне, запис моєї мови проступив би коричневими літерами з піщаного ґрунту, і я прочитав би те, що говорив...

А втім, подумав я, подібної процедури не варто було б і починати, адже моя тодішня скупа річ розлого записалася в книгах, які я встиг донині написати й віддати світові, і може, вони, як я мріяв ще тоді, зміцнили дух хоча б однієї людини кріпостю віри в незнищенність національної ідеї й вічність мого народу, якому та віра потрібна, як кисень.

Сонце вже вихопилося з полону соснових галузок й почало тихо спадати вниз, мов карнавальна кулька, з якої витік гелій: я втямив, що до вечора недалеко, й ночувати подамся в Янів до сестри, яка стала господинею в батьківському домі, й для згадок про доморосів залишилося в мене небагато часу, а ніхто з них не приходить на умовлене місце, щоб допомогти згадати минуле, що промайнуло, мов блискавка, і утопилось у пропасті літ.

Ніхто не прийде... Молодин, в якого замість обличчя чорна кора податкового пияка, а перед ним капелюх для жебранок, в руках гітара, на якій залишилося тільки три струни, він навіть не впізнає найближчих друзів — то як може прийти, та й чи треба... Антон знайшов собі вітчину

на Зеленому Клині й повертатися в незалежну Україну не хоче й не може — там пустив свій корінь у землю, яка стала йому рідною... Ореста вже, певне, вийшла на вчительську пенсію в Ужгороді, вона могла б прийти... Мирон встиг побувати в тюрмі за розповсюдження забороненої літератури, з проголошенням Незалежності вийшов на волю, був обраний депутатом Верховної Ради України від Залізничного округу, до Львова приїжджає нечасто, я лише один раз зустрічався з ним у Києві; його приятелі збираються без нього на пляцу перед кінотеатром "Маяк" навпроти костюлу Святої Єлизавети, грає в ніс постарілий брудний Філько, затуляючи пальцем то одну, то другу ніздрю, крива бабця Каролька й досі не втомлюється танцювати під ту музику, а пан За-ніц без Мирона не має з ким політикувати, тож більше часу проводить в барі "Пиво-води" на Городецькій, де збираються завсідники випити і про політику побалакати й де грає на гітарі п'яний Аркадій...

— А може, Ліда?..

Про що ж я говорив тоді? Може, й не говорив, а продумував, бо вже не давав мені спати задум розлогого роману з найболючіших епізодів історії України, уявлявся мені цілий цикл романів — гордих і болісних...

Тьмяне світло стаєнної ліхтарні падало на обличчя моїх друзів, що стояли за сповідальним каменем і слухали...

Що я хотів сказати доморосам, які зібралися у страдчівських катакомбах у той безнадійний час, коли несміливі сподівання на бодай мізерну крихту свободи здиміли в угорському пеклі, а їхнє місце посіла загроза кар за найменший проблиск вільнодумства? Ми всі ніби враз відчужилися, боялися зазирнути одне одному у вічі, щоб не піддатися ще більшому почуттю резигнації і страху; сприяла нам у цьому темінь печери, проколена племінчиком стаєнної ліхтарні, яка щедро освітлювала лише моє обличчя, й мені здалося, що на мене дивляться мої друзі з надією на розраду.

Я вловив ці позирки й сповнився почуттям відповідальності й сміливістю, адже хтось з нас мусив зрунтати це відчуження хоча б одробинкою оптимізму, цю місію я взяв на себе й сказав:

— Ми повинні в нинішній темряві засвітити вогник надії на нашу невмирущість, і тим вогником має стати пам'ять. Чей стоїмо на стації хресної дороги, де упали ченці й отець Миколай Конрад, й ми маємо піти тією дорогою до самого кінця, хай би якою довгою вона була, й нагадати людям про всі жертвоприношення, які відбулися на ній, а тих стацій безліч на нашій землі, немов ран на тілі Христа, тож мусимо написати, розмножити й передати людям літопис жертв, бо без пам'яті про них перестанемо бути нацією...

— Якби менше пафосу, Ігоре... — пискнула Ліда.

— Помовч, Сороко, — прозвучав у темряві голос Доленка. — Є в житті хвилини, які вимагають пафосу...

Я продовжував:

— І хай ятриться болем пам'ять про упадок останньої фортеці Галицької держави — Одеського замку в нерівній боротьбі з військом польського короля Яґайла, хай спалахне вогник надій, засвічений у школах львівського ремісничого братства, хай заболить нас чорнота ріллі на місці зруйнованої Січі і зжахне соловецька яма, у якій чверть століття мучився останній кошовий...

— Й нехай дими Батурина проїдять наші закислі байдужістю очі усвідомленням нечуваної зради полковника Носа, який провів таємним ходом московську орду в саме серце гетьманської столиці, — перейняв мій монолог Антон Доленко, — й покличмо на нашу хресну дорогу старчика Сковороду, розумом якого захоплювалися французькі енциклопедисти...

— І хай відіб'ються на ній, — вклинився у нашу молитву Мирон, — сліди Шевченкових мук і Франкової науки, і хай нестерпно заболить нас жертва святого мученика отця Миколая Конрада й подвиги героїв-упівців, які гинули за Україну в підземних схронах...

— Мусимо створити цей літопис для священної і злої пам'яті й тільки тоді зможемо сказати: "Ми витримали всі страждання на хресній прощі й заслуговуємо на воскресіння!" — завершив я присягу...

Чи насправді ми тоді присягали, не знаю. Можливо, це нинішня моя уява, та я впевнений: саме тоді зродилась в мене постанова написати великий історичний роман у багатьох книгах під назвою "Хресна проща".

Й Антон Доленко сказав тоді, я це добре пам'ятаю:

— Хто б не написав цей літопис — ти чи я, чи всі ми разом — все одно він не прорветься до людей крізь цензурні заборолла. Треба перехитрити ворога, як це робили східні поети: спочатку писали фальшиві присвяти ханам і бейам, а потім додавали до них свої шедеври, яких повелителі, запаморочені похвалами і від того п'яні, — не читали.

Ліда підійшла до сповідального каменя, на піщаній стіні захиталася її тінь, нібито душа відділилася від тіла, й заговорила:

— Не можна бавитися у піджмурки з правдою, Антоне. Гоголь так уже маскувався, що й не стямився, як запродав душу нечистій силі...

— Ну і що, — обірвав Лідину мову Аркадій. — Чорт заплатив йому вічною славою!

— За яку його мучило сумління до самого скону, — додала Ліда. — Це ж не когось там з його персонажів, а самого переслідувала нечиста сила у "Вії" та в "Ночі під Івана Купала".

Вихопився нарешті Мирон:

— Зате Гоголь умертвив національну російську літературу — не відбулась вона, ставши паляницею із української муки, замішаної на квасних московських дріжджах. Не народилися або покінчили самогубством Цветаева, Єсенін, Маяковський, а властиву російську літературу творили нащадки українських гетьманів та священників: Толстой, Достоевський, Короленко, Чехов, Бунін... Такі вони російські, як Джозеф Конрад — англійський... За рецептом українця Гоголя, який пустив по світу Плюшкіних, Коробочок та Чичикових, вони дали перевертні? — Смердякових та Раскольнікових...

— І однак це література, яку читають у всьому світі! — заявився Аркадій, і Ліда з подивом глянула на нього, адже він ніколи не встрявав у літературні суперечки, і їй здавалося, що для цього в нього бракує розуму і знань. — Не назвемо нашими твори цих письменників тільки тому, що вони за походженням українці. Та й Гоголь ніколи не був українським патріотом, то й не треба тягнути його за вуха в нашу літературу. Згадайте, як він ревно перепрошував чорта, працюючи над другим томом "Мертвих душ", в якому намагався показати російський позитив...

— Й не прийняв чорт Гоголевої ялової плати, письменник спалив твір! — аж підстрибнув Мирон. — І послав по світу аридника в подібні Чичикова, який у різних шостах й донині заманює своїм вишуканим хамством читачів!

— То що з цього виходить? — посміхнувся Аркадій, і важко було Ліді збагнути, чи він сам переконаний в тому, що говорить. — А те, що не надавайте за прикладом Гоголя масок, а здирайте їх з обличчя, як це зробив Хвильовий. Коли йдете на битву, піднімайте заборолу, нехай ворог бачить, хто ви. Маски вам не допоможуть, вони тільки зганьблять. А коли не зумієте цього зробити, то ставайте краще шевцями, а не літописцями, хоч якась буде з того користь...

— А він має рацію, — сказав Мирон.

Мовчала тільки Ореста, її й не видно було в печерних сутінках.

Врешті ліхтарня згасла, й ми всі розгубилися у напівтемряві. Синютка й Доленко сховалися в пільмі чернечої ніші, й могло здаватися їм, що нікого більше в печері немає. Мирон крутив ґудзика на Антоновому піджаку й переконував його, що настав час по-новому дивитися на рідну історію.

— Усі наші помисли, — говорив він, — звернені в минуле. Ми гордимся найсильнішою колись у Європі княжою державою, але ж її давно вже немає; хвалимося найдобірнішим військом — козацтвом, а де воно нині; тягнемо свій родовід від Трипілья — і яка ж то пиха нас діймає, що з-над Дніпра розповсюдилась по всьому світу хліборобська цивілізація, й забуваємо проте, що, можливо, в тій сивій давнині зосталася й навіки зачала наша незалежність...

— Але ж було, було? — пробував сперечатися Антон.

— Тож то і є, що — було!.. Вся наша біда, Антоне, в тому, що ми не вміємо, навіть не насмілюємося ставати модерними, ми так ніжно любимо свою ветху патріархальність, що й світського елеґанта Шевченка одягнули в старий кожух й аніруш не хочемо знімати ту одягу з нього; ми стали нецікаві світові, від нас тхне нафтаїном... Таж ми навіть нової української літератури не знаємо як слід, наш образ Божий заляпано червоним багном, крізь яке прозирають лише сірі постаті Гаврилюка, Тудора, Гадана, а були ж у нас Юрій Липа, Олена Теліга, Олег Ольжич — що ми відаємо про них? Та ми й про великого поета Євгена Маланюка дізнаємося лише із вірнопідданської інвективи Сосюри: "Шановний пане Маланюче, ми ще зустрінемось в бою!" Але ж не протестуємо проти свого невігластва, навіть деколи ним і пишаємося і брешемо самі собі, що націоналістична література не витримує з нами конкуренції, а Олена

Теліга, тендітна жінка, зреалізувала свій протест у Бабиному Яру під сміх фашистів, однак про її подвиг ми майже нічого не чули...

Обступленим темрявою Миронові й Антонові здавалося, що їх у печері тільки два, й вони не помічали того, що в такій самій самотині стоять на тлі світляної плями печерного отвору Ліда й Аркадій і розмовляють упівголоса.

"Скажи мені, Аркадію, коли ти справжній?" — "Коли дивлюся на тебе". — "Ти й тут вдаєш із себе артиста, адже цієї миті ти мене не бачиш, темно". — "Твій образ завжди перед моїми очима". — "Невже аж так наблизилася я до тебе в черзі твоїх пасій?" — "Ти завжди йшла попереду них". — "Чому ти не постукав у двері, коли блукав біля мого дому?" — "Боявся твого глуму, ти жорстока..." — "Проведи мене нині на Замарстинів..."

Їх теж було тільки двоє, вони нікого не бачили поруч із собою, та я їх, як і Мирона з Антоном, теж чув, а десь у темному проваллі печери немов зачаїлася ще одна людина, така ж самотня, як і я, вона напевно чула розмови оповитих темрявою людей і сама мовчки розмовляла, тільки ні я її, ані моєї мови ніхто не чув, кожен з нас відокремлено існував у пітьмі й слухав лише себе самого; свої слова я посилав у провалля печери, де стояла, мусила стояти Ореста, та вони губились, глухнули, й не чула дівчина моєї клятви у вірності їй і мого запевнення, що ту вірність не здолає її нехоть до мене. Не чула цього Ореста, і я не чув її думок, поки не прошелестів із густого смерку шепіт, коли в печері залишились тільки я та вона:

— Почекай хвильку, Ігоре...

Й тоді я, немов незрячий, простягнувши вперед руки, пішов на той голос; на сповідальному камені ще блимала ліхтарня, й до того племінця з глибини печери наближалася щупла постать дівчини, в косі якої знизу доверху пробігали скупі світляні блискітки.

Ореста стала за сповідальний камінь, з темряви проступило її обличчя, і я знесамовитів від захоплення — така вона була прекрасна! Вона простягнула до мене руку, холодна долонька лягла на моє зап'ястя, і не з уст, а з пальців потекла її мова, якої краще б я не чув ніколи!

— Я грішна, Ігоре, та не розгрішення від тебе прошу, хочу лише, щоб ти, дізнавшись, відкинувся від мене й не мучився, мені тебе жаль. Я була коханкою Аркадія...

Й тоді мене прошило зовсім несумісне з її сповідальним признанням почуття: замість гніву й болю мене пройняла пекельна хтивість, наче б я був присутній при їхньому гріхопадинні, і я збагнув тієї миті, що не зможу викинути з душі образу коханої, поки не здобуду її так, як Аркадій.

У той мент світелко ліхтарні згасло, я кинувся у темряву, та не знайшов Орести, її силует уже затуляв отвір печери, вона повернулася до мене, і я почув її шепіт, схожий на сичання змії:

— Мені насправді жаль тебе, Ігоре... Ось слід басамана під твоїм оком, а це тільки початок, вас усіх знищать. І я не хочу бути серед вас. Я врятую вас, ненавидячи, і знаю, як це зробити... Я не люблю тебе, не люблю нікого, та й увесь світ мене не гідний!

Вона, хлипаючи, зійшла східцями униз на лісову стежку й побігла нею до залізничної станції. Наздогнала Ліду з Аркадієм, обминула їх і зникла з моїх очей назавше.

Я бачив, як віддаляється від мене Ліда, — її теж забрав у мене Аркадій — усе забрав, мов Молох. Стояв на першій стації хресної дороги — нестерпно самотній — зацікавлений і спустошений серед глухої осінньої тиші. І враз почувся скрадливий хрускіт — хтось наступив на суху гілку. Я повернув голову до печерного отвору й побачив, як із печери виходить, скрадаючись, чоловічок у клепані. Побачивши мене, він чкурнув у ліщинові зарослі.

"Слухав негідник нас і донесе куди треба", — подумав я.

А втім мені було вже до всього байдуже...

— Нині ми розбрелися, відчужилися, й кожен пішов у свояси окремо, — прошепотіла Ліда до себе самої, йдучи поруч з Аркадієм до станції. — Це лише початок, і мені сумно...

— Але ж ми з тобою разом... — промовив Аркадій так само тихо, і в його голосі забриніла інтимність. — Я хотів сказати тобі, Лідо...

— Не квапся, Аркадію... Я знаю, ти звик бути завойовником, однак передихни хвильку. Почекай, поки я сама тобі скажу...

Вони чекали на електричку, мали час, й Ліда пильно дивилася у вічі хлопцеві, ніби хотіла дошукатися в них того справжнього, про що запитувала в печері, впевнитися, що воно десь там ховається за ласим поглядом і парубоцькою самовпевненістю.

— Не перечу, якщо ти хочеш поперед мене вийти на бранне поле, — сказав Аркадій, і в його голосі почулася покірливість. — Амазонки завше нападали першими.

Ліда й далі не відводила від нього очей, чекаючи, поки він остаточно їй впокориться. Була вона цієї миті особливо чарівливою: її дівоча врода, завше прихована іронією, виринула із тайників душі чисто й зеленооко, це додало їй сексуальної зваби, й відчув Аркадій, що жадає її не для солодкої пригоди, а для життя, і сам дивувався з того поважного наміру, об який ще ні разу за свій одчайдухий вік не спотикався. Ліда наблизилася до нього, діткнулася долонею до щоки, провела пальцем до підборіддя, затулила пучкою вказівного пальця зарослу щетиною ямку й показала, заливаючи хлопця зеленою магмою свого погляду:

— Піди до фризієрні, там тебе чисто поголять... Господи, який же ти вродливий — і пустий... — прошелестіли її губи, покрившись враз гарячковою осугою.

— Лідусю, я...

Й тут надлетіла електричка, Ліда заскочила до вагона, знайшла вільне місце, Аркадій підсів до неї, взяв за руку.

— Не треба... — промовила вона холодно й, щоб перемінити тему розмови, задала тривіальне студентське питання: — Маєш цікаву професуру, Аркадію? Знаю, що маєш, ваш факультет старий і потужний, а я не можу нічим похвалитися: журналістика в нашому університеті щойно заснована, й на викладацьку роботу напхалося повно вчорашніх газетярів, які досі дописували до преси про щасливе колгоспне життя й перевиконання планів... І якби не львівські бібліотеки, то я вийшла б з університету такою ж зеленою, якою й зайшла, або ще дурнішою. Мала нагоду перевестися до Києва, та моя мама останнім часом дуже подалася, батька давно немає, і я не можу її саму залишити.

На Підзамчі вийшли з електрички й рушили тісними занедбаними провулками в бік Голоска, поки не вийшли на Різницьку. Ліда продовжувала розпочату розмову:

— А в кого ти найохочіше слухаєш лекції?

— На це питання важко відповісти, Лідо... Зарубіжну читає Чичерін, то не викладач — артист! "Человек, кружку піва!" — на таку експресивну репліку не кожен актор спроможеться... А Гофмана подає так, що мурашки йдуть поза шкірою... Античну літературу читає Лур'є — то не викладач, а Бог! А яке щастя бачити щодня на кафедрі української літератури академіка Возняка. Викладає він погано — заїка, але який розум, які знання! Про Рудницького нема що й говорити — знає він чотирнадцять мов. То, скажу тобі, унікальний троглодит!

Різницька вулиця задзвеніла від Лідиного сміху, й Аркадій, якому щойно здавалося, що він здолав гордовиту дівчину цікавою розмовою, відчув себе враз знищеним.

— *Lapsus linguae, lapsus linguae!*[3] — заволала Ліда на всю вулицю. — Ти ж хотів сказати — поліглот?

— Бодай тобі... Помилився, — проказав Аркадій скислим голосом.

— Дурниця, з кожним подібне трапляється... Якийсь дячок, наприклад, звернувся до прелата й замість "ваша ексцеленціє" сказав "ваша ексгумаціє..." — й Ліда ще лункіше засміялася.

Аркадій замовк — зламаний, переможений. Ліда ще щось вищебетувала, намагаючись зігнати з хлопця зніченість, та це їй не вдавалося. Біля свого будинку вона зупинилася й несподівано для Аркадія вчинила те, що з самого початку їхньої зустрічі мав намір вчинити він перший. Обнявши Аркадія, вона обцілювала його обличчя, та замість блаженства й щастя болісна ущербність зранила Аркадієву гордість, і він, йдучи додому, думав не про раювання з коханою, а про те, в який спосіб здолати її пиху...

Директор театру надав Аркадієві, як і багатьом неодруженим акторам, однокімнатну квартиру з туалетом і газовою плиткою в коридорчику — у прибудові до театрального будинку. Для студента це була неабияка розкіш... Й подумав Аркадій, коли вернувся із Замарстинова, що мине небагато часу, й він приведе в це скромне помешкання найелегантнішу в світі дівчину, яка стане його дружиною, й він пишатиметься нею перед людьми. Наперед втішався подивом товаришів, його анітрохи не турбувало, як складеться їхнє життя, — буде, як Бог дасть, а такої шляхетної, розумної й досконалої вродою дружини ніхто з них ніколи не матиме; про її згоду не турбувався, все відбудеться так, як задумав він, її гордощі зм'якнуть перед його владністю і непоступливістю, а то й холодом: жінки вважають себе

завойовницями лише до того менту, поки їх обранці не стануть перед ними на коліна з простягнутими руками, а потім, зазнавши солоду чоловічої сили, добровільно здаються їм у полон.

Такі думки мучили непевністю ще вчора вільного й ні від кого не залежного Аркадія — серцеїда, невідпорного завойовника жінок. Нарешті сталося те, що мусило з ним трапитися. Він закохався, відчуючи при тому, що найсильнішою Лідиною звабою є неприступність, особистісна сила, й Аркадій мучився ночами, мізкуючи, в який спосіб, якою поведінкою має здолати горду дівчину...

Він ще вичікував, поки визріє в ньому остаточне рішення, й тоді прийде до Ліди. Колишні його подвиги, геть усі, здавалися мізеротою, давні любаски втратили раптом свій шарм, звабу, зблякло красиве обличчя Орести, й навіть розкішна Діана, згадка про яку завше будила в ньому невимовну охоту, здавалася тепер відцвілою банальною дамою, і та єдина ніч з нею, яка довго не забувалася, навіювала тепер лише незручність і нудьгу...

Й начебто згадка про неї викликала її саму: театральна прима увійшла до Аркадієвої кімнати серед білого дня, тихо прочинивши двері. Шерстякова поводитися так, наче б тут була повноправною господинею, хоч з часу тієї шаленої ночі вони жодного разу не зустрічалися сам на сам, хіба що на сцені. Нині жінка наважилася нагадати коханцеві про себе, вона накинула на двері защіпку, безцеремонно сіла на ліжко біля Аркадія, та він навіть не підвівся; це нітрохи її не збентежило, вона розстібнула блузочку, білі перса випорснули з пазухи, Діана притулила їх до обличчя Аркадія, тоді він підвівся, відсторонив її й сказав:

— Прошу пані, я вас не кликав.

— Тому я й прийшла...

Вона нахилилася до його уст й повела по них язичком, тоді Аркадій встав з ліжка й промовив, як тільки міг, чемно:

— Я вас більше не кохаю. Я одружуюся.

— Ну й чудово... Ото перешкоду вигадав!

— Я кохаю найкращу в світі дівчину, ласкава пані.

Тоді обличчя Шерстякової спалахнуло гнівом, вона погордливим поглядом зміряла колишнього коханця, простягнула до його шиї руку, він відхилився, подумавши, що пані Діана поривається його обняти, та вона гидливо діткнулася двома пальцями до коміра його сорочки й проказала злостиво:

— Комірець брудний, женишку, зміни сорочку, коли йтимеш до тієї найкращої... — Тоді різко повернулася й, зупинившись у дверях, кинула через плече: — Вифранчений простак у китайському макінтоші...

Й здалося Аркадієві, що ці образливі слова вимовила Ліда; а може, десь там удома так подумала, й ті слова злетіли з на помаджених губ театральної прими.

Злість на свою неотесаність, якої ніколи не міг прикрити ні модним одягом, ані завченими жестами, дійняла його відчуттям власної меншовартості, й цієї миті він остаточно вирішив: ще нині прийде до Ліди й поведе її до ЗАГСу. Й промовив до себе вголос, коли залишився сам:

— За всі образи, які я зазнав від тебе, станеш переді мною на коліна, як я колись клячав перед цією нафарбованою макакою!

Ліда знала, що Аркадій прийде, й чекала. Не мала певності, що він по-справжньому, по вуха, закохався в неї, сумнівалася теж, що такі переможці над жінками, як Аркадій, взагалі здатні закохуватися. Але що

ці сумніви важили, коли закохана була вона... З того менту, як побачила його вперше — вродливого, самовпевненого, із хтивим поглядом, що обпікав її, зневолював, роздягав до нитки, — Ліда цілковито віддалася почуттю любові: уявно мліла в обіймах коханого й, не відчувши ще чоловічого дотику, зазнавала незвіданої досі жіночої розкоші. Від цього їй ставало страшно, але й гордістю діяло; приглядаючись до себе в дзеркалі, дівчина поводила долонями по грудях, стегнах, ніби впевнюючись у своїй досконалості; усвідомлювала, що заслуговує на увагу хлопця, проте в такі хвилини до неї підкрадалося почуття спротиву його силі й примушувало згадувати простацькі прикмети провінціала, неотесаність якого часто проступала з його містечкової елегантності, пишномовності, засміченої деколи словесним сміттям. Ліда виловлювала в собі почуття зверхності над Аркадієм, яке, зрештою, безслідно зникало, коли її обранцеві вдавалося в розмовах зблиснути кмітливим розумом. Був Молодий неоднозначним і, певне, тим цікавим, й Ліда деколи ловила себе на думці, що вмісне шукає в ньому вад, котрі допомагають їй втримуватись у стані незалежності.

Аркадій прийшов до Ліди через три дні після того, як вона полишила його на вулиці, міцно перед тим обнявши й обсипавши поцілунками.

Ліда не чекала, звісно, що він упаде перед нею на коліна й проситиме її руки, бо ж не знала, що подібні театральні прийоми вже давно увійшли в правила його кавалерської поведінки; не чекала теж пристрасного признання в коханні, проте сподівалася-таки, що заповітне слово вихопиться з його уст — даремно: замість цього почула холодну пропозицію, ніби він запрошував її до кіна:

— Ходімо до ЗАГСу, Лідо. Подамо заяву.

Вона німо стояла перед ним, усе ще сподіваючись інтимної мови; обдавала його вичікувальним поглядом, та хлопець мовчки ждав її згоди — вимогливо та владно, й відчула дівчина, як криця незалежності враз покришилася в її душі, немов скло під молотком: мужнє Аркадієве обличчя, обрамлене пухнастими бакенбардами, заціплені, ніби від гніву,

вилиці, стиснуті губи, котрі мали хоча б трішки розтулитися для поцілунку, увійшли в її очі шаленою вродою хлопця, й збагнула Ліда, що встояти перед цим красенем неспроможна жодна жінка й Ліда — теж, вона взяла його за руку й повела з передпокою до кімнати, де лежала хвора мама, підвела до ліжка й сказала тихо:

— Це мій наречений, мамо, благословіть...

Стара жінка довго дивилася на них, переводячи засльозений погляд з Ліди на Аркадія, мовби дивувалася, що цей незнайомий хлопець має стати її зятем, і сказала врешті:

— Такі гарні ви обоє... Дай же вам, Боже, життя красивого.

Через тиждень після реєстрації шлюбу Аркадій привів Ліду до своєї театральної квартири, в якій його молода дружина мала стати господинею.

Аркадій стягнув з ліжка покривало, Ліда мовчки й слухняно, гейби в кабінеті лікаря, роздяглася й лягла на зім'яте простирadlo.

Над нею тяжіла низька стеля й нагнітала темряву, з відкритого вікна струменіла осіння прохолода й обмивала її гаряче тіло; стримуючи переривистий подих, Ліда чекала на мужа в незвіданій ще досі тривозі. Та він не квапився, зовсім не квапився, й вона знала, що так не повинно бути, краєм ока бачила крізь сутінок, як Аркадій поволі роздягається, педантично складає штани на кант й вішає на спинку крісла, розгладжує їх долонями, щоб не зім'ялися, сідає на ліжко й довго стягає з себе підштаники, його широка спина горбатиться, а руки — далеко від неї, не шукають її, не дотикаються до натрудоватілих від бажання грудей, не сповзають у нетерплячці донизу; від образи Ліда вся стиснулася, немов хотіла заховатися сама в себе, віднайшла рукою ріг простирadла й потягнула його до підборіддя, обвила ним шию, а він ще вовтузився, знімав шкарпетки; все це тривало незмірно довго, Аркадій помщався Ліді

за притоптані обцасами штани, за австрійські бакенбарди, за "троглодита" й навіть за зневажливі слова Діани, які начебто вимовила сама Ліда; вона відчула його зневагу й зрозуміла, що він мстить... Відкотилася на протилежний край ліжка, готова впасти на підлогу й сховатися в темряві, — і аж тоді сильна чоловіча рука потягнула її до себе, ніби вона була не живою людиною, а гумовою лялькою, Аркадій вихопив з-під Лідиного підборіддя простираadlo, пожбурих його на підлогу й, замість очікуваної розкоші, відчула Ліда тільки гострий біль. Аркадій довго володів нею, потім, повернувшись спиною, важко віддихувався, а вона лежала знівечена і стоптана, немов повія у борделі.

Похмурий ранок розбудив їх, вони ніби вперше побачили одне одного і втямили, що загсовий контракт їх не поєднав, а співіснувати мусять...

Однак у новому дні в Аркадієвій пам'яті поволі зітлівала згадка про вчорашнє бажання відплатитися Ліді за колишні зневаги, він дивився на бліде обличчя дружини, з якого ще не зійшов слід образи, й та його помста здалась йому мізерною витівкою; цієї миті із не знаною досі втіхою збагнув Аркадій, що йому належить шляхетна розумна жінка; втямив, що знайшов ту, якої ніколи не шукав, та яка мусила з'явитися в його житті, відчув, як діймає душу солодке тепло, й прошепотів до Ліди, яка сторожко дивилася йому у вічі й, можливо, чекала від нього слів, яких він ще не вимовив.

— Я люблю тебе, — ледь не дивуючись з самого себе, нарешті сказав Аркадій.

В заплату за це признання скотились з її очей дві сльозини й ледь чутний шепіт прошелестів на її губах:

— А я тебе — любила...

— Любила?! — аж скрикнув Аркадій. — Любила?

Ліда промовчала. Не сміла сказати, що вчора на шлюбному ложі він розтоптав її любов, що досі вони марно змагалися, хто переможе, — стали переможені обоє... Й спало Ліді на думку, що вони обоє однойменні з персонажами Корнійчукової п'єси...

— А ми не тільки познайомилися на репетиції "Платона Кречета", а й вийшли з того фальшивого твору — й самі фальшиві... Корнійчукова Ліда закохалася в Платона, який процигикав на скрипці якусь там мелодію, а я — в гітариста. Ця вистава, певне, десь іде на сцені, й ми там існуємо, але в житті нас немає, ми видумали самі себе...

Від цих слів згас Аркадій. Він дивився в стелю, й Ліда, побачивши непідробну муку на його обличчі, зрозуміла, що не встане з ліжка й не піде від нього назавжди: а може, та знівечена любов ще оживе, щоб здолати його парубоцьку безпутність... Й надавши своїй мові несподіваної м'якості, сказала:

— А я й не чула ніколи, як ти граєш на гітарі...

Аркадій довго мовчав і проказав нарешті сам до себе:

— Завжди найпопулярніші вуличні музиканти... А може, це моє покликання?

Й стало чомусь тривожно Ліді від цих слів...

IX

Сонце стрімко котилося до західного горизонту і враз зупинилося над сизим озером туману, ніби збоялося зануритися в його прохолодну густину й згаснути в ній; краєчком диска обережно діткнулося до вечірнього пруга, не наважуючись перетяти його, бо за ним уже чатувала нічна безодня, наготовлена поглинути небесне світило й остудити зігрітий останнім ласкавим теплом світ. Однак довго затриматись на

краю сталевому небозводу вже не мало сил й коли нарешті пірнуло у глибоке плесо — віддало небові рештки свого саява, що розтеклося помаранчевою биндою по кромці туманної гладіні, відділяючи її від змерхлої небесної бані.

Та світляна смуга ще довго пломеніла, я нічого урочішого досі не бачив, й мені жаль було останні миті осіннього дня затьмарювати найприкрішим спогадом про катастрофу, що впала на зграйку романтиків, котрі посміли виділитися із суспільної каламуті як незалежні особистості, не зваживши своїх сил.

А подався я в думках за доморосами, що розбрелися по світу, наздоганяючи кожного з них на їхніх стежках, і не всіх зумів наздогнати, уздріти в обличчя, почути їхню мову й дізнатися, хто і як спонатужився уціліти в жорстокій життєвій круговерті.

Мені найлегше та біда обійшлася: я несподівано швидко був прийнятий до Спілки письменників за рекомендаціями таких китів, як Ірина Вільде й Михайло Яцків; на нетривкий, звісно, час я захистився бронею авторитетної організації від цькувань, переслідувань, а може, й арешту, проте знав, що цей сховок дуже ненадійний, і якщо владцям захочеться, то мене легко звідти вивудять...

На своє щастя, я дізнався, що кожен військовозобов'язаний письменник має право записатися на перепідготовку в будь-яку військову частину в будь-якому окрузі, тож довго не думаючи, подав до військкомату заяву, що маю бажання відслужити належний термін в морському флоті на Далекому Сході. Моя авантюра спрацювала в темпі, й навесні я вступився зі Львова на цілі три місяці, щоб мене не пасли пильні очі кагебістів і сексотів, яких тьма-тьменна розплодилося після угорських подій по всьому совєтському концтаборі.

Я подався в першу свою далеку мандрівку. Подорожувати любив змалку, і були це Карпати. Мене завжди манила майже дитяча цікавість:

а що там далі за лінією пізнаного? І чому кожна наступна гора здається вищою від тієї, яку я вже здолав? І звідки витікають потічки, які стають потім бистрими ріками, а як могло утворитися на найвищому карпатському хребті бездонне озеро, що називається Несамовитим?..

Ще в школі під час вивчення історії Єгипту я підсвідомо поставив перед собою мету — побачити найбільше диво світу — піраміди... Нині вже знаю, які вони, і дива, на жаль, стало менше... Подовгу простоював перед мапами частин світу із щемним бажанням побувати у кожному куточку планети, а перед величезною, мов верета, мапою Союзів мене діймала цілковита розгубленість: навіщо одній державі такі шалені простори, та водночас з цим нерозумінням очевидного абсурду зроджувались у моїй душі сподівання, що колись побачу те безмежжя з краю в край, бо ж не потрібно мати якихось документів для того, щоб отак стати й піти з Янова аж до Чукотки, переступити тисячі обривів, ніколи не досягнути останнього, проте за одним переходом побачити такий огромишній шмат земної суші!.. А десь посередині великої мапи голубіла вигнута смужка, схожа на розпрямлені крила лелеки, що летить, а відпущених за вітром ніг і витягнутої шиї не видно, лишень голубинь крил — й навивається ця синя птаха, ця недосяжна мрія — Байкалом, найглибшим у світі озером з найчистішою прісною водою...

Біда допомогла мені вирушити у вимріяну в дитинстві мандрівку безмежним світом... Я поїхав спочатку до Москви, а потім поїздом до Владивостока, й тяглася ця моя поїздка у плацкартному вагоні цілий тиждень. Я побачив такі простори, які для українця здаються фантастичними, а для японця, напевне, абсурдними через їх невикористаність і марнотратність. Тоді я теж щиро пожалів, що не можу своїми передбаченнями поділитися з доморосами: цей велетенський союський колос уже самою критичною масою здавався приреченим на загибель: з одного центру керувати ним неможливо, хіба що руйнувати — соціально, економічно, національно... Я побачив на власні очі величезну імперію, яка незмірно могутня своїми розмірами, — і якраз ця нібито перевага породила в моїй свідомості зухвалу думку про її

перевантаженість земними обширами, мов шлунок безнадійного ненажери.

...Не можу сьогодні повністю перенестись у тридцятилітню давність, та знаю, що мої нинішні погляди на українське оновлене життя започаткувалися саме тоді — в ембріоні...

Дивлячись крізь вікно вагона, я все ж таки щиро захоплювався безмежжям світу, мов та дитина, що в короткій льолі вперше вибігла з хати й отетеріла, втямивши, що світ набагато ширший, ніж їй здавалося... Але ж постривай, дитино, на тому необмеженому просторі існують перепони, які зупиняють, застерігають, не дозволяють: тут паркан, там сусідська межа, а ще далі три кіпці, які означають, що за ними розпочинається чуже село; у школі вчитель розповідь про кордони твого народу, переступати які непрошеним гостям зась; про ті межі домовляються високі державні мужі й уряди, хто ж порушить готар, з тим воюють, — а тут лежить стратована державною сваволею одна шоста частина земної суші й належить вона не окремим людям, які б її любили, відповідали за неї, оберігали, а відчуженій від людей всевладній державі, яка ту сваволу чинить, — і кочують нічийною землею конфірмовані владою пройди, котрі нищать, руйнують, крадуть земне добро, замулюють ріки, труять гербіцидами Ґрунти, щоб нині вродило, а про завтра байдуже; нищать живність у водах, відводять мертвотні стоки в чисті озера, вирубують ліси, висушують життєдайні болота, затоплюють чорноземи, щоб мати власні моря, позбавляють автохтонів почуття прив'язаності до рідних місць, руйнують інстинкт власності, перетворюючи господаря в пройдисвіта: мандруйте, бездомні, безматірні, безнаціональні волоцюги, змішуйтеся, забувайте, хто єсте з роду, давіть слабшого і відбирайте в нього право розмовляти рідною мовою, забороняйте справляти старовинні обряди, насміхайтесь над вірою і звичаями — ось яка вона, безмежна російська сваволя на безмежних просторах!.. І в жодному селі ні одного паркана, плота, загорожі — "Росія вольная, страна прекрасная, і всьо вокруг майо!" Так починається ментальність бездомного кочівника: спочатку пройда топчеться по чужих городах, валить тини і шлагбауми, потім заполонює чужі землі й людські

душі і прямує до останнього моря, гнаний азійським кочовим інстинктом!

Такі роздуми боляче мене терзали й ставали нестерпними ще й тому, що не мав з ким ними поділитися — переконати маловірів у неминучості загибелі імперії зла, й мені на думку спливав образ Антона Доленка, який мріяв про удосконалення советського суспільного ладу — того монстра "огромного й стозівного", приреченого ще безсмертним Радіщевим опинитися в руїнах на світовому смітнику... Де ж то він тепер — наш добрий Старий, зник безслідно...

Й нарешті сталося! Здійснилася моя дитяча мрія. Тяжко дихає поїзд, стугонить, спинаючись на Саянський перевал і, неспроможний здолати крутий нахил, звивається змією попід скелями, з люті сичить гарячою парою і врешті, звідчаєний своїм безсиллям, вгризається в гору, пробиваючи в ній тунель, п'ятьма смолою прилипає до очей, та за мить у вікнах вагона знову зблискує сліпучо-зелене світло; смерекова тайга заслоняє з одного боку небо, а з другого наповнює глибочезні ізвори кипучим шумовинням; поїзд стає схожим на відчайдушного еквілібриста, що біжить по двох канатах рейок між прямовисними скелями й проваллями без дна; радість, змішана зі страхом, захоплює дух, а попереду наступний тунель роззявив пащу, що всмоктує в себе, немов сосиску, залізний состав; і знову зелене сяйво сліпить очі, і знову охолоджує їх вогка темрява; я нараховую понад сорок тунелів, — та ось, повернувши у протилежний бік, поїзд вихоплюється на волю, душу огортає полегша, паровоз утомлено зітхає, втішно посвистує, стрімко злітаючи вниз, й мене охоплює незмірний подив від того, що небесна голубизна опинилася раптом долі: тайга водоспадом рине в бездонну глибіню перекинутого неба, і треба себе примусити повірити, що внизу не синява повітря, а безмір холодної і тихої води, яка вщерть заповнила очницю землі.

Байкал!

На станції Слюдянка вискакую з вагона, роззуваюся, заходжу по коліна в озеро, прозора, аж незрима вода ломить гомілки, дно вкрите білою рінню, біля ніг шугають табунці омулів, виходити з води не хочеться, та вже кличе пасажирів паровозний свисток, я всідаю до вагона і тугою ловлю крізь вікно синю пляму озера, яке знову зливається з небом, немов у первісному хаосі до створення світу, поїзд круто повертає вбік, і зникає з моїх очей назавше найчарівніший сон — видиво Байкалу.

Й рунтає той сон гірка реальність: я не можу забути, що в іркутській тюрмі довгі роки мучився Павло Грабовський, а в Тобольську закінчив своє страдницьке життя; що в нерчинських рудниках, живцем замуrowані, волочили кайдани декабристи, а в Якутську здичавів український лицар-мазепинець, високоосвічений муж і завсідник аристократичних салонів Андрій Войнаровський, що в Уссурійському краю забули про свою батьківщину добровільні переселенці з України, що Читинську область заселили після війни депортовані західноукраїнські мешканці, — усі ці простори призначені для тюрм, каторг і заслань! А жили колись тут вільно численні народи, поки їх не визволили від свободи загарбники типу Єрмака й Хабарова, а теж вчені колонізатори Пржевальський та Арсеньєв... Де ж ви, мої друзі-домороси, щоб я міг вам про все це розповісти?

У Владивостоці на вокзалі я здав валізу в камеру зберігання, відшукав штаб Приморського військового округу, звідки мене мали відправити на крейсер "Дмитрий Пожарский", що стояв у Золотому Розі на рейді. Пора була ще рання, я мав трохи часу й пішов у місто шукати ресторану, щоб поснідати. Ресторан ще не працював, прибиральниці наводили в ньому лад, проте я таки зайшов досередини й сів на лавку біля роздягальні. Тут швабрувала підлогу стара бабуса, вона люто накинулася на мене з лайкою, яка зазвучала як найкраща пісня:

— Та вступи́ся звідси, москалю, най би тя шляк трафив!

Я засміявся, підійшов до жінки й спитав як тільки міг ласкаво:

— Звідки ви, бабцю?

— Ге, — видивилася стара. — Та, певне, звідти, звідки й ти?

— А багато тут вас з нашого краю?

— А де нас мало? Як там нема України, то най хоч тут буде...

Вона стояла, спершись на швабру, а я — з простягнутими до неї руками, хотів її обняти, та жінка до сентиментів не була готова, відчинила двері до зали й промовила злагідніло:

— Заходь, сядь десь там, до тебе підійдуть.

Чекав я довго, вже почав дошкуляти мені голод, аж тут увійшов до зали молодий, з вусами чоловік, і я схопився в подиві: такого бути не могло!

— Антон! — скрикнув я, і мій голос відлунився від нього вигуком:

— Ігор!

Ми обнялися й довго мовчали, придивляючись один до одного й не маючи сил прийти до тями.

— І ти тут... — проказав він упалим голосом. — Що тебе сюди занесло?

Ми сіли за стіл й далі мовчали. До нас підійшла офіціантка й узяла замовлення на сніданок.

Х

Снідали мовчки й обидва не могли прийти до тями від несподіваної зустрічі: тож треба було обидвом прострелити собою десять тисяч кілометрів лише для того, щоб на краю світа зустрітися в дешевому ресторані й докінчити розмову, яка обірвалася біля страдцівської печери під час хресного ходу на Благовіщення.

— Людина в подорожі уподібнюється птахові, який є одночасно луком і стрілою, — згадав Ігор сентенцію Миколи Гоголя, яку той записав, мандруючи із Петербурга до Рима. І в думці розшифровував її: лук — то жадоба пізнання, а стріла — сам подорожній. Яка ж то тятива випустила нас обох у таку неймовірну далеч?..

Ця думка набула форми питання, й Ігор звернувся з ним до Антона. Доленко відповів не зразу, він дивився на Ігоря так, як господар на несподіваного гостя, який першим повинен пояснити свою появу. Антон мовчанкою спонукував товариша до розповіді, й Ігор озвучив свої думки, які напливали до нього під час довгої мандрівки, й коли виговорився, сказав Антон, ніби резюме підвів:

— Ту тятиву кожного разу натягала для мене чужа рука, щоб видалити з рідного краю: один раз сталося це зі мною не з моєї волі, а другий — із власної вини. Й двічі долав мене неосяжний імперський простір, а ти уперше відчув своє безсилля перед ним...

— Не маєш рації, Антоне, — відказав Ігор. — Я не своє безсилля відчув на неосвоєних людьми гонах, а приреченість володарів тих просторів; вони фактично володарями не є, а ніби заблуканими в безводному й голодному степу мандрівниками, котрі раніше чи пізніше неминуче згинуть, покарані за свою захланність.

— Блаженні віруючі, бо їх є Царство Небесне... — криво посміхнувся Антон й почав наливати в чарки трунку. — Випиймо, побратиме, за стрічу, а за твої оптимістичні прогнози марно чаркуватись. Дасть Бог, чи то пак Сатана, що промине небагато часу, і ти подібно мені впокоришся, коли

збагнеш, що всемогутній Господь набагато слабший від диявола, який запанував над світом у двадцятому столітті... Ніхто його перемогти не зможе, то й не варто нам піднімати заборولا, як це наївно спробували ми зробити в Страдчі, а треба заховатися в найглибшу шпарку й точити зсередини стовбур дерева, що впав і лежить, притиснувши собою земну живність, — сам не живе й нікому не дає жити — й сточувати його, поки він не переміниться в купу порохні. Але треба знаходити всі доступні засоби, щоб проникнути всередину колоди, а не метушитися на її поверхні...

— Але ж той стовбур давно вже спорохнявів, хіба ти не побачив цього, перетинаючи Сибір неісходиму? — аж вигукнув Ігор, й Антон боязко розглянувся по залі.

— Не роби собі ілюзій, брате, я краще знаю, — показав Антон, і збагнув цієї миті Ігор, що песимізм і безнадія сточили віру й силу в душі приятеля, й ніколи більше він не протестуватиме й звідси теж не вибереться ніколи, зайнявши позицію короїда, якому в струхлявілій колоді вистачить поживи на весь вік.

Й здавивши гіркоту в серці, слухав Ігор печальну розповідь Антона...

Війна закінчилася звияжним салютом у Москві, а в Німеччині совєтські солдати на радощах вистрілювали в небо всі до останнього патрони з автоматних дисків, й переможні вигуки цілу добу лунали над долиною Рейну.

До Кельна, що чорнів кістяками руїн під лагідним травневим сонцем, зусібіч із Рейнського дистрикту звозили "студебекерами" й гнали пішими колонами вчорашніх німецьких рабів — радянських полонених солдатів та остарбайтерів до новітніх таборів, розміщених у колишніх казармах, огорожених бетонними стінами, біля яких снували чорношкірі американські полісмени.

Відчинені навстіж брами табору для переміщених осіб всмоктували у своє темне нутро чоловіків, одягнутих у зітлілі шинелі й лапсердаки, та жінок у смугастому лахмітті; несамовитий галас, супроводжуваний то зойками, то рипінням гармоній, що їх розтягували, блукаючи розбитими вулицями, підпилі солдати, повис над завойованим містом; весь світ сповнився звуковим хаосом, що ритмізувався, ніби клацанням кастаньєтів, гримотінням по бруку дерев'яних підшов невольничого взуття.

І весь цей люд, позначений арештантським тавром на верхній одежі, дистрофічною схудлістю й цілковитим знесиленням, ніс на собі ще й моральне тавро зрадників батьківщини, як їх назвав генералісимус Сталін, й, проходячи крізь фільтраційні пункти, нечисленні щасливці, які встигали на запитання "куди хочете їхати?" вигукнути слово "Гамбург", вмиль прилучалися до тлуму, що відбуде кораблем за океан, а кому це не вдавалося зробити, ті залишалися в обіймах советського СМЕРШу, й відправляли їх на станцію Дельбрюк, що на правому боці Рейну. Й прибували туди замаєні лозунгами "Батьківщино, приймай своїх синів!" набиті людьми вантажівки, тим чорним тлумом заповнювали вагони, й стугоніли ешелони, переповнені колишніми німецькими рабами, які враз перемінилися в советських, минаючи родимі місця, — на Крайню Північ, у Середню Азію та на Далекий Схід: "Росія вольная, страна прекрасная!"

Антонові Доленку, якого привезли до Кельнського табору із бауерського господарства, що на краю Рейнського дистрикту, радили знаючі й досвідчені невільники, щоб під час опитування на фільтраційному пункті сказав тільки одне слово "Гамбург" — і тебе обмине советська неволя, де на тебе посиплються звинувачення: чому залишився під окупацією, чому не пішов у партизани, чому не застрелився?... Та Антон не вірив, він не міг повірити, що в тому краю, звідки його забрали в німецьке рабство, він опиниться в рабстві рідному, бо за що — за ті муки, що їх перетерпів у транзитному таборі в Києві, куди звозили з усіх кінців окупованої України спійманих фашистськими опричниками молодих чоловіків, жінок, дівчат і навіть таких підлітків, як Антошко з Переяслава? їх били, морили голодом, а потім у зачинених

теплушках тижнями везли до Німеччини; на вагон, де тіснилося до сотні людей, давали на день одну хлібину й каністру води... Та хіба може щось подібне повторитися після перемоги?.. А там, на Переяславщині, — зелені байраки, золоті поля, і синє небо, і ясні зорі, і тихі води, і край веселий... Ешелон з новітніми невільникми перетяв той чарівний край посеред ночі, щоб вони, крий Боже, не уздріли його й не збунтувалися, а потім цілі два тижні стугонів состав незнайомими просторами, поки не зупинився на краю землі, що звалася Зеленим Клином, — у п'яті уссурійської тайги за колючим дротом...

— І ніхто так і не наказав нам зірвати з грудей пришиті ще в Німеччині білі реєстраційні жетони з прізвищами невільників... І тоді я зрозумів, що ця друга неволя вічна, й щоб жити, треба до неї покірно пристосуватися...

Антон замовк, й довго мовчали приятелі — один пойнятий оптимізмом, а другий цілковитою резигнацією.

Після згіркої мовчанки Антон знову заговорив, докінчуючи розповідь.

— У нашого львівського поета Миколи Петренка, в його збірці поезій "Камчатські береги" є вірш, з якого я зап'ятав таку строфу... Доля Петренка була достоту схожа з моєю: він теж був репатрійований з Німеччини на батьківщину — на Далекий Схід, тільки й того, що в різних таборах ми перебували...

Я край цей проміряв від моря до моря

Крізь стужі і спеки, крізь бурі і в'юги,

Я чув, як тюлені ридали від горя,

Коли не верталися з моря подруги...

Я теж чув ті розпачливі плачі — тварин і людей... Два роки працював на лісоповалі, а згодом нас випустили із загорожі на вільне поселення без права повертатися в Україну... Де тільки не знаходив роботу, щоб настарати трохи грошей, — ні на мить не покидала мене надія вернутися додому. Працював вантажником у портах, механіком на вагоноремонтному заводі в Хабаровську, на рибних промислах у Петропавловську-Камчатському... Врешті замешкав в українському селищі Зіньківка над Уссурі... Та сконав нарешті проклятий вождь усіх народів, і я вернувся до свого Переяслава. Склав екстерном екзамени за десятий клас, а коли дізнався, що у Львівському університеті на філфаку конкурс не надто великий — поїхав на Захід. А що було далі, ти знаєш... Після розправи над нами я подався сюди й тут, мабуть, житиму до смерті.

— А за чим до Владивостока приїхав? — спитав Ігор.

— Може, вдасться записатися заочником на російську філологію в тутешньому університеті — мені ж залишилося тільки державні екзамени скласти.

Цієї миті Ігоря дійняло відчуття, нібито між ним і Антоном впала раптом непрохідна заслона, й обидва вони опинилися у незмірно віддалених світах, між якими обірвався будь-який зв'язок, хоч сиділи приятелі один навпроти одного, однак аж до знеохочення відчужені.

А Ігор в надії на взаємне зближення наготовився запитати в Антона про найболючіше... Холод, що провіявся між ними, пригнічував його — і як же це, подумав він, могло так раптом зникнути з Антонової пам'яті зовсім недалеке минуле — а мало ж воно стати змістом життя доморосів: навіщо ж тоді було йти на ризик й розплачуватися такою дорогою ціною? Й спитав-таки Ігор:

— Ти не здогадуєшся, Антоне, хто нас видав?

— Мене більше це не обходить, — відказав Доленко, вийняв цигарку, запалив і глибоко затягнувся. — Те, що було з нами, залишилося в далекому потойбіччі, й воно тепер не має для мене ніякого значення. Але якщо тебе це ще цікавить, то можу поділитися своєю здогадкою: можливо, це був той хлопуньо в клепані, який переслідував нас у Страдчі. Проте — сумніваюся... На тій партійній розправі в університеті нас звинувачували у таких деталях, про які самодіяльний конфідент знати не міг, хоч і підслуховував... Зрадив нас Аркадій, це найімовірніше, ти ж чув, як він каявся... Я перестав йому довіряти ще тоді, як він підозріливо квапно залишив нас у Мирона перед тим побиттям. Ніби змовився із нападниками. А втім, ніхто достеменно знати того не буде.

— Нема таємного, щоб не стало явним, — відказав Ігор. — Ну що ж, Антоне, мені пора добиратися в штаб... Чи ще зустрінемося — хоча б через тридцять літ, як домовлялися?

— Не знаю... Надто далеко й коштовно їздити звідси на такі романтичні й нікому не потрібні зустрічі... Я вже тут вкоренюся. Якщо матимеш час, приїдь у Зіньківку, то зовсім недалеко від Владивостока — година їзди автобусом. Я там живу й, напевно, там і помру... Ще тоді, коли вийшов з табору на вільне поселення, замешкав в одних переселенців з України — ще тих, столипинських. У них росло миле дівчатко Настуся. Тепер вона красуня! Незабаром стане моєю дружиною...

— Вона українка?

— Тут немає українців — лише хохли.

— І ти хохлом станеш?

— Не буду ж білою вороною...

— І вдосконалюватимеш чинний суспільний лад?

Антон заярився:

— Та невже ти й насправді повірив, що мізерна групка доморосів може розвалити такого дужого монстра? І чи думаєш, що твоя писанина йому нашкодить?

— Крапля камінь довбе, — сказав Ігор і підвівся.

Вони навіть не обнялися, прощаючись.

— На одного домороса стало менше, — промовив сам до себе Ігор, прямуючи до штабу військового округу. — А згодом не залишиться нікого. Але не треба шкодувати: ми ж таки були!

XI

У штабі військового округу мене вmundирували в елегантну форму лейтенанта Морфлоту й доставили катером на крейсер "Дмитрий Пожарский", що стояв на рейді у відкритому океані.

И розгорнулася переді мною нова й несподівана сторінка мого життя — вельми романтична з присмаком непевності. З тієї миті, як я ступив на хисткий трап корабля й, тримаючись за леєр, щоб не впасти, оскільки огромна металева махіна похитувалася на хвилях легкого прибою, мов горіхова лушпайка, — перестав належати собі. Вахтовий матрос глузливо посміхався, придивляючись до новоспеченого морського офіцера, який не вміє ступати по трапу, він провів мене до командира крейсера. Й став матрос Агафонов моїм першим розпорядником і вчителем: у ту хвилину і в наступні дні ставився до мене по-начальницьки поблажливо, зрештою, вся морська мурашва, яка досконало злагоджено жила в цій залізній купині, була до мене доброзичливою, хоч дещо зверхньою, а командир, капітан третього рангу, який з дива не міг вийти, чому прислали до нього на вишкіл саме письменника, швидко змирився з цим й, думаючи, певне,

що сталося це неспроста, виділив для мене флагманську каюту, в якій я прожив цілі три місяці.

Мене приписали до крейсерської газети, я мусив до неї дописувати, що давалося мені нелегко, — я ж не знав, про що потрібно інформувати моряків, однак якось давав собі раду, а втім, мною особливо ніхто не цікавився, нікому я не був потрібний, лише капітан третього рангу Зосименко інколи викликав мене до себе й насторожено випитував, як мені пишеться: був він упевнений, що Спілка письменників України доручила мені написати книгу про моряків, й тому довго і нудно розповідав про героїчні й важкі морські будні.

Я втрапив саме на початок навчання, й це дало мені можливість побачити далекосхідні береги від Владивостока до Чукотки й ще раз відчути сувору й невблаганну чарівливість земних просторів, обмитих безмежжям Тихого океану.

Найбільше часу провів я на Камчатці. Тайфун Елоїза, що налетів з Японського моря, загнав наш крейсер у тиху й неприступну для морських штормів Авачинську бухту, де я й перебував майже весь час своєї служби: в негоду нудився на якорі, а в погожі дні, як повноправний моряк, виходив разом з усім особовим складом крейсера на маневри у відкритий океан — аж до Чукотки.

И поки гуляв тайфун й матроси дармували в кубриках, а офіцери в каютах, мені дозволено було сходити з корабля на берег. Я виходив на край Петропавловська-Камчатського й, щоб вибратися із надморської низовини й побачити край, у який потрапив, спинався угору схилом Авачинської сопки, що панувала над бухтою й з кратера якої струменіла цівка сизого диму — мирно й тихо, немов із комина гуцульської хижі.

І я побачив...

За вигнутою косою, що відокремила бухту від океану й раптом обірвалася, подробившись на маленькі островці, протягнувся плоский берег, заселений тісним містечком. Воно обігнуло Авачинську сопку й зупинилося ніби в страху перед безмежжям скалистого простору, який, віддаляючись у безкінечність, виростав щораз вище до неба рудими скелями і врешті впирався у зеніт засніженим Пенжинським хребтом, що відділяв запропащений світ від Великої Землі, до якої закинута в ці безвісті людина не могла б добратися пішки за весь свій вік.

Над хребтом тьмяніли важкі снігові хмари й заповнювали собою розколини й провалля — може, для того, щоб відчайдух, який захотів би вибратися з цих незвістей на світ Божий, загубився в темряві й осліп, опинившись на безлюдді, й потонув у бездонних ізворах перед прямовисними скелями... І здалося мені, що на тій засипаній камінням і відламками скель дикій землі не може жити ні птах, ні тварина, що такі земні кути призначені хіба що для біблійної преісподні, хоч знав я, що за цим хребтом й за Шелковою затокою Охотського моря існують Магадан і Колима — реальне людське пекло.

А за Авачинською косою гримів дев'ятий вал, пригнаний до камчатських берегів шаленою Елоїзою, яка не могла вгамувати свою лють уже кілька днів; стихія крижаних скель з одного боку й божевілля чорних вод, що вивергались із дна океану під саме небо гребенястими хвилями, — з другого оточили мій новий світ цілковитою безнадією; до моєї душі добиралося відчуття загубленості, й думав я, спинаючись крутим схилом Авачинської сопки, — кого б то я хотів мати за товариша у цьому чужому краю. Й коли зупинився, бо далі йти було небезпечно, — гарячий подих заснул ого вулкану почав мене обвівати, коли розглянувся довкола й не побачив нічого більше, крім білих вершин хребта, що пробивали попону чорних хмар, і лютого морського валу у відкритому океані, — крізь ту непроглядь проник до мене світлий образ жінки, й не був це лик прекрасної Орести із золотою косою, а зіткана із мережки водяних крапель й сітки сизого туману, що повис міражем над загубленим на краю землі містечком, образ Білої Віли з обличчям пишної амазонки, яка сказала мені колись "Я вмію бути вірним другом", й була

це Ліда, яка ніколи не вступалася з моєї пам'яті, й тепер тінню йшла слідом за мною, як колись вузькою стежкою у страдчівській пущі.

Я втішився її товариством і, щоб мати можливість порозмовляти з нею, зійшов із сопки до міста, відшукав поштове відділення й написав їй листа. Відповідь не забарилася. Лідин лист був довгий і довірливий, такого листа могла написати тільки близька людина, й Ігор, читаючи, розклеївся, розчулився аж до сліз: той лист пробив стіну його самотності, на нього повіяло знайомим подихом рідного краю, а усвідомлення того, що десь там, незмірно далеко, думає про нього добра приятелька, дорешти стлумило його тугу — гей-бо недарма ввижалася йому вона, зіткана із солоних бризок моря й туманного серпанку, — то в проколинах між скелями, то на чорному небосхилі над розбурханим океаном!

"Дорогий приятелю! — писала Ліда. — Багато чого могла я сподіватися, тільки не листа від тебе з неймовірно далекої Камчатки, — і чому-то майже всі ми розпорошилися по світу, ніби бомбу кинуто посеред нас, а то всього-навсього пшикнула якась петарда, що наробила несподівано багато смороду... Та все те скоро минеться, побачиш, і ми з тобою колись ще посміємося з нашої наївної, хоча й чесної філоматії, а найбільше з того переляку, який одних ударив хвилиною в спину й погнав по світу перекотиполем, а іншим обсмалив обличчя й спотворив образ Божий... Ти, певне, здогадуєшся, кого я маю на увазі...

Але яка я рада за твою жадобу до життя, за твій виклик сурогатним божкам, яким і донині здається, що вони всесильні... Я й не сподівалася, що ти на таке здатний, думала собі: цей наполегливий і чесний хлопець стане колись кабінетним письменником або занудним ученим... Який ти зухвалець, я захоплена тобою!..

І ніколи, Ігоре, не допускай до себе занепадницької думки, мовляв, справа, яку ми розпочали, була марною, непотрібною й неперспективною. А ні, мій голубе! Ми серед заанімілого люду, який півстоліття ходив з кляпами на устах, зважилися бодай упівголоса заговорити, ввести до щоденного ужитку такий затоптаний засіб спілкування, як суперечку, й

зрунтали замшіле болото тотальної одностайності. За це нас покарали, але ж таки ми, ми зважилися відновити українську традицію тих живлющих дискусій, започаткованих ще в дев'ятнадцятому столітті Франком, Лесею Українкою, Драгомановим... За їхнім прикладом ми кинули камінь у затягнуте гнилою ряскою колись живе озеро, й круги тутувать трохи розігнали, а прийде час — і посиплеться камінний град, і гніль прилипне до берегів, а посередині озера зблисне чисте дзеркало води! Ти згадай лише, як ми довго до того вибуху готувалися, а він таки пролунав у Франковій аудиторії на засіданні літературно-критичного гуртка в лютому 1957 року..."

Ігор ні на мить не забував того засідання: експлозія була вельми лункою...

Другий семестр розпочався для доморосів посиленою працею над курсовими роботами, захист яких мав відбутися у квітні.

У бібліотеці академіка Возняка на кафедрі української літератури Ігор і Антон обклалися книгами, що їх виносив із фонду старенький лаборант Дмитро Ількович Ліськевич: мав він пам'ять феноменального бібліографа — безпомилково вгадував, у якій книзі і на якій сторінці міститься потрібна для студента інформація; був тихий, ввічливий, а до студентів Романюка, Синютки й Доленка, які складали іспити лише на "відмінно" й отримували підвищену стипендію, ставився шанобливо і з любов'ю.

— Ну то яких успіхів домоглися ви на зимовій сесії, дорогі мої форцугісти? — запитав Дмитро Ількович для годиться, бо ніяких сумнівів не мав щодо найвищих екзаменаційних результатів улюблених студентів.

— На жаль, не всі вже форцугісти, — не підводячи голови, промовив Ігор.

— Ов-ва! — здивовано вигукнув лаборант. — А то що ся стало?

— Доцент Петровський всадив йому трійку з політекономії соціалізму, — відповів за Ігоря Антон. — Бо навіщо було йому ставати в позу надто принципового? Деколи треба хитрувати, вдаватися до фальшивої патетики — всі ж так роблять... А він не захотів і позбувся стипендії, хоч, правду кажучи, для Ігоря це не катастрофа, прецінь він уже отримує гонорари...

— Та годі, годі, Антоне, — нетерпеливився Дмитро Ількович. — Мені цікаво, чого то ви могли не знати, Ігоре.

— Того ніхто не знає, — посміхнувся Ігор. — Однак лише я один зважився признатися до невігластва... Відповідаючи на перші два питання, щось там триндів на кшталт газетних передовиць, але на третє... Де знайдеться такий мудрець, який визначив би переваги соціалістичної економії над капіталістичною, коли капіталістичної ніхто не бачив, а соціалістичної за тоталітарного режиму не існує взагалі. То як я міг пояснити абсурд? І признався чесно: не знаю...

— Ти не маєш рації, — заперечив Доленко. — Абсурд можна пояснити абсурдними аргументами, а їх у нас — хоч гать гати! Переваги... Я скажу про інші переваги: західний студент знає справжню філософію, а про лжефілософію поняття не має. Проте вона існує, і треба розуміти її абсурдну суть. Ми ж то розуміємо, і в цьому наша перевага...

Дмитро Ількович згасив на устах посмішку, сказав лише:

— А стипендії нема...

Втім широко відчинилися двері й до бібліотечної кімнати вкотився Мирон Синютка. Недавно на студентській науковій конференції він уславився ґрунтовною роботою з психології творчості на матеріалі поезій Ярослава Шпорти й голосного вже молодого поета Дмитра Павличка. Праця Синютки була високо оцінена, й автора послали на

республіканську наукову конференцію до Києва. Оце він щойно повернувся.

Мирон сів навпроти товаришів й заговорив шепотом:

— Не робіть мені місця, я не прийшов працювати, моя доповідь зарахована курсовою. Прийшов до вас в іншій справі... Один київський аспірант подарував мені книжку французького літературознавця Роже Гароді "Реалізм без берегів", видану в Москві в перекладі на російську мову тиражем у п'ятсот примірників для службового користування. Ось вона... — Мирон вийняв з течки брошуру. — Не дивуйтесь, що не фоліант. Я прочитав її і охнув з дива: якщо така праця пройшла через цензуру в Москві, то, очевидно, там зовсім інакше, ніж у нас, ставляться до модернізму... Усе написане письменниками, твердить Гароді, є реалізмом: футуризм, абстракціонізм, химерність — усе, крім брехні, має право на життя в цивілізованому світі! Таким чином автор праці відсунув на маргінес брехливий соцреалізм... Ви розумієте? Я залишаю вам це дослідження — прочитайте й передайте іншим. Ну, я пішов...

Книжку Роже Гароді домороси прочитали вголос у домі Ліди на Замарстинові, потім пустили по руках, й Доленко нарешті зважився винести її на обговорення на засіданні літературно-критичного гуртка, яким керував. Й вивісив на дверях франківської аудиторії оголошення: такого-то дня відбудеться засідання гуртка на тему: "Соціалістичний реалізм і модернізм".

Комітет комсомолу на чолі з Череповим і навіть партком університету сполошилися не на жарт. Відлига відлигою: спущена зверху й жорстко контрольована партійними й комсомольськими функціонерами, вона аж ніяк не загрожувала тоталітарним устоям, була ж бо скрупульозно дозована. Зачитали студентам закритий лист про злочини Сталіна — прийміть до уваги без ентузіазму й без натяку на ініціативу; винесли труп вождя із мавзолею — втіштеся або заплачте, але мовчки, за вас скаже слово партія. Та коли знизу доверху проникатиме вільна думка, то де гарантія, що не зреалізується вона в чин, — і тоді будете мати новий

клопіт на зразок угорської революції або познанського бунту. Тож одноголосно схвалюйте рішення партії і не пробуйте знімати намордники!

...Аудиторія була переповнена. Студенти стояли в проходах між рядами парт, деякі попідпирали стіни, й сидів за останньою партою секретар комітету комсомолу Черепов.

Відкрив засідання Доленко. Він говорив про різноманітність стилів у світовій літературі, згадав про бурхливі дискусії з приводу модернізму й реалізму у двадцятих роках в Україні й повів мову про найновіші віяння в сучасному світовому літературному процесі на підставі аналізу знайомої багатьом студентам праці Роже Гароді.

— Бо що таке модернізм? — кинув Антон питання студентам. — Новаторство — якщо термін перекласти на нашу мову. Новизна! Бо хіба може розвиватися література, не оновлюючи своїх форм? Тільки через модерні художні засоби можливе бачення нових реалій...

— Добре пояснюєш, — перебив Антона Синютка. — Але повідж, яким терміном маємо визначати літературний фальш... Наприклад: за постулатами якого методу зображений колгоспний достаток у фільмі "Кубанські козаки": столи вгинаються від наїдків, а всім відомо, що народ у той час вимирав з голоду...

— Цей метод має відому назву! — почувлася репліка із зали. — Тільки знайте, що в тому фільмі курячі стегна були муляжні, натуральні поз'їдали голодні актори!

В аудиторії прошелестів сміх, Антон продовжував:

— Метод, який ви маєте на увазі, колего, не новий. У збірнику догматів Катерини II під назвою "Апофегмат" цариця проголосила, що російське суспільство стало досконалим і матеріально, і духовно. А був то

1783 рік, коли в Росії узаконено кріпацтво, а в Україні зліквідовано навіть церковно-приходські школи...

— Цей метод утвердився в нас у тридцятих роках своєрідним українським апофегматом — п'єсою Корнійчука "Платон Кречет", — кинула репліку Ліда.

— Що ви маєте на увазі? — схопився з місця Черепов.

— Голод в Україні — і рожево-оптимістична ідилія в п'єсі, — відказала Ліда.

В аудиторії знявся галас, почулися вигуки:

— То чому ви боїтеся вимовити власну назву цього методу?

За кафедру вийшов Мирон.

— Хвилиночку, товариші, я зараз назву... Традиція, започаткована царицею, процвітає і розвивається й нині: нас, наприклад, примушують вивчати згіперболізований крикливим оптимізмом роман Бабаєвського "Кавалер золотої зірки" — й подають його як зразок твору, написаного за методом соціалістичного реалізму!

— Але ж соціалістичний реалізм допускає гіперболізацію, яка має в нашій літературі глибоку традицію. Згадайте Гоголя: "Рідко який птах долетить до середини Дніпра", — вже оборонявся Черепов.

— А скажіть мені, чи багато радянських письменників долетіли хоча б до половини Гоголя? — вигукнула Ліда.

В аудиторії вибухнув сміх.

— Це не засідання наукового гуртка, це антирадянський шабаш! — оголосив Черепов вердикт, переставши оборонятись.

Зала затихла. Тихо прочинивши двері, вислизнув з аудиторії Аркадій, мовляв, його тут не було. За ним подріботіла Ореста.

— ...А далі? Відомо, що було далі, — промовив сам до себе Ігор й продовжував читати Лідиного листа.

"Згадав, Ігоре? Та певне, що згадав, таке не забувається... Я впевнена, що той погром, який готували в парткомі задовго до засідання нашого гуртка, назавжди залишиться в історії університету. Про нього напишуть ще письменники романи — може, й ти сам... Знаю, що ти віддав першу книгу свого роману в якесь київське видавництво. Сподіваюсь, що матимеш успіх. Я вірю в тебе... Не сприйми це за жіночий натяк, я добре усвідомлюю, що надаюсь тобі лише за товариша... Але чому ти так слабо орієнтуєшся у жіночій вроді? Ніяк, хоч убий мене, не можу уявити собі писаної красуні з глибоким розумом. Знаю, що відповіси мені на це: "А я не уявляю негарної інтелектуалки в ліжку". Це теж правда...

Пиши мені на Замарстинів, я там живу з хворою мамою. З Аркадієм розлучилася: хіба можна було жити з ним після того... і не тільки — того... Працюю коректором багатотиражки на кондитерській фабриці — на хліб вистачає... Мирон пішов у сажотруси: іноді він уявляється мені таким собі малим арідником, який — геть чорний — вилізає з димаря палацу Лоренцовичів на Ринку...

Й не знаю чому, адже колежанками ми ніколи не були, — прислала мені з Ужгорода листа Ореста, може, з прицілом, щоб ти дізнався, куди вона зникла зі Львова ще перед конфірмацією... Працює піонервожатою в якійсь там школі, вийшла заміж. Тож думаю, що ти заспокоїшся нарешті.

А чи не догадуєшся часом, Ігорє, хто ж то таки доніс у комітет комсомолу про те, що ми збираємося в Страдчі?"

Й випав лист з Ігоревої руки. Зникла з-перед очей Ліда й постала перед ним Ореста. Вона винувато дивилася на Ігоря, ніби просила прощення. І він прощав їй заміжжя і клявся, що не помре, поки не зустрінеться з нею... Та охолоджувала його жадобу підозра: а може, то вона їх зрадила, бажаючи врятувати?

XII

Багряна тасьма, що на західному схилі неба облямувала сіру попону осіннього туману, поволі блідла, зливаючи червінь у мрячну безодню, нібито втомлене і схолодніле сонце, пірнаючи все нижче до обрію, всмоктувало в себе рештки розтраченого за день тепла. Сонце сповзало по ряднині туману, проникаючи крізь нього сірим кружалом, й добиралося до сталевої смужки чистого неба, що відділяла сіру пелену від почорнілої в сумерку земної таці, гейби то молода дівчина підкасала спідницю повище колін, нахваляючись, поки на світі ще видніється, своїм налитим тілом; й коли ту смужку перетне ogromний диск сонця, тоді й згаснуть світлі Ігорові згадки й залишиться та, яку досі обминав, щоб не затьмарювати погожого дня темним, мов вечірній сутінок, спогадом...

...Ліда нагадала Ігорові про його роман, якого він ще восени відіслав у київське видавництво "Молодь", й подумав Ігор зі скрухою, що даремно йому сподіватися на схвалення твору до друку, адже про виключення з Львівського університету групи студентів за антирадянську поведінку напевно дізналися і в Києві, то хто захоче через якогось молодого автора ризикувати своєю посадою...

Не знав ще Ігор того, що свіжий вітер політичної відлиги обвіяв не лише їх, доморосів, а й сотні інших думаючих молодих людей, що подуві весни проникли крізь тріщини у, здавалось, монолітних, а насправді проїдених грибковиною стінах тюремних бастіонів; ніхто іще не знав, що

кам'яні заборолі незабаром осунуться, мов з глини зліплені, й без гуркоту впадуть, а "с груд развалины огромной, — як віщував російський провидець Радіщев, — возникнут новые светила", що струмені свіжих віянь збудили відвагу в людей, наділених письменницьким талантом, й першим проникне крізь прогнилі шпари в тюремне пекло — слово.

Й тієї миті, коли Ліда нагадала Ігореві, що й він стає жерцем слова, прийшла до нього тривожна думка: наскільки гостра його мова у першій книзі "Антифон воскресний", якою вагою наповнена вона, якою мислю просякнута; чи протиснулося б його слово крізь тріщини в тюремному мурі, чи сколихнуло б надію в людей, ув'язнених у тій безмежно просторій тюрмі, чи б породило бунтарську думку, чи додало б в'язням стійкості й терпеливості, чи влило б їм крихту сили якщо не зрушити той бастион, то бодай примусити його здригнутися. Та коли навіть і затаїли його слова протесту силу, то чи тюремщики не помітять завчасно її, скрипту, чи не здавлять, не стлумлять, не знищать те слово ще до народження в ньому звуку?

Ігор пробіг думкою все полотно роману, й безнадія зв'язала його: хіба не втямлять цензори, що ігумен Конрад — то не ветхий образ із минушини, а нинішній борець, що книги, які він розповсюджує між своїми учнями, — не стародавні письмена, а живе слово сьогоднішнього молодого покоління, що монгольські баскаки — то прообраз сучасних окупантів, а продажні удільні князьки — це нинішні донощики й сексоти, — й поник у безнадії Ігор: підтекст його книги надто прозорий — задум автора нічим не прикритий...

Та який подив і радість огорнули Ігоря, коли він отримав листа від свого видавця: його переслала з Янова мати.

"Ваш прецікавий роман "Антифон воскресний", — повідомляв редактор книжки, — підписаний до друку. Коли будете вертатися із свого далекого відрядження, зупиніться в Києві: на вас чекатиме сигнальний примірник".

...Й сидючи біля печери, де колись збиралися домороси, знову поринув Ігор у спогади, все ще вірячи: хтось же таки прийде на умовлене місце — проб'ється крізь товщу тридцяти літ.

...Уже золотився вересень, коли я, відбувши добровільну службу в морфлоті, повертався в Україну. Взяв квиток на літак до Києва, не думаючи про те, що залишуся в ньому назавше. У Києві побував уперше. Щоб осягнути зором столицю моєї землі, вибрався на Гору, де резидували колись князі, й з прямокутного майданчика із збереженими слідами прадавніх фундаментів Десятинної церкви глянув на камінне безмежжя міста, перетяте широкою биндою Дніпра: з пониззя ріки, з-поміж високих круч засвітилися до сонця китиці бань Видубецького монастиря, праворуч пишалася золотOVERХА Софія, а в підніжжі Гори зяяли руїни Золотих воріт — те, що не втрималося на списі воєводи Дмитра, коли він перекидав київську браму в Царгород, помщаючись русичам за зраду. І чи то вітер так завивав у кронах каштанів, чи води Дніпра, кружляючи на чорторях, видавали звуки, схожі на голосіння, — здалося мені, що то не стихли ще зойки й ридання мордованих татарами киян, спонадіяних — за вчинену наругу над воєводою Дмитром — на милосердя ординців; обмануті плебеї рятували своє життя, затлумлюючи храм й спинаючись аж під сам купол по хорах і карнизах; чув я тріск стін і несамовитий гуркіт цегли й каміння — руїни падали й під землю западалися, а над Хрещатим Яром, над Оболонню, Дарницею, Видубицями простилалася безкрая голубінь, нібито небо стало суцільною банею, єдиним покровом для всього міста, захистом і надією на життя і волю, а незримий літописець виписував на схилах тієї бані заповітні письмена, й була то історія минулого, нинішнього й прийдешнього часів мого краю, писана загадковою в'яззю, — і тоді я відчув і повірив, що всі терпіння, зображені на стаціях Страдчівської хресної дороги, будуть згодом перетворені під моїм пером у слова, і на кожній стації до стіп хреста з розп'яттям я покладу, як задумав тоді, коли домороси прощалися із Страдчем, в жертву свою книгу і для творення тієї жертви присвячу все своє життя...

А перша книга вже написана й видана — тож я сходжу з Гори, поспішаючи до видавництва "Молодь", що на Пушкінській; ще раз осягаю поглядом зневолену землю, що прослалась як перед моїми очима, так і поза досяжністю мого зору; та просторінь не мала меж — Україна видалася мені такою великою, що й запряжена ніяк не могла вміститися у березове ярмо й розпирала собою майдан концтабору, огороженого колючим дротом... Я сховався униз на Володимирську й, минаючи руїни київської брами, повторював віщі слова, вимовлені колись поетом Василем Пачовським у пророчому трансі: "О Золоті ворота, стояти вам ще там, де ви стояли!", і закликав я свою віру в свободу України тичинівськими словами: "Не може ж так бути!"

...На шостому поверсі висотного будинку навпроти ліфта висіла на дверях табличка з написом "Молодь". Із затамованим подихом я увійшов до приймальної, ввічлива секретарка, поцікавившись, хто я, дозволила зайти до редакторської кімнати. Із-за столиків глянули на мене очі двох молодих хлопців, мало що старших за мене, й мені відлягло від серця: я ж бо наготовився побачити тут насурмоненого дядька, чомусь доконче вусатого, мовчазного, зверхнього, а ще й бурчуна; допитливі й трохи насторожені погляди редакторів ураз тепліли, й один з них, лисуватий із світлими кучериками на скронях, назвався Іваном, і в ньому я впізнав голосного поета-модерніста, обличчя якого запам'ятав із обкладинки тоненької книжечки поезій, якими захоплювався Мирон Синютка. Я згадав надмірно ускладнену поезію молодого автора: читаючи, я думав, що поет умисне підкреслює свою інтелектуальність, проте мусив визнати про себе, що цей автор прокладає новий стильовий напрямок у нашій літературі, який не має нічого спільного із туфяним радянським соцреалізмом. І хай той образ ножа в сонці здається вельми надуманим, все ж він зухвало протестний: ніж у сонце встромлено давно, його вістря щохвилини наближається до серця світила й загрожує його згасити; тієї миті я втямив, що такі, як Іван, покликані зупинити катастрофу: чорна темрява загрожує світові, й ми мусимо засвітити хоча б маленькі каганці, це наш обов'язок і наш порятунок.

Я помітив, як настороженість в Іванових очах міняється прихильним до мене полизком, він вийшов з-за стола, подав мені руку й довго термосив мою, примовляючи:

— Такий, як на фотографії! І в романі — теж... Ти молодець, Ігоре, таку річ встругнув! А коли глибше в неї вчитатися, то...

Сусід обірвав запальну мову Івана:

— Не розкривай відразу всіх карт! Підтекст служить для того, щоб дошукуватись, вловлювати й пізнавати глибинний зміст твору, а не брати його готовим, мов пампушку з тарілки... Мене звати Василем, я теж вправляюся в поезії...

Свого прізвища він не назвав, та я вгадав, хто він. Й забриніли в пам'яті знайомі слова: "Танцювали лебеді в хаті на стіні" й зазвучала музика материних слів: "Можеш все на світі вибирати, сину...". Розчулений, я обняв Василя, до нас підійшов Іван, поклав нам обом руки на плечі, й хвилину ми стояли, мов живий монумент, і так ми згодом пішли разом однією дорогою, втрачаючи і здобуваючи й не сумніваючись в обраному шляху.

Нас розполошив директор видавництва. Був він достоту такий, як мені раніше уявлявся типовий редактор: присадкуватий, понурий, з пишними шевченківськими вусами, та з очей світилася м'яка й ненастирлива доброта, властива тільки східним українцям.

— Мені доповіла наша Маруся, що ви прийшли до нас, — заговорив він, і мова його була теж привітна і м'яка — такої я ніколи не чув у себе дома. — Ось вам перша ваша ластівка, — і він подав мені гарно оправлену книжку із заголовком "Антифон воскресний" і з моїм ім'ям і прізвищем на обкладинці.

Незмірно втішений, я взяв книжку до рук й притиснув до грудей, стримуючи щасливий схлип. Директор пильно приглядався до мене, ніби вивчав, який то я не зовні, а в душі, й запитав таке, чого я зовсім не сподівався почути:

— Ви сімейний?

— Ще ні... — відказав я знічено.

— То й добре... Не мусите вертатися до свого Львова. Залишайтеся в Києві, візьмемо вас на посаду коректора.

Підшукаємо якесь скромне помешкання, а потім — як Бог дасть... Згода?

Й так я став киянином. Першу ніч заночував у Івана, а на другий день він поселив мене в тісній кімнатці студентського гуртожитку.

А того вечора ми — три новітні побратими — взяли з собою вина й запивали наше знайомство на майданчику Десятинної церкви — на тому самому місці, з якого я вперше побачив усю Україну й увірував у її щасливе прийдешнє. Ми тихо розмовляли про те, про що ніхто ще вголос не наважувався говорити — так, ніби щойно домороси, числом збільшені, пробралися підземним ходом із Страдцівської печери до найвищої висоти України — Княжої гори. І тихо співали пісень, яких ніхто ще вголос не співав, й поклялися найсвятішою піснею душу й тіло покласти за нашу свободу... І впевнився я тоді: доморосів ставатиме щораз то більше, а прийде час — і з усіх кінців України вимарширують легіони неофітів й заповонять заповонений край.

Я отримав десять авторських примірників своєї книжки і сигнальний вислав Ліді... Й так почалося наше довголітнє листування, яке ні разу не освятилося зустріччю, — двоє близьких людей надто довго долали коротку віддаль одне одному назустріч...

"Та невже й нині не скоротиться вона до однієї п'яді?" — думав Ігор, дивлячись на сонце, що, просвічуючи білим кружалом сіру попону мряки, поволі й невідворотно зсувалося до заходу.

XIII

Спогад, що сплив у пам'яті Ігоря в той мент, коли сонце, напружившись до червіні, почало вивільнятися з полону мрячної смуги, був достоту такий, як ця багряна куля, — що пучнявилась останнім теплом і водночас холодніла, загрожена неминучістю згасання в нічному сумерку.

До Ігоря прийшла літературна слава — навалюно й голосно. Згнічений несподіваним визнанням, він ніяковів від повсюдного галасу в київських інтелектуальних колах. "Ти читав "Антифон воскресний" Романюка? — запитували один в одного письменники в Спілці, науковці в Інституті літератури, книголюби в книгарнях на Хрещатику. — Ще ні? То прочитай, не пошкодуєш: які думки, який підтекст!" — "А ви читали? — запитували незнайомі в самого Ігоря у письменницькій книгарні "Сяйво" на Червоноармійській, коли він переглядав новинки й відкладав набік потрібні книжки. — Візьміть ось цю!" — і тицяли йому перед очі книжку, дивуючись, що вона його не цікавить.

А коли вже Ігор пороздавав друзям авторські примірники і в тому ж "Сяйві" підійшов до каси із стосиком власних книжок, якийсь бібліоман взяв його за лікоть й, підозріливо заглядаючи йому в очі, спитав: "А ви оце спорядилися на чорний ринок, добродію?", Ігор зовсім розгубився й проказав, запинаючись: "Та ж то я її написав..." Тоді його обступили всі, хто був у магазині, приглядаючись то з недовірою, то із захопленням, інші просили дати інтерв'ю, хтось із недовірок вимагав у Ігоря паспорта, й він нарешті протиснувся крізь натовп і втік, ще не вміючи користатися зі своєї популярності...

А коли ажіотаж довкола роману сягнув піку й книжку почали передавати з рук до рук й обговорювати її на засіданнях літературних гуртків, відчитуючи підтекст, партійні нишпорки самі заходилися її читати по вертикалі й діагоналі, дошукуючись у ній антирадянщини, — й нарешті сталося те, що мусило статися: роман був підданий у пресі нищівній політичній критиці і знятий з книгарень та бібліотек, що спричинилося до зацікавлення твором в українській діаспорі: канадське видавництво "Тризуб" поквапилося випустити в світ факсимільне видання книжки, а в СІЛА з'явилася вона в перекладі англійською мовою. Тоді притчею во язицех стало прохання одного київського графомана, книги якого припадали пилом на полицях книгарень, до відомого і теж проскрибованого критика Івана Дзюби: мовляв, напиши про мене розгромну рецензію, може, на мої книжечки хтось зверне увагу...

Сталося те, чого побоювався Ігор, коли ще на Далекому Сході отримав від директора видавництва "Молодь" утішного листа: цензура на твори Романюка опустила завісу, й наступна його книга, в якій ішлося про те, як отцеві Миколаєві Конраду, що уособлював Україну, допоміг нести його хреста славетний український поет, була зарізана цензурою, й Романюк, який так несподівано став відомий в українському світі, мусив замовкнути й чекати кращого або гіршого часу — політичного потепління чи то тюрми.

Й саме на ту пору, коли слідом за Ігорем партійні гайдуки розправлялися з Миколою Вінграновським, Іваном Драчем і покійним уже Василем Симоненком, Ігор отримав з Ужгорода листа від письменника Івана Чендея, який очолював Закарпатську спілчанську організацію: голосний і теж уже битий владою прозаїк запрошував його на зустріч із закарпатськими студентами й викладачами, яка мала відбутися в актовій залі Ужгородського університету.

Ігор погодився — познайомитися з відомим письменником із Закарпаття було цікаво й заманливо: та невже це той самий? І всю дорогу в поїзді діймала Ігоря догадка: письменника Чендея він ніколи у вічі не бачив, та прізвище його було знайоме з дитячих літ. Коли

мадярське військо відступало перед советською армією із Волині на Закарпаття, якийсь здештований у боях артилерійський полк зупинився на перепочинок у Янові, щоб потім, полишивши гармати над Верещицею, добиратися возами й пішо до своєї Паннонії турківським трактом. Тоді хлопчина познайомився з одним мадярським солдатом, який, сидячи на лафеті, тужив за своїм краєм українською піснею про камінь, що росте без коріння, про сонце, що сходить без насіння, про серце, що плаче без сліз. Й дізнався Ігор, що солдат родом із Закарпаття й називається Іван Чендей. Можливо, той самий, а чому б і ні?..

Актова зала була переповнена. Іван Чендей, вусатий і вродливий гуцул, представляв публіці галичанина Ігоря Романюка, а той пильно придивлявся до господаря, намагаючись вловити знайомі риси на його обличчі. Впізнати в ньому колишнього мадярського жовніра було важко, та зраджувала його м'яка закарпатська вимова, яка вчувалася колись у тужливій пісні, й перед тим, як Ігореві було надано слово, спитав він у Чендея: "Чи пам'ятаєте містечко Янів на Львівщині?" Чендей пильно глянув на Ігоря й відказав: "А звідки ви знаєте, що я там бував?" — "Потім поговоримо", — промовив тихо Ігор, й здивований його питанням Чендей додав: "Бував я там і звідти додому йшов пішки. Ніколи того переходу не забуду. А ви..." — "Я тоді слухав вашу пісню про сонце, що сходить без насіння... Й досі чую той ваш схлип: "Серце плаче, сліз не має..."".

Зала нетерпляче плескала, чекаючи Ігорового виступу. Ігор говорив недовго: йому й досі було незручно від того, що його вважають письменником, хоч він же насправді ним є, адже написав роман і має неабиякий успіх. Та коли осмислював своє місце у величному ряді майстрів пера, серед яких височіли могутні постаті Шевченка і Франка, — бачив себе надто маленьким десь на крайньому узбіччі, на маргінесі літературного процесу. Проте добирався-таки до нього гріх самолюбства й усвідомлення власної значимості, й від цього ставало до соромоти втішно — чей недаром зібралося в цій залі стільки людей — їх він не знає, зате вони знають його, слухають і засипають питаннями, а за які заслуги і чому вважають, що Ігор відає більше за них...

Записок з питаннями сипалося все більше й більше: викладачі цікавилися, ким працює письменник, не вважаючи, видно, письменницьку працю фахом; студенти хотіли знати, звідки він родом, чи одружений, хтось запитував, чому він вирішив стати письменником, й Ігор намагався переконати цікавих і відчував, що це йому не вдається: можна вибрати професію вчителя, лікаря, інженера, а письменника, співака чи художника вибирає доля, потреба писати зовсім не залежить від волі автора — це спосіб його існування, він мусить лише виховувати в собі витривалість у праці; запитували теж, чи повинен письменник чекати натхнення, й коли Ігор відповів, що натхнення чекає тільки лінох або мрійник, залю прокотився схвальний сміх.

Легкі й банальні питання швидко вичерпалися, в усному діалозі перебрали ініціативу поважні мужі, а хто вони — професори, пенсіонери чи кагебісти — Ігор не знав, усвідомлював лише, що мусить бути обережним, але й не боягузом, не простаком, бо для чого тоді вийшов до людей, серед яких, крім приятелів і однодумців, зачаїлися, напевне, й вороги, й він мусить гідно вистояти у словесному двобою.

Питання почали задавати з місця вголос.

— Тема вашого роману — боротьба русичів з татаро-монголами. Чому ви не вважаєте супротивників рівнозначними за силою, ментальністю і правом й надаєте перевагу русичам?

— Як історик, я намагався бути об'єктивним і тому не надівав на обличчя ворогів карикатурних масок. Моєму ханові Телебузі притаманні риси лицаря, хоч він і смертельний ворог... И показав я завойовників сильнішими за русичів, бо ж так було. Але моральна й духовна перевага завжди на боці тих, хто стоїть на своїй землі. Бо то — нація. Вона обороняє свої межі й ніколи не переступає через чужі, тому й право за нею. А окупанти перестають бути нацією, як тільки вступають на чужу територію. Тоді вони стають ордою — аморальною, бездуховною, пойнятою грубим матеріалізмом: "Где кусок хлеба, там дом родной!"

— Та невже татари розмовляли по-російськи? — почулося із зали глузливо-викличне і явно провокаційне питання.

— Я не переклав російську приказку українського мовою, вибачте... А втім, цей імперський принцип набагато точніше передає татарська філософема, яку сповідують усі завойовники: "Де ступив копитом татарський бахмат, там татарська земля..."

У залі пролунали оплески, підтекст був уловлений.

— Ви у своєму творі перебільшуєте роль літератури, слова у боротьбі. Хіба можна патріотичною фразеологією перемогти булат?

— Можна, це вже не раз доводила історія. Чехію врятував від онімечення замаскований під національний епос фальсифікат Вацлава Ґанки "Краледворський рукопис". А коли Росія закріпачила Україну, виступили на прю з ворогом Сковорода і Шевченко. Відбулася переміна зброї — меча на мисль. Зброя слова незнищенна, її неможливо вибити з рук оборонців.

— Як ви ставитеся до маріонеткової держави Августина Волошина на Закарпатті?

— Я не політик і політичної оцінки не даватиму. А з погляду історичного — це нормальна боротьба за національну незалежність.

Почулися ріденькі оплески й, сполохані, згасли.

— Ви вважаєте себе українцем чи русином?

— А яка різниця? В часи Київської Русі громадяни цієї держави називали себе русичами, й звідти пішов етнонім "русин".

— Але ж так називають себе й росіяни — "руській". Виходить, ми були одним народом, тож, логічно, в такій спільноті залишаємось і донині?

— У древні часи наші північні сусіди називалися московитами. Аж у 1720 році Петро I присвоїв Московії наш етнізм, поблажливо назвавши нас малоросами. То щоб відрізнитись від месіянського народу, ми прийняли інший наш етнізм, який споконвіків існував на Русі як другий, — українці, Україна. Першим офіційно так назвав себе і свою землю Богдан Хмельницький.

Питанням не було кінця. Чендей нарешті подякував громаді й Ігореві й повів гостя до готелю.

...Поки офіціантка принесла нам до номера вечерю, ми з Чендеєм розмовляли — ближче знайомилися.

— Пам'ятаю того хлопчика з Янова... Не можу, звісно, тебе впізнати, але коли кажеш, що то був ти... — заговорив Іван, ніби вмовляв себе, що така зустріч, як оце зараз наша, може врешті бути ймовірною.

Ми перейшли на "ти", це нас зближувало чи то підтверджувало давнє знайомство: до того українця у мадярському військовому мундирі я теж так звертався, був-бо він ще зовсім хлопчиськом.

— Айно, айно, то напевно був ти, — не переставав Чендей переконувати себе самого, й це миле закарпатське потакування остаточно впевнило мене, що не комусь там чужому, а ніби рідному братові виносив я з хати то крайчик хліба, то печену картоплю в мундирі; жовнір сидів на лафеті своєї гармати, яку потім тут і покинув, він не мародерствував, як інші мадярські вояки в містечку, лише наспівував і чекав, поки його кріґсколеґи покинуть важку і легку зброю й потягнуться на південь. Й пішов за ними: вони манджали, хто мав силу, через страдцівські ліси до турківського тракту, щоб ним допасти до Паннонії, а Иванова дорога була коротша — лише до Хуста.

— Так, то був ти, — уже впевнено промовив я, й відказав Чендей:

— Айно...

Він досягнув з течки пляшку закарпатської сливовиці, ми пили її, пахучу й міцну, за дружбу, добру долю й творчі успіхи, й, захмелівши, проказав Іван скрушно:

— "Іване без роду, Іване без долі... ти гинув, а славу сусід добрий взяв..." То Степан Чарнецький... Мою зелену землю, освячену кров'ю карпатських січовиків, й донині воліють називати "землею без імені". Я мусив проливати свою кров за фашистську Мадярщину, а нині мене зневажає комуністичний фашизм... І так живемо, брате, в дикому абсурді і все ще на краще сподіваємось...

Трохи помовчавши, він продовжував:

— Тебе, я про це вже чув, лупцює офіційна критика, та й до мене вона добирається... А ми з тобою ось частуємося в комфортабельному готелі, й чужинець, якби нас тут побачив, — подумав би, що живемо в цивілізованій країні, а не в ординському ханстві, де вбивають і тебе, і мене не тому, що нас бояться, а що ми — інші. Ти чув нині репліки "визволителів", які сиділи в залі... Все, що не таке, як їхнє, має бути знищене або привласнене: земля, історія, література, мистецтво — нас оголошують чужинцями на власній землі...

— Це психологія орди, — промовив я, щоб підтвердити свою згоду з Івановими думками, проте волів мовчати, слухати і втішатись тим, що не тільки у Львові, а й у Києві і на Закарпатті теж, а, напевне, і в інших кутках України виростають свої домороси — і невже намарно? Не може ж так бути! Незабаром заворушиться, заговорить і вийде на майдани вся Україна — в це я свято вірив, й цю віру зміцнювала в мені Чендеева мова.

— Проте я все ще сподіваюся: цей абсурд вічно існувати не може, — продовжував Іван, ніби вгадував мої мислі. — Гнійна болячка мусить колись прорватися, мов фурункул, здорове тіло планети не дасть себе дорешти отруїти, однак для власного оздоровлення мусить людство визначити діагноз тій болячці: з яких інгредієнтів вона спородилась. А ось з яких, брате: абсурд Росії в тому, що вона нищить чужі цивілізації, забираючи собі набутки розуму завойованих народів, а власного не витворює... Що найбрутальніше у світі суспільне утворення оголосило себе месіанським й, сіючи повсюдно смерть, називає себе визволителем. Що російська культура має чужий корінь, і тому московські владці воліють мати жебрацьку імперію, ніж національну державу без родимого інтелекту, для розвитку якого Росія мусила б демократизуватися, а увійти в такий процес не має змоги, оскільки в генах тієї нації не зафіксувався розвиток особистості, а тільки рою, муравлища... Та найбільша небезпека абсурду полягає в тому, що імперія несе світові свою порочність як віру, й цілі народи стають жертвами віри у благородність зла...

— Але ж неминуче настає прозріння тих затьмарених облудою народів! — гаряче заговорив я й, немов меч із піхов, добув свою властиву зброю — оптимізм. — Бо чим більше територій завойовує імперія, тим швидше вона слабне: із розширенням земного простору втрачає свій дім, залишивши його занедбаним в глибинах неосвоєного безмежжя, і, намагаючись розчинити в московській отруті завойовані народи, сама розчиняється серед них: так сталося з Римом і Туреччиною, але ж ті завойовники після програшу мали куди повернутися. Куди ж дінуться москалі, коли їхня земля є начебто всюди, а насправді — ніде?

— Маєш рацію, брате, айно! — вигукнув Іван і перехилив келих. — Але скажи мені, чи мислі, подібні до наших — в розмовах й підтекстах наших творів, — хоч зрідка блукають серед людей?

— Не блукають, а живуть і множаться, Іване. Я це знаю і впевнений, що незабаром заговорять і Дніпро, і гори... Й не замасковані й не в

символи закутані — розлетяться вони у вигляді революційних прокламацій!

Хтось постукав, ми вмовкли, Іван підійшов до дверей, прочинив, й до кімнати увійшла красуня, якої, певне, ще не бачив світ. Була це Ореста.

Чендей проказав тихцем до Ігоря: "Завтра подзвоню" й вишився з номера, а Ореста, та сама Ореста, яка ще так недавно була схожа на десятикласницю, тепер стояла мовчки перед Ігорем — розкішна, налита молодим здоров'ям жінка із золотою короною коси на голові, з великими синіми очима, в яких світилося зніяковіння із сексуальною жадобою змішане.

Спантеличений, сторопілий Ігор хвилину не міг усвідомити, що це не сон, а дійсність, в душу проти його волі вкралася зловна думка: а якби не моя слава, чи прийшла б? Проте він стояв з простягнутими до Орести руками, й вона, гаряча й віддана, увійшла поміж них й припала до його грудей, шепочучи:

— Прости мені, Ігоре, я була така нерозумна...

Вона мовчки хлипала, й Ігор нарешті отямився від навалного щастя, що приголомшило його так само безжалісно, як колишня Орестина відмова, й він поквапився взяти плату і за кривду, і за кохання: схопив Оресту на руки й поніс до ліжка.

Ніч була шалена, Ігореве кохання було схоже на помсту і разом з тим солодке й пекуче: у найвищому спалаху пристрасті Ігор не переставав думати: а чи їй з ним було теж так добре, а може, гірше, може, краще; ці нікчемні думки він відганяв від себе, та вони не вступалися, були настирливі й жорстокі, а коли шал пригас й Ореста заснула, Ігор придивлявся крізь сутінок до її обличчя й відчув, як холод спокою й байдужості почав проникати в його душу; ще жевріла в ньому жалість до

неї, але прощення не було і до того ж прокрадалася до свідомості підозра: чи то не Ореста їх зрадила?

Вродливе личко жінки ставало для нього щораз байдужішим, нібито перемінювалася вона із живої красуні в банальну ляльку, схожу на артистку із трофейних американських фільмів... В ліжку лежали двоє знайомих і чужих людей, і спитав Ігор, розбудивши Оресту:

— Що трапилося з тобою, що ти так потаємно зникла зі Львова перед тим, як на нас впала біда?

Й вона слухняно сповідалася...

— Цілий рік надокучав мені один ужгородський лікар листами, я йому не відповідала, а коли трапилося зі мною т є, вирішила скористатися з нагоди, я ж порчена, але цей клявся, що все пробачить... І не пробачив, кожного разу допитувався, хто був у мене першим, а згодом почав пропадати ночами, і я знала, що він мене зраджує...

— І ти прийшла до мене, щоб йому помститися? Що ж, така помста вельми солодка... — зіронізував Ігор і відчув, як його холод до Орести перемінюється в злість.

Й не було більше розмови, запала поміж них незручність і нудьга, такий стан відчував колись Ігор на майдані під час Франкового свята — після першого поцілунку з Орестом. Ігор придумував, про що б то заговорити, а в думці вертілося тільки одне питання: хто, хто доніс? Та не спитав: надто красивою була Ореста, така врода не може співіснувати з підлістю...

...Й тепер, після того, як Ореста стала моєю, я збагнув, які ми різні й чужі люди. Певне, це саме відчула вона й несміливо, немов з надією на порятунок, прошепотіла мені до вуха, запинаючись:

— Я каюся: мій егоїзм переміг мене саму... я аж двічі проміняла справжнє на фальш, цинізм і нелюбов... Розлучуся з ним... Приймеш мене?

Я не мав що сказати. Й так ми у гнітючій мовчанці пролежали до ранку, я заснув, а коли прокинувся, Орести біля мене вже не було...

Вертався поїздом до Києва, дивився у вікно, а в душі вовком завивала пустка, й нічого на світі для мене не існувало, крім пісні мадярського жовніра, що десь бриніла в даліні: "Серце плаче — сліз не має, серце плаче — сліз не має", й конала та гірка мелодія в гуркоті коліс, які настирливо відстукували питання: "Хто, хто нас зрадив?"

XIV

Й коли сонце сховалося за обрій і останні його промені згасли, втиснулася нарешті в Ігореvu пам'ять згадка, яку він протягом цілого дня відганяв від себе, немов надокучливого ґедзя, й була вона невблаганною, мов ніч, що насувалася зі сходу примарними тінями...

День погрому був призначений на березневе рівнодення, начебто сама доля постановила зважити вчинки студентів, які назвали себе доморосами й насмілилися потаємно дати волю своїм думкам, визволивши їх із закам'янілих форм шаблонного єдиномислія. Й не встигли вони ще й заворушитися в коконах недозволеності, й ще так далеко було до переміни сонних зародків у вільні й барвисті метелики, як кощава рука потягнула шальку ваги на холод, і змеркли просвітні вогники, які мали сповістити люд про неминучий грім благої вісті.

Про те, що мертвовидий кокон заворушився, дізналися університетські партійні гайдуки ще задовго до бурхливого засідання літературно-критичного гуртка з приводу книги Роже Гароді. Проте вичікували, поки вчується виразний стук у шкаралущу, й коли замість нього, скрадливого, пролунав різкий хрускіт, сполошилися вони й до тієї

самої франківської аудиторії, де так недавно здоровий реалізм вихлюпувався із замшілих соцреалістичних берегів, загрожуючи вилитися живлющою вологою на спопелілий від тотальної посухи такир, — зігнали викладачів і найдовіреніших комсомольців із філологічного та журналістського факультетів.

Збоку перед подіумом сиділи обличчями до аудиторії четверо студентів і студентка, на них осудливо дивилась людна зала, спопеляючи їх погордою й ненавистю, достоту, як це було колись на розправах тридцятих років у Харкові й Києві, а співчутливі студенти й викладачі опускали долу очі, щоб їхнього співчуття не запримітили судді. Підсудні поводитися незалежно, начебто це зборище їх не стосувалося: Антон пильно приглядався до викладачів, які зайняли лівий ряд, нібито вже відбувався державний іспит й він налагодився вступати у філософський диспут із професурою; Ліда з войовничим виразом на мармуровому обличчі була напружена; Мирон потирав долоні й підсміювався, наче збирався розповісти друзям свіжий анекдот, тільки Аркадій хвилювався й нервово до хрускоту заламував руки, а Ігор пильно промацував поглядом обличчя студентів, шукаючи когось, і врешті спитав Аркадія, з яким сидів поруч: "А де Ореста?", на що той відказав глухо: "Вона ще тиждень тому забрала документи й виїхала зі Львова".

На подіумі за столом сиділи секретар парткому університету доцент Кириченко й Черепов. У Кириченка — поважний, достойний, розпогоджений вигляд, у Черепова бігали вилицями жовна, ніби він збирався когось якщо не вкусити, то хоча б гаркнути...

Й коли в аудиторії влігся гамір й студенти зааніміли, немов перед розстрілом, підвівся Кириченко й заговорив — голос його звучав по-батьківськи лагідно й злегка докірливо.

Він завчено, ніби напам'ять, виголошував шаблонну партійну промову про нечувані досягнення соціалістичного ладу, про ріст економіки й торжество марксистсько-ленінських ідей, про трудові подвиги радянського робітництва, про заможне життя колгоспників, про

найсприятливіші у світі можливості студентів здобувати глибоку освіту та ще й про безплатну медицину... Й натурально всі ці величні досягнення бісять найтяжчих наших ворогів — капіталістів, які засилають у наш стан шпигунів, провокаторів і всіляку іншу нечисть, й це зло, як не сумно стверджувати, посіяло своє отруйне насіння і в нашому навчальному закладі: групка відщепенців, внутрішніх емігрантів, наважилася провести ревізію нашої святої комуністичної ідеології.

На цьому Кириченко зтявся, вступний псалом закінчився, й він передав ведення зборів Черепову.

Секретар факультетського комсомольського комітету зовсім не збирався забавлятися патріотичним словоблуддям, він, наслідуючи жест вождя світового пролетаріату, викинув уперед руку й, спрямувавши на лаву підсудних вказівного пальця, заговорив, надаючи словам якнайбільше нищівного осуду і гніву.

— Ось сидять вони із зухвалими мінами, четверо паничів, — навіть при найбільшій поблажливості я не посмів би їх назвати товаришами! — й з ними розфуфирена панянка. І всі вони, немов ті невдячні щенюки, які кусають власного господаря, підняли — на щастя, ще не заплямовані злочинами руки — на наш найсправедливіший лад, який дав їм можливість задарма навчатися в нашому храмі науки...

Ліда пирхнула глузливим смішком, обдала Черепова зневажливим поглядом й відвела очі до вікна, в яке втискалася величним силуетом засніжена баня собору Святого Юра.

— Можна подумати, — промовила півголосом, — що десь існують цивілізовані країни, в яких молодь не має можливості вчитися...

Черепов на її репліку не зреагував, тільки від люті натрудоватіли жовна на його вилицях.

— Та я хочу вас запитати, — продовжував він, — з якою метою, а нам про все те добре відомо, збиралися ви біля печери і навіть у самій печері в страдчівському лісі? Що то було: таємні зібрання підпільників у катакомбах чи дитячі романтичні забави, які вже не надто пасують до вашого віку?

— Катакомби є не лише в Страдчі, їх ніде не бракує, й мало хто вилазить з них на світ Божий, — знову ніби сама до себе проказала Ліда, й цього разу її погляд зчепився з гнівним позирком Черепова. Вона рішуче брала вогонь на себе, й Антон, щоб виручити її з небезпеки, заговорив, як завжди, розважливо, й мова його мало стосувалася справи.

— Романтика, шановний товаришу Черепов, більш властива дорослим, ніж дітям... Романтиками були Гюґо, Байрон, Словацький: тому Мазепи, наприклад, вони розв'язували в ідеально романтичному ключі... й Пушкін теж був романтиком, однак лише до того менту, поки й він не зайнявся мазепинською темою: збайдужілий до літературно-художніх стилів поет став публіцистом...

— Точніше — імперським реалістом! — вигукнув Мирон, і на його обличчі спалахнула саркастична посмішка. — Чого варті його реалістичні інвективи: "Смирись, Кавказ, идет Ермолов... все русскому мечу подвластно!" Й на цьому закінчився пушкінський романтизм...

— І великий поет — теж, — додала Ліда.

У дискусію ув'язався Ігор, не даючи Черепову прийти до слова. Підсудні почали просто над ним знущатися, знаючи наперед, що кари їм все одно не минути.

— Романтизм як літературна течія, — заговорив Ігор, ніби на екзамені, — почав у нас бурхливо розвиватися у двадцятих роках: Хвильовий, Близько, Фальківський... На жаль, не утвердився: романтики були розстріляні або самі вступилися з життя...

— Та досить, досить уже розводити двозначні антимоції! — Черепов стукнув кулаком по столі. — Не для цього ми зібралися!

— Ви хотіли сказати — "антиномії", — зауважила Ліда й хихикнула.

Збори набирали зовсім іншого спрямування, ніж це спланували партійні боси: в незаплановану дискусію втрутився Кириченко. Роблена батьківська лагідність на його обличчі змінилася прокурорською суворістю, й подумав Ігор, що, напевне, так виглядали члени тройок у тридцятих роках.

— За такі розмови, — процідив з погрозою Кириченко, — з вами колись побалакали б інші люди і в інших місцях...

— І вам нестерпно жаль, що часи змінилися, і нам замість... ви догадуєтеся, що я хотів сказати, всього-на-всього делікатно поламають хребти, — промовив Мирон.

— Та замовкни ти, недоростку! — скрикнув Черепов, і Кириченко, помітивши, як засовалися Мирон і його товариші й зачувши небезпечний гул в задніх рядах аудиторії, злагіднив тон, злякавшись розгардіашу:

— Я запевняю вас, молоді люди, — сказав він, — що вам не вдасться перетворити партійний суд на фарс. Демократія, до якої ми неухильно прямуємо, — то не вседозволеність і не анархія. Не зловживайте нашою терпеливістю... Отже, нам стало відомо, що на ваших зборищах у Страдчі, а теж на приватних квартирах, зокрема в Синютки, велися антирадянські розмови, дискусії і суперечки, й назвали ви себе "доморосами". Що означає ця назва, скажіть, студенте Романюк.

И тоді в аудиторії пролунали нетерплячі вигуки комсомольців:

— Досить нам їхньої демагогії! Геть з університету шкодородів! Очистимо свої ряди від націоналістичної зарази! — і подумав теж цієї миті

Ігор, що в античні часи, мабуть, так само ревів у Колізеї римський люмп, вимагаючи смерті гладіаторам.

Кириченко припинив патріотичний галас.

— Заспокойтеся, товариші студенти. Дайте їм можливість усвідомити свої провини й покаятися... ми слухаємо вас, так звані домороси. Та говоріть же, говоріть, студенте Романюк, ви ж так сміливо виступали на засіданнях літературного гуртка, вас уже називають поетом, тож майте громадянську мужність розкрити секрет вашої таємної групи.

— Цей жартівливий словотвір, — відказав Ігор, — утворений з перших складів наших прізвищ... Чому ж то ви у всьому дошукуєтесь крамоли? Якщо б донощики записали слово до слова наші розмови, то ви б дізналися те саме, про що дискутують між собою всі студенти...

— А хіба того мало? — заярився Черепов. — Ви ж відверто закликали до ліквідації єдино правильного методу — соцреалізму, взявши собі за зразок вчення якогось чужинця.

— Але ж методів багато, шановний товаришу Черепов.

— А для нас прийнятний тільки один!

Ліда підвелася з місця.

— Товаришу комсомольський секретар, — промовила. — Дозвольте поставити вам лише одне питання. Скажіть, ви кожного разу, йдучи до університету, шнуруєте тією самою вулицею чи іноді звертаєте на іншу, щоб побачити щось нове?

У лівому ряді серед викладачів почувся притишений сміх. То професор Рудницький, який досі зосереджено пошкрябував пальцем сиву борідку на обвислій щелепі і явно співчував доморосам, бо й сам

недавно проходив через подібне чистилище, враз ніби забувся, де сидить, і вимовив голосніше, ніж би це належалося в подібних ситуаціях:

— А вони мають почуття гумору, такі не пропадуть! — і щиро засміявся, однак, перехопивши осудливий позирк академіка Возняка, умовк, проте не переставав обмацувати досвідченим поглядом струнку, звабливу постать Ліди.

А вона продовжувала:

— І ще одне моє зауваження. Ви зібралися нас судити за те, що ми посміли думати інакше, ніж ви. А що нам робити, коли нас не влаштовує ваш спосіб мислення? Й відбувається тут не суд, де вислуховується й інша сторона, а конфірмація: оголошення заздальгідь винесеного вироку. Тож оголошуйте нарешті, не гайте часу. А нам немає за що каятися.

— Та хоча б за те, що ви безбатченки! — намагався Черепов утримати наперед продуману процедуру конфірмації. — Бо як розцінити репліку Синютки, зневажливо кинуту грузинському студентові: "Ваша батьківщина не така вже й велика!" Що він мав на увазі: маленьку самостійну й незалежну Грузію чи, може, Україну? Поясніть свій вислів, студенте Синютка!

Мирон говорив, не підводячись з місця:

— Я хотів нагадати грузинові, що в нього є своя земля. А щодо мене: моя батьківщина теж не така велика, як ви собі уявляєте...

— Товариші, — звернувся Черепов до аудиторії, — ви ж бачите, як вони розперезалися...

— Ми ще не розперізувались, ми щойно почали розшнуровуватися, — уточнив Ігор.

— Тож яка ваша думка, товариші? — атакував Черепов аудиторію.

— Виключити з університету! — заревіла зала.

— Іншої думки немає?

— Немає!

Тоді підвівся Аркадій, який досі сидів мовчки із затуленим долонями обличчям. Йому стало страшно, його друзі пішли ва-банк, вони вже опинилися поза університетом. І його чекає така доля? Й залишиться він без освіти, без театру — на вулиці з гітарою! А як далі жити? Аркадій був блідий, переляканий, жалюгідний. Цієї миті він забув про все: про свою честь, добре ім'я і про Ліду — теж...

— Я каюся, — проказав він. — Каюся, що був серед них. Хочу виправитися... Я помилявся, простіть мені... Про шу прийняти мене до комсомолу...

Антон промовив:

— Нарешті ви, наші судді, домоглися, чого хотіли: вам вдалося зламати людину...

Ліда звернулася до Аркадія:

— Ти вірно дотримався своїх засад, проголошених колись на одній із наших зустрічей: не можна ходити в масці. Ти нарешті здер із себе маску порядності й висвітлив перед людьми свою властиву підленьку фізіономію... Тож запам'ятай: ми з тобою ніколи не були знайомі — познайомилися аж нині...

Збори винесли рішення: Ліду Сороку, Ігоря Романюка, Мирона Синютку, Антона Доленка виключити з університету. Аркадієві Молодину оголосити догану.

Коли в аудиторії залишилися лише вигнанці, до них підійшов академік Возняк й промовив, затинаячись:

— Якщо ви любите Україну, то зробіть усе, щоб залишитися в ній, — і вийшов.

Мирон підбадьорливо глянув на друзів й промовив:

— Послухайте цікаву притчу... Коли Бог створив залізо, затремтіли від страху дерева. "Чому ви мене боїтеся? — спитало залізо, яке мало форму сокири. — Я ж нічого не зможу зробити без зрадника, який погодиться стати топорищем".

Але того, кого стосувалася ця притча, серед доморосів уже не було...

XV

Спочатку Аркадій не усвідомлював, куди йде. З натугою прочинив важкі університетські двері, вони не піддавались, ніби намагалися навечно затримати його в цьому непомірно громіздкому будинку, де щойно настигла його несусвітня ганьба, і він силкувався втекти від неї. Темне приміщення переповнилось тим соромом ущерт, ловило Аркадія за поли, давило й душило, нібито в коридорах не стало повітря; врешті він протиснувся крізь вузьку пройму й опинився надворі, тут його зупинили масивні колони, що стояли густо, немов гігантський частокіл, й коли цю перешкоду він здолав, спинила його вулиця, уздовж якої зі свистом мчали машини; якийсь шофер прикрикнув "Куди прешся під колеса!", та й на цю пересторогу Аркадій не зважив і вже на протилежному боці вулиці згадав, що йому треба чимшвидше допасти до своєї квартири на Городецькій: може, Ліда туди ще не дійшла, може, ще

не встигла скласти свої речі, а знав, що вона це зробить і піде, і він ніколи більше не знайде її, а без неї — Аркадій це відчув так боляче, ніби хтось шваргонув його ножом по горлі — він утратить не половину і не три чверті, а все своє життя, й від цього йому стало невимовно страшно.

Біг навпростець через парк, а в мозку колотився гамлетівський монолог "Бути чи не бути — ось питання"; його він давно вивчив напам'ять, мало того, вся роль Гамлета вбилася йому в тяму ще з того часу, коли Діана Шерстякова в нападі любовного шалу напророкувала йому велике акторське майбуття; текст гамлетівської ролі ні на мить не вступався з його голови й товкся в ній, немов шротові кульки у дитячій калаталці, тепер же несподівано набрав він конкретного сенсу й топтав його амбітні мрії антиномією "Бути чи не бути?".

"Не бути, ніколи вже не бути!" — промовив до нього німий холодний погляд Ліди. Замкнувши двері кімнати, яка досі була її житлом, стояла вона перед колишнім мужем з валізкою в одній руці і з ключем у другій; відштовхнувшись спиною від одвірка, Ліда подалася до східок, обминаючи Аркадія; він схопив її за руку, ключ упав на цементну долижу й глухо бамкнув, ніби гонг перед початком вистави, й тоді Ліда, вражена розпачливим виглядом Аркадія, супроти своєї волі розбудила в собі співчуття до нього, й він, притьмом уловивши обнадійливий проблеск у її очах, прошепотів: "Прости мені, Лідусю...". І краще б цього не говорив: вона вмить утямила, що за нинішній вчинок прощення йому ніколи не буде, такого пробачити не можна, то не кинуте необачне слово і не образа в ліжку, то зрада — найтяжчий гріх, якого спокутувати невміч нікому, й не замаскувався він жалюгідним Аркадієвим виглядом — прозирає крізь сльози винуватця, немов тавро на чолі варнака, й промовила Ліда:

— Я ще раз повторюю, Аркадію: ми познайомилися з тобою на репетиції фальшивої п'єси й спробували винести ту виставу на сцену життя... На щастя, нам це не вдалося зробити, *finita la comedia*... Прощай і не шукай мене.

Ліда збігла сходами вниз, а він стояв біля дверей непорушно, і здалося йому, що ніколи вже з цього місця не зійде: отупіння тривало незмірно довго, в голові не було жодних думок, однак згодом зблисла одна: Ліда знову нагадала про п'єсу "Платон Кречет", в якій вони обоє мали зіграти фальшиві ролі; ця ганьба Ліду обминула, але ж його й далі тримала в своєму полоні: Корнійчукова вистава йде в театрі, й Аркадій виконує в ній роль терапевта Бублика. А мріяв зіграти Гамлета! То чи не краще й справді вийти на вулицю з гітарою?

Глянув на годинника: за дві години починається вистава. Підняв ключ з доліжки, вийшов на вулицю й зупинився біля парадного театального входу. Не заходив, ніби вперше злякався фальшу...

Навпроти, поруч з цирком, повнилася підпитою мужвою кнайпа з невибагливою назвою "Пиво-води". Перейшов вулицю, зайшов досередини, протиснувся до ляди й замовив гранчак горілки. Вихилив одним духом і зі злобним виглядом, ніби задумав злочин, зайшов до театру.

...Ліду в Корнійчуковій виставі грала підтоптана прима Діана Шерстякова. Вона нікому не віддавала головних ролей й на подив публіці представляла навіть Мавку в "Лісовій пісні"; глядачі нітилися, дивлячись, як замість ніжної й тонкостанної, мов очеретина, красуні похитує виплеканими стегнами перезріла дама й, замріявшись, признається коханому, що ясен їй шепоче у верховітті: найкраща в світі!.. Нині ця поважна жінка грала струнку й чарівну Ліду, й Аркадій, що готувався за кулісами до Бубликового монологу про сто тисяч сердець, яких він за своє життя встиг переслухати стетоскопом, намагався в думці прокручувати текст своєї ролі, однак хміль щораз упертіше віднімав йому глузд, і він крізь туман сп'яніння повторював не Корнійчуківський, а Шекспірівський текст.

Надійшла пора його виходу на сцену. Ліда-Шерстякова, вислухавши освідчення Кречета, яке він висловив виконанням на скрипці серенади Шуберта, стояла в глибині сцени й віддано дивилася коханому у вічі;

терапевт Бублик почав виголошувати монолог, й Шерстякова уважно прислухалася — вона ще не втрачала надії, що її колишній юний коханець стане врешті-решт знаменитістю; актриса щораз то більше напружувала слух і враз схопила Кречета за руку й голосно охнула: на авансцені виголошував монолог не Бублик, а Гамлет!

Зала зацікавилася: замість псевдогумористичних балачок про сто тисяч пульсів, які за своє життя переслухав скромний районний терапевт Бублик, хлинув величний пасаж данського принца, який ніяк не міг зважитися на помсту: роздвоєний на месника і боягуза Гамлет цієї миті вирішував долю убивці свого батька і свою долю — теж; нерішучість і почуття святого обов'язку зіткнулися в його душі у смертельному поєдинку; постава актора і його вміння передавати муки сумнівів злагоджено гармонували між собою; актор Молодий аж ніяк не був схожий на корній-чуківського кумедного героя — на сцені виступав гордий і статечний муж, і таким він запам'ятає себе на все життя: величним у єдиній миті акторського натхнення.

— Бути чи не бути — ось питання! — заволав Аркадій зі сцени. Шекспірівський текст добре припасовувався до його вигляду й акторської манери, й зацікавила від подиву Діана Шерстякова цієї миті ніяк не могла погодитися з думкою, що цей красень мав би виголошувати банальний монолог Бублика — який провал чекав би на нього... Але який успіх мав би Аркадій, якби йому насправді довелося виконувати роль Гамлета! — Що благородніше: коритись долі, а чи зіткнувшись в герці з морем лиха, покласти край йому?

Враз спалахнули оплески, глядачі наче забули, що на сцені йде зовсім не та вистава, на яку вони придбали квитки; метаморфоза стала всевладною, зала погодилася з нею, прийняла й нітрохи не бажала, щоб артисти й далі представляли Корнійчукову жуйку, зала заохочувала актора, й він продовжував монолог:

— Хто б стогнав і піт свій лив, коли б не страх попасти після смерті в той край незнаний, звідки ще ніхто не повертався? Страх цей нас

безволить — то розум полохливими нас робить, і наміри високі, ледь зродившись, вмирають, ще не втілившись у дію!

Аркадій цілком заволодів публікою, глядачі аплодували, вигукували "Браво!"; директор театру, мокрий від поту, визирав з-поза куліс й нервовими жестами давав Діані знак, щоб рятувала ситуацію, однак вона, справжня артистка, стояла заворожена Аркадієвими умінням і талантом, якого досі в ньому не запримічувала, вона була вже готова входити в роль данської королеви, та враз із уст Гамлета пролунала репліка, адресована не королеві, а особисто їй, й була та фраза отямливою і водночас образливою для неї:

— Зрадливість і розпуста — ось твоє наймення, жінко!

Й тоді вигукнула Діана:

— Завісу! Комедія закінчена!

Й коли завіса впала, до Аркадія прискочив директор театру, став навшпиньки, був-бо на голову нижчий за нього, й потряс його за вилоги піджака.

— Геть! — запіяв дискантом. — Уже, в цю хвилину, п'яного!

Аркадій відштовхнув його й благально глянув на Діану, чекаючи від неї підтримки, адже то вона, а не хтось інший, напророкувала йому акторську славу. Однак Шерстякова із знаменитої актриси стала враз звичайною жінкою, яка не прощає образ, і проказала погордливо:

— Шукай іншого театру, баламуте...

...Аркадій нічого не взяв із собою, крім гітари, віддав ключа черговому на прохідній і вийшов з театру. Навпроти біля цирку й далі тлумився підпилий люд, й Аркадій пішов до них. П'яна мужва з подивом пропустила

гітарнета, він став біля ляди, вдарив по струнах, і з його горла
видобулася печальна мелодія і ще печальніші слова:

В кожного є юні мрії,

Прекрасні, гарні сни,

Смілі бажання в житті й коханні

У перші дні весни...

У кнайпі стало тихо: то ж не дурний Філько грає на носі, затуляючи то одну, то другу ніздрю, і не крива Каролька виспіває батярську коломийку — це виступає у кнайпі "Пиво-води" вперше за всю її історію справжній артист. Завсідники відразу втямили важливість такої події й готові були прийняти незнайомого гітариста за корчемного музиканта, однак чекали крамаревого рішення. Та виявилось, що авторитетнішим за крамаря у цій кнайпі був статечний пан у мельонику і з гнутою бамбуковою паличкою в руці. Він повісив паличку на ліве зап'ястя, підбив вказівним пальцем мельоника, зсуваючи його з надбрів'я на потилицю, й уважно слухав спів гітариста:

А коли це все минеться,

Настане осінь зла,

Щезнуть надії, зів'януть мрії,

Скажеш тоді сама:

— Стукнула осінь у наші ворота,

Весні прекрасній немає вороття...

Й коли по щоках музиканта покотилися перші й останні його сльози, пан у мельонику промовив авторитетно:

— Досі наша кнайпа була, що так скажу, провінціальною, й міське панство нами гордувало. Тепер ми маємо свого музиканта, тож побачите, як валитимуть сюди ті самі фраєри, які досі мали нас за ніц!

XVI

Виключені з університету домороси продовжували відвідувати лекції: наказ ректора ще не з'явився на дошці оголошень — можливо, комсомольські опричники очікували покаянь від усіх вигнанців, чей лише одному бунтареві вдалося зламати хребет.

Домороси вийшли моральними переможцями: студенти вважали їх мучениками і співчували. Їхня непоступливість стала прикладом для наслідування, й комсомольські нишпорки пильно прислухалися до розмов на потаємних студентських зібраннях у гуртожитках. На літературній студії поети читали вірші то про злочини Варфоломіївської ночі, то про жертовність римських гладіаторів у Колізеї; серед курсових робіт зарясніли теми про діяльність польських філоматів часів Міцкевича, про конфірмацію кирило-мефодіївських братчиків, про стійкість Шевченка й Гулака й нице каяття Куліша та Андрузького — підтекст, як протестний засіб, зринав теж у роботах дипломників і навіть на захистах дисертацій; домороси ходили в тернових вінках новітніх дисидентів, й університетська влада вирішила якнайшвидше їх позбутися.

Наказ про виключення з університету за антирадянську поведінку студентів Доленка, Романюка, Синютки і Сороки з'явився на дошці оголошень того дня, коли вони слухали лекцію професора Чичеріна про гофманівського нікчому Цахеса, який умів присвоювати собі здобутки чужого розуму й таким способом опинився на вершині влади — і скільки ж то перетерпів народ мук, поки знайшовся сміливець, який розпізнав, у чому сила обманця: висмикнув з його тімені не цілий жмут волосся, а

тільки одну волосинку, що її посадила над чоло Цахесові підступна фея, скинув лицар пройдисвіта з балкона, розпластавши його на бруку, немов жабу, й виявилось зрештою, що для такого вчинку не знадобилося особливої хоробрості.

— Й повернув собі народ відібрані в нього розум, волю й силу, і тяжко було йому збагнути, чому він так довго дозволяв цій розквацяній на бруку поторочі панувати над собою, — таким патетичним пасажем закінчив професор лекцію, і саме в цю мить прочинилися двері аудиторії й на порозі став секретар комітету комсомолу Черепов з папкою в руці.

Й ще не встиг він її розкрити, як вигукнув Мирон Синютка, який кохався в латині:

— Zaches ante portas![4]

В аудиторії прошелестів сміх, проте це не збентежило Черепова, він розкрив папку й прочитав наказ ректора про виключення чотирьох студентів з університету.

— Прошу вас негайно залишити аудиторію! — вигукнув секретар.

Ніхто із постраждалих не опирався: першою вийшла Ліда, за нею повагом ступав Доленко, Ігор уже біля дверей помахав рукою принишклим студентам, а тоді залементував Мирон:

— Та чому ви так поволі йдете? Сказано ж — негайно!

З цими словами він побіг стрімголов за товаришами, й коли вони виминали Черепова, що стояв у дверях, вдарився з розгону головою в його живіт, помщаючись і за образу, і за кривди, той похитнувся і впав горілиць на підлогу, якусь мить не міг підвестися, достоту, як гофманівський Цахес під балконом; аудиторія вибухнула реготом, Черепов навкарачки виповз у коридор, й на цьому інцидент закінчився,

тільки відтоді прозвисько Цахес навіки прилипло до нього, й ходив Черепов з тим найменням доти, коли комсомольський комітет було навіки видворено з приміщення університету, що однак сталося набагато пізніше...

Вигнанці стояли біля університету біля пам'ятника Франкові, востаннє пестили поглядом знамениті скульптури Регеля, що символізували науку, яку їм не вдалося завершити, й по довгій мовчанці промовив Ігор:

— Післязавтра свято Благовіщення. Ми з вами хотіли проголосити благу вість, та вихопилися завчасно... Цього дня у Страдчі після Богослужіння відбудеться хресний хід, і нам треба піти разом з народом на прощу, хай би якою довгою й тяжкою та дорога не була. Не зрадьмо розпочатого чину.

...Службу Божу в церкві Різдва Пресвятої Богородиці правив молодий священик. Прихожани, які слухали нинішню благу вість, були тим самим народом, який перетерпів століття неволі й сьогодні далі, перебуваючи в ярмі, вірив у сповнення благої вісті. Народ молився за свободу так само ревно, як і століття тому, і у вірі перебуваючи, залишався тим самим незнищеним народом: утримувала його при житті власна історія, викарбувана літописними письменами на хресній дорозі, що прямувала через усю Україну, — весь люд, який жив на цій землі, вийшов на хресну прощу, що не мала ні початку, ні кінця й була єдиною й безкінечною, як вічне життя...

Я йшов поруч з Лідєю, за нами, ступаючи в наші сліди, прямували хресним ходом Антон з Мироном — були ми живою клітинкою того люду, який ішов перед нами й поза нами; всі ми четверо відчитували літописний тайнопис, що відбивав нашу історію на хресній дорозі, і знав я, що мені призначено його розшифрувати, мав уже на це право; мені згадалися слова Василя Стефаника з його листа до Ольги Гаморак: "Чому ти пристав до походу мучеників, не зазнавши мук?", і відповів я

Стефаникові: "Маю таке право, метре, всі ми четверо вже його здобули..."

І думав я: назву майбутній цикл своїх романів, який стане частиною літопису цього народу, що йде перед нами й поза нами, "Хресною прощею".

Ось мої книги... Народ бере на себе хрест, бо так йому призначено Богом, і вперше знемагав під хрестом: то впали задушені димом ченці. Та не спиняється похід, і підказує мені Антон: тут падав народ удруге чи втретє, і нема ліку тим зламам, — на цьому місці загинув від рук енкаведистів отець-професор Конрад, тут дихав смертю фашистський концтабір, не забудь про це, Ігоре... А Мирон підказує мені таке, про що забувати не можна: тисячі в'язнів у галицьких тюрмах були розстріляні енкаведистами в один день... Я гортаю літопис назад і знаходжу запис про братські школи у Львові: то на хресній дорозі зустрівся Месія із своєю матір'ю Україною... А ось веде орда на батуринську Голгофу Україну, тож не забудь, підказує Ліда, про нашого Симеона Киринейського — Тараса Шевченка, який допоміг народові нести хреста, і теж про Лесю Українку, котра, немов біблійна Вероніка, витерла піт з чола Мученика, згадай... А хіба можна забути, говорить Мирон, про письменника, який зрікся своєї батьківщини, запродав сатані душу, проте замість каяття залишив у своїх книгах образ чарівної України, і був то Гоголь; а теж не забудь про обманутого стражденця Хвильового, який прийняв чуже знамено за своє, побачивши, що його несе убивця, пустив собі кулю в скроню; а хіба легшою була духовна смерть тих, що залишилися живими із зламаними хребтами, — і хто нині живіший: самоспаплюжені поети, які зі страху співали тиранові пеани, чи розстріляні Курбас, Підмогильний, Зеров?

Слухаю себе і своїх друзів і знаю, що мушу про все це написати, а чи встигну? І падаю я на коліна перед печерою, яка зяє чорним отвором, мов сама смерть, і благаю Бога: "Дай мені довгого життя!"

Хресний хід подався через усю Україну, а ми залишилися біля печери і зважилися зайти в неї, пройти її і розійтися на другому схилі гори, щоб

там, попрощавшись, піти в життя кожен своїм путівцем. На нас дивився чоловічок у клепані, якого ми вважали донощиком і прокляли його. А він скрикнув, коли ми гусаком почали заходити в чорний отвір: "Бережіться, там обвал!" Та ми не слухали, бо не вірили жодному його слову...

Я заходив до печери останнім й зупинився на мить перед отвором, глянув на чоловічка, який застеріг нас перед небезпекою: він стояв серед людей, а похід зупинився, ніби прощався з нами, й мені стало моторошно — чи ж то і ми маємо стати жертвою цього підземелля?

Я аж нині зрозумів, коли народилася легенда про чотирьох студентів, які безслідно пропали у страдчівських катакомбах, однак тоді й думки не було, щоб вертатися: відчуття непотрібності у зневоленому світі дійняло нас безнадією, ми увійшли в кромішню пітьму, минули сповідальний камінь і, пригнувшись, заходили в темний аїд.

Навпомацки пробиралися вузьким проходом, на нас сипався пісок, і здавалося, що сипке склепіння тремтить і кришиться над нами. Десь посередині гори й справді, як застерігав чоловічок у клепані, горбатився обвал; ми повзли на животах і мовчали в давкому страху; кінця норі не було видно, нас почала діймати розпука, та вертатися вже не було змоги: позаду нас почувся гул падаючої стелі, світ, з якого ми вступилися, не хотів нас більше приймати; ми повзли безконечно довго, аж нарешті зблищало перед нами світляне коло й почувся живий шум лісу.

Запорошені, змучені й ніби наново на світ народжені, поставали ми над урвищем, внизу якого молодилася повесні букова пуща, крізь неї бігла доріжка до залізничної штреки, й почувся свист паровоза: на нас чекав поїзд.

Стояли, віддихувались, ще не хотіли розлучатись, ще намагалися набутися, запам'ятати одне одного перед тим, як троє сяде у вагон, а один піде до Янова, — знали, що більше не зустрінемося: дороги наші бігли врізнобіч. Мені жаль стало товариства, і жертва наша здалася

марною, бо ж нічого із задуманого не встигли ми здійснити, та пройняла мене теж оптимістична думка, що власне аж тепер простелиться перед нами просторе поле для діяльності, й те, що ми задумали, мусимо на тих гонах перемінити в чин, і сказав я друзям:

— Тут ми розійдемося назавше — кожен із своїми мріями, які мають стати колись набутком, котрим ми зможемо похвалитися одне перед одним. Тож домовляймося: зустрінемося у день престольного празника у Страдчі рівно через тридцять літ. Рушаймо, наш час пішов...

Я обняв хлопців й пильно глянув на Ліду — і здавив моє серце пекучий туск від думки, що ніколи її вже не побачу, й ревно каявся в тому, що стільки часу був поруч з нею, а не зумів уздріти її вроди. Пригорнув її, припав устами до її уст і аж тоді болісно усвідомив, що на моїй дорозі зустрілася мені моя добра доля, якої я й не помітив. — За тридцять літ? — прошепотіла Ліда, й сум ліг тінню на її обличчя. — Яка заманлива і безнадійна перспектива! А які ми будемо тоді — колись: чи хоч упізнаємо одні одних?

XVII

Несподівано Ліда стала для Ігоря літературним сповідником. Він їй вислав свою першу книжку із задуманого циклу романів — "Антифон воскресний" й отримав від неї замість листа ґрунтовну рецензію, дещо відмінну від схвальних відгуків, що з'явилися в пресі ще до офіційного погрому. Критик Ліда Сорока високо оцінила творчі можливості автора, проте в її листі Ігор відчув приховане розчарування: не був то лист приятельки, а відчужена думка стороннього читача — вимоглива і злегка роздратована.

"...Ти не зумів виборсатися із традиційного стильового русла, властивого славним у свій час галицьким історичним повістям — Чайковському, Опільському й східноукраїнському Кащенко, які своїм дидактичним просвітництвом, сентиментальним патріотизмом,

розчуленою романтикою встигли набити оскому читачеві. А чей же були вже і в нас спроби новітнього письма зразка Катрі Гринивечевої, не кажу вже про модерний стиль європейця Анатолія Франса, від роману якого — "Боги жадають" — стигне кров у жилах не від кривавого жаху Французької революції, а від авторського вміння найпростішим текстом відтворити сенс трагедії, яка застерігає перед бездумним пролиттям крові, та водночас висвітлює позитивну перспективу катаклізму, що перемінює обличчя світу... Не піддавайся, Ігоре, звабі банальної белетристики, позбудься тренів і голосінь, ощадливо використовуй фольклор і витворюй на історичному матеріалі сучасне мислення... Хотілося б мені, щоб твій наступний роман відрізнявся від цього, розхваленого, жорсткішою тужавістю: не дозволяй читачеві розманіжуватися у плаксивій сентиментальності, дай йому скуштувати черствого хліба, бо вже він надто розбехкав свій живіт нудкою кукурудзяною мамалигою... І запам'ятай: кожен твій наступний твір мусить відрізнитися від попереднього передовсім формою, інакше читач перестане тебе шукати...

І напиши, Ігоре, про середньовічний Львів, про перші братські школи, про юного Хмельницького, який вчився в єзуїтській колегії, й не забувай, що в ті часи на хрести соборів і шпилі веж замість голубів сідали ангели, що на Кальварію, тобто на Високий Замок, зліталися опівночі відьми на шабаш, що в білий день ходили містом дженджуристі паничі в циліндрах, а коли вони, вітаючись, знімали їх — люди жахалися, побачивши на тім'ях фраєрів сатанинські роги; що лихварі ставали меценатами, збагнувши потребу шкіл, що у Львові жили найвродливіші панянки, за яких клали голови хоробрі кавалери, що юні спудеї, які згодом вийдуть під Жовті Води, бачили на небосхилі неосідланого рожевого коня, який мчав до розпеченого сонячного круга... О мій любий Ігоре, вплий у свої книги хоч трохи абсурду, бо загину я з нудьги від реальності!.. І не забудь про замордованого у Страдчі священика Миколая Конрада: хто він був, звідки тут узявся, як загинув? Мусять про це знати люди, адже кожен мученик віддав своє життя за те, щоб повернулися в наш край Золоті ворота".

А від того, що дописала Ліда пізніше у примітці P. S., Ігор стетерів, це було надто жорстоко: "Дізналася, що Мирона заарештували. Ви з Антоном далеко, може, до вас не доберуться, а я — на очах. Повір мені — не боюся, але що станеться з моїм маленьким Северком, моєю крихіткою, коли мене заберуть?"

Удар був подвійний, та мусив Ігор ще й це витримати: Мирон заарештований, а в Ліди синочок від Аркадія — й не стало для нього вже нікого на світі.

Не гаючись, Ігор зібрався й поїхав до Львова.

...Миронів батько — двірник з чорними від праці руками, з поораним глибокими рівинами обличчям і мати — сухенька жіночка у картатій хустині були на подив спокійні, нібито їхній син не в тюрму потрапив, а на відповідальну роботу призначений, — й розповіли вони Ігореві, як і коли те нещастя трапилось.

— Бо такий наш льос, — говорив старий розважливо, — мати, вибачайте на слові, в дупі нашу владу, яка мінялася у Львові подібно, як ті картини на фотопластиконі: натисне майстер на педаль, крутнеться велика бочка, що фотопластикомом називається, і ти крізь різнокольорові окуляри кожного разу бачиш інший світ. Буде то, при міром, Судан Єгипетський з чорними, як шварц, муринами, а за секунду перед твоїми очима постане Рим з Колізеєм або африканські джунглі з людоїдами... Таке і в нас: не встигли ми у вісімнадцятому році уві Львові проголосити Україну, як вилізли із сутеринів польські батяри в рогатівках, і я мусив брати кріса, якого приніс із собою з італійського фронту, і йти стріляти в того антека, який дотоді був моїм добрим сусідою, — бо мусив, чей-бо Львів таки наш... А Мирончикові не заштимувала совітська влада, і він замість кріса, бо де його взяв би, купив собі друкарську машинку й виклацував на ній правду про страшні розправи, які чинили над нами енкаведисти, й розкидав роздруковані папірці по міських горищах. Якщо ви хочете знати докладно, як він це робив, то я розповім...

Старий Синютка так розбалакався, що годі було його стримати, а стара лише згідливо похитувала головою, мовляв, усе те, що каже її чоловік, свята правда; ну то ось як та катавасія почалася і чим закінчилася...

Після погромних зборів в університеті прийшов Мирон додому й без сліду будь-якої жури на обличчі повідомив батьків так просто, ніби йому не вдалося потрапити до кіна на цікавий фільм, що його виключили з університету, бо він, бачите, не любить Леніна, комуністичну партію і комсомол. Й коли батько запитав, як він збирається заробляти собі на хліб, бо вже дорослий, хлопець відказав таке, що старі з подиву й жури великої охнули: їхній синок, успішний студент, вирішив стати коминярем. Й розповів Мирон, як він дійшов до такого skutku...

Після зборів домороси розійшлися хто куди, а Мирон подався додому через Єзуїтський город й на розі Кірова, що колись вулицею Щептицьких називалася, побачив на стіні будинку виліплений з гіпсу барельєф коминяра — із щіткою, вагунцем через плече і в чорній ярмулці. Й зрозумів Мирон, що тут міститься канцелярія коминярського цеху, й, напевне, сюди навідується той знаменитий львівський сажотрус, який, вимитий та білий, ходить зранку в неділю до церкви, а увечері витанцьовує вальси та фокстроти в клубі будівельників з найвродливішими панянками; цей коминяр був вельми гордий за свою професію й не раз зверхньо гаркав на Мирона, який, побачивши чорну примару, хапався за ґудзика: "Схопися, цванку, за пуцюрину!.." Й свінуло цієї миті до голови Миронові, що треба цього майстра негайно відшукати й попроситися до нього в помічники. Мав при цьому Мирон поважний задум, до якого нікому б не признався, але який незабаром став відомим тим особам, яким було конче потрібно про це дізнатися, бо все, як пише Свята книга, що її по неділях читає старий Синютка, — все, що є таємним, мусить стати явним.

Щойно про таке подумав Мирон, як із брами, над якою пишався гіпсовий барельєф сажотруса, вийшов добре знайомий Миронові майстер із щіткою в руці, важкою гирею на шнурі через плече і в масній ярмулці.

Мирон усміхнувся до нього, як до давнього знайомого; сажотрус насторожено глянув на хлопця, чи він бува не хапається за ґудзика, проте вигляд у Мирона був потульний, аж запобігливий, і він випалив:

— Візьміть мене за помічника!

Коминяр аж гейби зрадів з такої просьби, добродушно усміхнувся й промовив:

— Такий, як ти, якраз мені й потрібен, ти ж бачиш, який я статний, і тяжко мені залазити в кагли, щоб вимітати сажу, а ти пролізеш у найвужчу дзюрку. Згода, хлопче!

Він завів Мирона у браму, довго там навчав його коминярських премудростей, а вже на другий день вийшли з неї обидва — пат і паташон; паташон тримав у руці ще чисту щітку, на вуха налазила йому чорна ярмулка, й обидва сажотруси подалися вниз вулицею Міцкевича на роботу.

— То аж набагато пізніше, — вів далі розповідь старий Синютка, — стало нам зрозуміло, чому Мирон так дуже хотів коминярем стати... Ми з жінкою чули, як він ночами клацав та клацав на друкарській машинці, та на те не звертали уваги, бо ж був хлопчисько вже трохи вчений, то, певне, пише щось там для себе, хоч і перестав студіювати в університеті... Ми й забули, що влітку сорок першого Мирончик, ще малим бенькартом, ходив дивитися на страшну масакру, яку після себе залишили в тюрмах на Замарстинові, на Лонцького і в Бригідках большевики... Я сам ходив туди і краще б того не бачив: купи скривавлених трупів, люди виносять їх з камер, впізнають, ридають, кричать, а в нещасних то очі виколоті, то животи розпорені, то черепи потрощені — такого жаху світ ще не бачив, і чинили цей злочин не звірі, не вовкулаки, а таки люди, якщо можна їх так називати...

А Мирон як на те надивився, то зривався і кричав по ночах, аж ми збоялися, що розум втратить... То він про все те писав на машинці, у тоненькі зшитки ті листки оправляв, ще й назву придумав: "Про що забувати не можна" і в тих домах, де вони із старшим коминярем чистили димарі, залишав ті зошити на горищах, а кого з господарів добре знав, то й у руки віддавав, щоб народ читав і пам'ятав, хто наш ворог.

Я вже давно запримітив, що навпроти віконця наших сутерин зупиняється то один, то другий у шкірянці, й здогадувався, що то шпіцлі за нами стежать, бо чутно було на вулицю і стук машинки, і мову радіопередач, хоч Мирон так скручував приймача, що той ледве жебонів. А щонеділі після відправи в церквах прихожани зупинялися на вулицях й тихо розмовляли про большевицькі звірства, якісь зшитки показували одні одним і роздавали їх...

Я підозрював, що то Миронова робота, й збирався ту машинку винести з дому й викинути на смітник, та було пізно. Одного вечора вдерлися в мою квартиру гицлі в шкірянках, усе в хаті перевернули й забрали машинку і якісь там папери. А за кілька днів потому прийшли й по Мирона. А він промовив до нас, коли його виводили: "Не журіться, довго вони панувати не будуть..." Але ж панують, і кінця тому не видно, а Мирончик карається аж у мордовському лагері, недавно дав про себе знати... Отакий наш льос, і я собі міркую: якби не він, то хтось інший те саме робив би, бо такий закон на світі: хтось один бере на себе муки за інших... Хіба не так само вчинив Христос?

Ігор слухав старого, й ні його силуваний оптимізм, ні впокорена в надії тільки на Бога Миронова мама, ані Миронова бравада, що прозвучала в його прощанні з батьками, не могли здолати Ігоревої безнадії, що увірвалася в його свідомість разом із докорами сумління: адже він, тільки він винен у тому, що сталося, а треба було пам'ятати, що батогом обуха не переб'єш.

Й схлипнув у його душі зойк: "Пропало все, Україна ніколи не матиме волі..." Хотів сам собі заперечити, та аргументів не мав, ворожа сила

здалася нездоланною й, шукаючи в самому собі підтримки і не знаходячи її, подумав Ігор, що зміцнити його дух могла б тільки Ліда — сильна, жорстка й непохитна.

Навіть не пам'ятав, чи попрощався із старими Синютками, вийшов на вулицю й квапно попрямував через Єзуїтський город, щоб вийти на вулицю Хмельницького й по ній допасти до Замарстинова, де мешкала Ліда. Та біля Оперного театру враз зупинився, згадавши, що в Ліді на руках маленький Северко — синочок зрадника, й коли б Ігор навіть зважився взяти Лиду за жону — то чи зміг би усиновити її дитя? А ніколи, це було б понад його сили...

Він круто повернувся й подався вгору вулицею Шевченка, щоб біля цвинтаря сісти в автобус до Янова.

XVIII

Та літня ніч над тихим Янівським озером була для Ігоря мукою роздвоєння і водночас творчим благословенням. Кахкали спросоння качки у гніздах серед прибережних шуварів, струнка чапля зрідка курликала, завмерши на одній нозі, немов нічний сторож над виполіруваною водною гладінню; мисливці ще не полювали, й птаство терпляче вичікувало ранку у вологій тиші.

Ігор відчинив вікно й ніби сам прилучився до сонної пташиної громади — любо було йому відчувати себе частинкою природи, розчинятися в ній і не мати жодного стосунку до людської веремії, яка учора нахлинула на нього хвилею розпачу й безвиході. Ще ніколи досі не почувався він таким немічним і безпорадним, як це сталося з ним перед обличчям несусвітнього горя, що зруйнувало в Мироновій сім'ї усталений триб життя, й не могли ту руїну зцілити роблений оптимізм Миронового батька ані впокірлива надія матері; уже ніхто на світі після сімейної катастрофи в домі Синютки не зможе жити в байдужому спокою, ніхто не буде вільний від обов'язку протестувати проти кривди, й не зможе Ігор ні цієї

ночі, ні в наступних днях і нощах втекти від зморених буднів в ілюзорне раювання природи. Став він поруч з Мироном і тисячами таких, як він, у першу лаву, в якій зайняв призначене йому долею місце; взяли собі новітні бійці за зброю перо, бо ж не мають ні шабель, ні мушкетів, ані навіть іржавого кріса з італійського фронту, — та, видно, таки грізна їхня зброя, якщо ворог її злякався, виявилась вона достатньо гострою, щоб розпанахати владну ворожу впевненість, — й, напевно, ми правильно вчинили, що зважилися взяти її до рук, тож мусимо здолати свій страх, коли нам скручують руки, й здобути перемогу словом.

Тиха літня ніч заманювала Ігоря до себе, загортала його у свій теплий солодкий полон, і він тільки в одну мить подумав, що коли життя однаково і рівноправно належить усім живим істотам, то чому б не стати селезнем, журавлем, комарем, але якщо йому пощастило існувати в людській подобі, то чому він не має права бути вільним ісландцем, самовпевненим данцем, зверхнім англійцем, волелюбним французом — і враз Ігореві стало соромно від таких думок, й відчув він, як болісно стиснулося його серце, аж ніби кров бризнула з нього, й полегшало йому на душі, коли втямив, що до скону буде не кимось іншим, а українцем, що це ймення — його найвищий титул, і став би він черв'яком, потороччю, гофманівським нікчемом, якби той титул хтось у нього відібрав.

Ніч дихнула на Ігоря творчим настроєм, і він уже знав: мусить написати книгу, яка буде першою книгою новітньої історії. Тож треба йому побачити зблизька ті місця, де запеклася кров мучеників, про яких нагадував людям МIRON, й стане Синютка прототипом головного героя в книзі живої пам'яті.

Вийшов з дому ще затемна й сів у перший автобус, що прямував до Львова. Півдня блукав біля тюрми на вулиці Лонцького й разом з тлумом розпаченого люду розпізнавав замордованих, ридав над ними і кричав з болю. Потім шукав слідів захоронень розстріляних невільників на Замарстинові, а біля зловісних Бригідок на Городецькій його ноги глибоко застрягли в землю, стояв він закам'янілий, і його свідомість отруював страх людей, які мучилися в цій вічній тюрмі за Австрії, за

Польщі, за німців, за советів — скільки ж то проковтнув Молох нашого люду! І доки це триватиме?

Хилився день до смерку, Ігореві дошкулював голод, і потойбічний мученицький світ нарешті відпустив його: в очі увійшли знайомі будинки на Городецькій, позаду дивилася на світ більмами замазаних вапном вікон вічна тюрма, праворуч на роздоріжжі прикуцнув театр, навпроти біла баня цирку, а перед ним на фасаді низенької халабуди червонів шильд з білим написом "Пиво-води"; Ігор перейшов вулицю й зайшов до буфету перекусити.

У барі було порожньо, лише за лядою стояв круглий, як бальон, буфетник, він поводив долонею по блискучій лисині, витирав ляду брудною шматом й при тому раз у раз поглядав на двері, певне, очікував завсідників. З цікавістю приглянувся до незнайомого клієнта, й коли Ігор сів за столик, що стояв посередині квадратної зали, в буфетника згримасилась зніяковіла міна на обличчі, й він промовив чемно:

— Прошу сісти за онтой, що в кутку, це місце пана За-ніц.

Розглянувшись по заставленій дубовими табуретками й металевими столиками на триніжках кімнаті, яка анітрохи не була схожа на аристократичну австерію, Ігор запитав:

— А хто такий пан За-ніц і чому — пан?

— Ви що, не знаєте пана За-ніц? Дивно... То відомий політик, ходить з бамбуковою паличкою і в чорному мельонику... А ви хто?

— Я письменник, — вперше в житті назвав Ігор вголос свою професію.

— Тоді інша справа, так би відразу й сказали. То сидіть, сидіть. А що замовляєте?

— Котлету, каву й чарку горілки... — Ігор вийняв із папіросниці цигарку й закурив.

Першим із завсідників зайшов обірванець в засаленому лапсардаку, він зупинився на порозі й давав буфетникові про себе знати: затрубив у ніс, затикаючи пальцем то одну, то другу ніздрю. Потім вийняв з кишені газету, видер з неї квадратний клаптик, насипав у нього пучку тютюнової потерухи, скрутив цигарку, припалив і дмухнув у залу ядучим димом.

— Ти пішов би собі, Фільку, надвір з тою махоркою, тут і так нема чим дихати, — чемно зауважив буфетник.

— А онтой фраєр курить, і ти нічого... — показав Філько на Ігоря.

— Е-е, вибачай, то письменник.

— А я румунський король! — зареготав Філько. — Хоча коли ходять о стислість, то всі румуни — мудаки.

— Звідки ти це взяв?

— Про це всі знають, крім тебе.

Втім до кнайпи увірвалася кульгава жіночка й залементувала:

— Дайте калимчика, й піду далі, бо маю справу на базарі Леніна...

— Почекай, Каролько, — так само спокійно відказав буфетник. — Ще-м нічого не вторгував.

Й тієї миті Філько й Каролька шанобливо розступилися: до кав'ярні увійшов панок у чорному камзолі, з гнутою паличкою, почепленою на

зап'ясті лівої руки, зняв з голови круглого мельника й, вимахуючи ним наліво й направо, вимовляв статечно:

— Вітаю, шановне панство, padam do nóg![5]

Він підійшов до свого столика, за яким сидів незнайомий клієнт, хвилину оцінююче приглядався до нього, потім привітався, як з давнім приятелем, довго термосив Ігореві руку, приязно заглядаючи у вічі, й нарешті заговорив:

— Сподіваюся, що буду мати з ким витяти балак... По вас бачу, що захочете політикувати, бо ця шантрапа, — показав на Філька й Карольку, — мене за ніц має...

Ігор посміхнувся, зрозумівши, звідки взялося в цього пана таке чудернацьке прізвисько, й наготувався слухати.

— То напевно чули-сьте, — розпочав свій політичний монолог пан За-ніц, — бо всі вже знають, який трафунок стався вчора на пляцу біля Єлизавети. Наказав, прошу вас, якийсь партійний начальник з магістрату зняти хрести з костьолу, а їх аж три на трьох вежах, й пообіцяв велику плату відважному, якщо такий знайдеться... І таки знайшовся: хто не знав того обірванця Антошка, котрий навіть у будні на порозі храму простягав руку за ялмужною — такий собі гувняк, старе пудло... То заліз він на одну вежу, зламав хреста, це саме вдалося йому зробити і на другій, а на третю сам Господь палець поклав. Зумів безбожник тільки зігнути того хреста, та посковзнувся, гепнувся на землю, аж луна пішла містом... То питаю вас, добродію, як професійний політик: я за Польщі всі газети перечитував, а "Діло" приномеровував, то трохи розуміюся на політиці, а тут здецидуватися не можу: то був нещасний випадок чи Божя кара?

— Божя кара, — підтвердив Ігор, не задумуючись.

— О, я знав, що ви так скажете, roznać pana rochoławach![6] Я лишень глянув на вас і второпав, з ким маю справу... Ви мудрий чоловік, ви... що так скажу — болящий нерв нашої ідентичності! — пан За-ніц аж очі закотив від задоволення, що йому вдалося висловити таку складну й мудру думку.

Буфетник поставив перед паном За-ніц тарілку з оселедцем і пішов собі, однак його зупинив обурений оклик політика:

— Ви лишень подивіться, він мене за ніц має! Прошу ласкаво подати келих бургундського!

Буфетник слухняно підніс йому склянку червоного вина й при тому сторожко глянув на двері, перед якими стояв високий чоловік з гітарою в руках. Гітарист бренькав пальцями по струнах й, заходячи до середини, наспівував знайому мелодію пісні "Порвались струни в моїй гітарі..."

Буфетник підбіг до столика й шепнув Ігореві:

— За музику будете платити окремо.

А тоді почалася забава. Буфетник підносив завсідникам і музикантові чарки з горілкою, гітарист, зарослий, із синіми мішками під очима, рвав струни й співав надричним голосом: "Бувай здорова, я від'їжджаю, а шарабан свій я покидаю...", струна насправді обірвалася на гітарі, й музика стихла, та розохочена компанія увійшла в шал. Філько грав на носі й наспівував: "Аркан дудка, всрався тутка, взяв на гралі, поніс далі"; крива Каролька танцювала вихилясом й перебивала Філька своєю пісенькою: "Сама собі господиня, сама собі пані, кому схочу, тому дам sweї волохані!"; пан За-ніц диригував бамбуковою паличкою, й пилюка піднялася стовпом аж до стелі; Ігор підвівся з-за столика, маючи намір вихопитися з цього бедламу, підійшов до прилавка, щоб розплатитися, й тут зустрівся очима з гітаристом, який стояв поруч з буфетником.

Був це Аркадій. Він схопив Ігоря за плече, потягнув його до себе, завів у підсобку й прошипів:

— Ти чому не признаєшся до мене, дзьобаний доморосе!

Ігор вивільнився від Аркадія, відсторонив його і аж тепер по-справжньому впізнав: з-над синіх підпухлин із посірілого від алкоголю обличчя світилися баламутні гарні очі, перед якими не могла встояти жодна жінка, і співчуття, змішане з гнівом, заворушилося в Ігоровій душі, зло, яке цей чоловік заподіяв, скоробило його, й він не прийняв простягнутої Аркадієвої руки.

— Ти мені й руки не хочеш подати? — здивувався Аркадій, з докором дивлячись на Ігоря.

— Ти зрадник, — вимовив Ігор крізь зуби. — То як я можу...

— А ні, не зрадник, не зрадник я! — вигукнув Аркадій. — І коли так дуже хочеш знати, хто доніс на нас, то я скажу...

— Не треба, Аркадію, це не має вже сенсу, — відказав Ігор. — Одне лише нині може мати якесь значення: чому ти так опустився — балаганиш по корчмах, а університет, в якому залишився за таку мерзенну ціну, тепер поза тобою...

— Усе те фальш, фальш — і університет, і театр! Справжнє тільки тут, у цій брудній кнайпі. Ці люди з ангельськими душами, яких я втішаю, не мають у собі ні злоби, ні корисливості — то чисті діти міста, і серед них я — світлий, немов херувим! — Аркадій аж захлинався, так квапився позбутися болю, який запікся в ньому. — А-а, ти боїшся дізнатися, хто нас зрадив, ти взяв мене за жертву, цим вдовольнився і не усвідомлюєш навіть, якої кривди завдаєш людині, котра заслуговує на співчуття. Ти мовчиш, а я таки скажу: то Ореста, твоя пасія, добровільно, без примусу прийшла в кабінет комітету комсомолу до Черепова, а він викликав тоді

й мене — за свідка, пообіцявши, що я залишуся в університеті, якщо прилюдно покаюся... А вона, сучка, так докладно йому доповідала: де ми збиралися, про що говорили, який роман ти задумав написати... І всі ви, святі та божі, нині плаваєте на поверхні, тільки я опинився на дні...

Ігор мовчав. Він знав, що Аркадій говорить правду, чей-же сам запідозрював Оресту — з тієї хвилини, коли вона в істеричі сказала, що хоче врятувати товариство від небезпеки. Ту підозру Ігор відганяв від себе, не маючи сил збагнути, як в одній людині можуть співіснувати ангельська краса і ница підлість; він тепер згадав гарячу ніч з красунею і той несподіваний холод, що пройняв його після шалу, — пропала навіки в темряві забуття прекрасна лялька, а образ Ліди, який давно пробирався до його серця, зупинився тепер у своєму пориві, не маючи сміливості повноправно заходити до нього, — й тоді ще пекучіша ненависть дійняла Ігоря: і одну, і другу дівчину відібрав від неї цей бешкетник.

Ігор вийшов із смердючої кнайпи з відчуттям непоправної втрати, й лише одна думка могла його втішити: який знаменитий урбаністичний епізод з'явиться колись у його романі "Домороси"!

XIX

День проминув так швидко, як і роки; місяць викотився до зеніту й освітив примарним світлом пущу, перетяту вузькою стежкою, що бігла від печери до тракту; стежка біліла, немов простелений рушник, й мені так солодко згадалося, як я колись ішов нею слідом за Лідою й хотів її спинити, обняти й не відпустити більше від себе. А що стримувало мене, не хочу зараз згадувати — згадки прогризло каяття, що не зробив того, що й потім протягом довгих років не наважувався її наздогнати, а чого боявся — добре нині знаю, і мучить мене жаль до самого себе, бо повернути втрачене вже ніколи не вдасться. Роки промайнули, мов дим крізь кущі, й нібито перешкод для нас уже не існує, крім однієї: Ліда нині чужа й далека у своїй самотині... І не прийде вона, я це добре знаю, як добре знаю й те, що завтра не зважуся піти її шукати...

Тільки листи, в яких ми перебуваємо близько, як вірні друзі, а може, й більше, залишилися. І чому ні одне з нас не простелило ті листочки по цій місячній стежині, чому ми не пішли по ній пліч-о-пліч? То нехай кладуться вони тепер у предовгий наш діалог, а міг же він бути вимовленим від очей до очей, від вуст до вуст гарячим подихом...

"Дорогий приятелю, ти, напевне, будеш з мене сміятися: я вдалася до ворожби — люди завжди шукають віщунів, коли до них приходить безнадія... Я тепер студіюю Нострадамуса. І ти знаєш, чим більше заглиблююся в його центурії, тим більше переконуюсь, що він насправді умів передбачувати події на цілі століття вперед. То чому я не повинна йому повірити, що нашій комуністичній стодолі відміряно рівно сімдесят сім років і сім місяців? А це вже недовго чекати — якихось двадцять літ... Гадаю, що доживемо до того щасливого дня і з утіхи нап'ємося удвох до чортиків! Боюся тільки, що як на radoщах весь наш народ набудеться, то й свободу проп'є. Ми ж безнадійні романтики, які гучно відзначають перемоги замість того, щоб чимшвидше вигрібати з попелу рештки власного майна. Може тому, що перемог було у нас так мало..."

"Маєш рацію, дорога Лідо. Адже мали ми свої обереги — ікони Богородиць, які опікувалися нашим краєм. І де вони тепер, чому ми їх не вберегли? Одну вивіз Боголюбський з Києва, й донині поклоняються їй москалі. А другу, яку намалював апостол Лука, князь Лев передав на зберігання у Василянський монастир при церкві Святого Онуфрія у Львові — й викрав її намісник Галичини Владислав Опольський, і тепер у Ченстохові моляться до неї поляки за благополуччя Польщі... Для нас залишилася тільки марна втіха, мовляв, наші ікони чужих молитов не приймуть. Але ж приймають, та ще й як!"

"А знаєш, Ігоре, що я собі подумала: ти живеш у Києві, до речі, я вже навіть не уявляю, як ти виглядаєш, приїхав би колись до мене, я сама, син одружився... То що я хотіла сказати... Ага, нагадати тобі, що у великому місті до письменників ставляться з меншим пієтетом, ніж на провінції. Не переманюю тебе, та й ні до чого це вже нині, з часом така віддаль пролягає між людьми, що несла її перейти... Тож я боюся, що ти

можеш там, у Києві, загубитися серед велелюддя доморослих геніїв, хоч і сам ти, як не як, а "доморос" — або знидіти від заздрості, що сам таким генієм не став. Та ні, цього з тобою не трапиться, ти дуже самодостатній, але май на увазі ці дві підступні небезпеки: мені було б невимовно гірко, якби ти впав у ту чи іншу яму... Та це так, між іншим... Я ж то хотіла про інше з тобою поговорити, а заплуталася у недомовках... Ось що: чи не хотів би ти в наступному романі таке написати: Конрадамесію жене на Голгофу Варрава, якому народ у темряві свого духа дав перевагу і реве, темний: "Розіпни його!", не відаючи того, що Варрава розіпне не тільки Месію, а й увесь народ... Й мусиш допровадити свій цикл до Воскресіння — коли видохнуть Варрави і Юди.

Інакше й не варто було братися за таку поважну працю: наш порятунок у знищенні лжемесій..."

"Лідочко, порадице моя, я часом терпко тужу за нашим товариством, що давно існує, — з нього залишилися тільки ти та я. Тож тужу за тобою — та й що з того: так близько бігли наші дороги, а до перехрестя не добігли. А жаль... Але говоритимемо про літературу. Я маю намір розкрити гріх не Варрави, то нікчема, а нашого великого Гоголя, який, немов Фауст, запродав Сатані душу, щоб мати можливість оспівати красу України й спонукати люд до думки, що за неї варто боротися. Про це ми не раз говорили на наших доморосівських зібраннях... Гоголь заради слави і грошей зрікся своєї батьківщини й мови, та зробив те, що залежало від нього, а не від Бога: вигрівши бісеня у своєму сумлінні, немов запорток під пахвою, залишив Україну в літературі живою і прекрасною. Чорт заплатив сповна письменникові за зраду: дав йому вічну славу. Зате до самої смерті переслідували Гоголя муки совісті, він засудив себе у "Вії" та в "Ночі на Івана Купала"; в перестрахи перед сатанинською помстою кинувся сплачувати нечистій силі борг: написав другий том "Мертвих душ", в якому прославив Росію. Та Сатана того боргу не прийняв, і Гоголь спалив не тільки роман, а й себе самого, та цим уже не міг спинити Сатану, який в образі Чичикова гасає світами... Таке наше пробудження, таке Воскресіння... Та якби я мав, Лідусю, хоч крихту Гоголевого таланту, я без надуми продав би його чортові для

того, щоб навіки прославити Україну й розбудити її до життя — так, як це він умів зробити, незважаючи на непрості свої гріхи".

"Може, ти ще не знаєш, Ігоре, що вернувся із заслання Мирон Синютка — і яку урочисту зустріч влаштували йому львів'яни: мало що не на руках носили й обрали народним депутатом до Верховної Ради України. И таких, як він, дисидентів, там нині вже більше десятка — правлять вони бал у парламенті, а я з години на годину чекаю проголошення нашої Незалежності..."

"Ти не можеш собі уявити, Лідо, яке то було свято! Море синьо-жовтих прапорів лопотить над Києвом, сотисячний люд запрудив вулиці, всі обнімаються, плачуть і, як писав Тичина, — усі сміються, як вино, і всі радіють, як вино! Ми найщасливіше покоління, яке дочекалося волі... Я зустрічався з Мироном: став він ніби вищий, а який упевнений, ти б його не впізнала. Державний муж!"

"Тож тепер, Ігоре, мусимо ходити тільки лінією найбільшого опору, як мовив колись Іван Багряний, — щоб пізнати ціну свободи на власній шкурі!.. І знімімо шапку та кожух з нашого Пророка Шевченка — був-бо він ідеальним аристократом, як і належиться вождеві елітарного народу. І елітарна теж наша революція: ми не темний тлум бунтарів, а викшталтоване військо Мазепи, Петлюри, Коновальця... О Ігоре, в яке величне життя ми входимо!"

"Дорога Лідо, ейфорія заступила нам очі радісними сльозами, а Мирон сказав мені: "Це ще не перемога, боротьба тільки починається, й ми повинні дивитися правді в очі. Колись бояри в князівстві Романа й Данила були п'ятою колоною й виконували розпорядження Кракова, Суздаля і Пешта. А нині маємо в українському парламенті новітніх бояр, ту грязь Москви, про яку говорив Шевченко. Мало в нас нині ідейних вождів, ми потребуємо новітніх сильних провідників... А втім, ми всі вожді нового часу, бо єсьмо нащадками тих поколінь, які пролили за нашу землю кров..."

"А скажи, Ігоре, тебе не тривожить те, що наші нинішні письменники почали соромитися патріотизму, що література, яка в неволі вигартувалася на могутню зброю, так ганебно занепала на свободі? Хіба не бачиш: розшнурувавшись з пут соцреалізму, молоді автори почали поводитись, немов голі дикуни в храмах. Їхні твори забагнучилились парканними афоризмами й туалетною поезією — то чи можна з такою зброєю йти на битву? Що трапилось у нашому храмі? Невже знову вдерлася в нього гоголівська чортівня?"

"Не розпачай, моя дорога... Тобі напевне доводилось бачити, як у грізні повені спливає ріками сміття і як очищується вода після негоди. А забруднене мистецтво само себе згидить й очиститься. Будь оптимісткою, Лідко..."

...Й постелилися листи місячною доріжкою, ніби хтось білий рантук розкотив, очікуючи дорогого гостя. Та я знав: не ступить на нього її нога. Вже смеркло, вже ніч...

* * *

Чоловічок у клепані неохоче віддалявся, оглядався, ніби намагався пригадати, де й коли мене бачив, і це йому не вдавалося. Він зупинився біля смереки, що заступала дзвіницю, сів біля неї й, спершись спиною об стовбур, не зводив з мене погляду. Вуха його клепані стирчали вгору і прогиналися вбоки — був він схожий на пугача, засліпленого денним світлом.

А вже сутінок поволі западав над пущею, втома від цілоденного чекання почала мене долати, й тоді я побачив дивне диво: чоловічок кудись подівся, зате на гілці смереки сидів справдешній пугач, нібито страдчівський пройда враз перемінився у птаха; в присмерку очі пугача стали зрячі й нахабні, він гіпнотизував мене, навівав дрімоту... І я не міг би сказати: те, що відбулося потім, було явою чи солодким сном.

Я побачив, як по місячній доріжці наближалася жіноча постать, під її ногами кришилися мої й Лідині листи. Підстрижене до половини вуха волосся жінки світилося сивиною, а може, то місяць сріблив її голову; жінка сторожко йшла, наче боялася зустріти когось небажаного на вузькій стежці, й раптом вона зупинилася, вдивляючись у бік печери. А коли запримітила постать на колоді навпроти церкви, рвучко зрушилася з місця й побігла, і я втямив, що це вона, Ліда, — певне, поїзд запізнився, що прийшла аж під ніч. Я схопився й помчав їй назустріч, ми спинилися на віддалі кількох кроків у подиві, що впізнали одне одного, ніби й не минуло тих трьох десятків років; ми були такі самі, як колись — молоді й закохані, й не привіталися словами; лише припали — уста до уст, очі до чей, а подих став єдиним і гарячим; ми довго стояли на стежці в обіймах й не могли роз'єднатися, та врешті, примлівши від надміру втіхи, опустилися на жухлу траву, що іржавилась збоку на галявині. Ми кохалися й знемагали від кохання, втямивши аж тепер, що всі ці довгі роки були єдиними, як той гарячий подих; ми хотіли надолужити втрачений час, і полум'я, що нас спопеляло, віддячувало нам за втрату...

А коли підвелися і я сказав: "Ніколи ще не зазнавав такого щастя, моя кохана", Ліда відказала, як завжди, іронічно: "А я ніколи ще не кохалася на будяках..." Я обціловував її щоки, руки, вона ж, віддано пригорнувшись до мене, прошепотіла:

— Любий мій, оббери реп'яхи з моєї спини...

І тоді глумливо зареготав пугач: він ніяк не міг повірити, що таке диво, як любов, може відбуватися між людьми так просто...

Книга друга

Страдцівський патерик. Символ віри

Частина перша

Отець Миколай Конрад, стужений за придністровськими полями, горами й перелісками, зголоднілий по рідному краєві за час чотирирічної відлуки на едукації в Українській Папській семінарії в Римі, подався пішки зі Станіслава до Галича, оминаючи польовими доріжками й стежками Ямницю, Тязів і Селець, щоб уволю надивитися на призабуті й серцю милі гаї, видоліни, схили й діброви, котрі водно снилися йому на чужині, а вже у Галичі сяде в поїзд й допаде до ще не знаного й вимріяного міста Львова, яке стане його новою отчиною.

Отримавши від станіславівського єпископа Григорія Хомишина рукопокладання на сан священника-целебса, отець Миколай недовго затримувався в мурах тамтешньої Духовної семінарії, до якої після Першої світової війни здібного до науки й голосного тенора в церковному хорі привів батько — маєтний вовчинецький господар, гордий за талант і вроду сина.

Не затримувався, бо чигала на щойно висвяченого священника небезпечна спокуса: єпископ Хомишин не затаював свого наміру настановити здібного абсолювента Української Папської семінарії катехитом у семінарії станіславівській. Така перспектива для амбітного юнака була вельми заманливою, та водночас і лякала безсімейною самотністю в майбутньому, й надумав урешті отець Миколай звернутися до свого благодійника митрополита Андрея, який колись скерував його на едукацію до Рима, з проханням зняти з нього целібат й віддати йому парохію на Львівщині.

Львівський поїзд відходив з Галича увечері, отець мав ще багато часу, а день був теплий, маєвий. Зупинився біля порослої мохом і дерезою княжої сторожової вежі на горбі, з якого дорога стрімко збігала до Галича. На обрії виднілася пірамідальна височина, що здіймалася до неба з-над Дністра, — місце давньовікового дитинця Данилового замку — Крилоса, що стояв у центрі столиці колись могутньої Галицько-Волинської держави.

Отець у дитинстві бував тут не раз, вилазив на вежу, щоб налюбуватися широкою биндою ріки, яка огинала Княжу гору, він навіть уявляв собі величний город, що досягав шпилями веж до небес, й була та уява казкою. Та ось цієї миті пройняла його згіркла думка: а що залишилося тут від колишньої могутності — жодного сліду давньої слави!

Хіба лише стрімкий спад гори до Дністра міг нагадати, що тут колись височіли неприступні вали, увінчані частоколом, рипіли звідні мости перед Німецькою брамою, на якій князь Данило вивісив своє знамено, вперше ступаючи до Галича, щоб посісти княжий стіл... Нині ж ті хатки, що обступили столичну гору, здавалися нікчемно дрібними, й отцеві Миколаєві ніяк не вкладалося у свідомості, що он за тією горою колись бігли биті шляхи в Угорщину й Польшу, якими йшли на Галич у тяжкій силі чужоземні вої, й нерідко вели їх до столиці своєї держави зрадливі бояри й бездомні князі-ізгої, зваблені золотокованим галицьким престолом; що тут дзвеніли кровопролитні битви і встелялися придністровські схили трупом завойовників, зрадників і хоробрих дружинників, які воювали за свою честь і княжу славу... І нічого для людської пам'яті не залишилося — тільки пісна земля і тихе безгоміння!

— А чи було те все, чи лише ратні легенди втішають нині нашу сіру дійсність? — прошепотів отець Миколай сам до себе.

— А таки було, було! — почув він поруч жіночий голос, немов відгомін його слів, і стрепенувся.

Біля нього стояла — і звідки тут узялася? — панночка у солом'яному капелюшку, крізь плетиво якого пробивалося сонячне світло й розсипалося по вродливому личку білим ряботинням, а два світляні кружальця, обрамлені вологою синявою, вчепилися зіниць; ті племінці обпекли отцеве обличчя, і від цього стало йому затишно й солодко. Його погляд ковзнув поза межу золотого розсипу, й тоді повні губи панни розтулилися в скупій посмішці. Вона поправила рукою капелюшок, світлячки в зіницях згасли, сині очі зазивно ворухнулися — дівчина поглядом обвела отця з голови до ніг, ніби намагалася назавше

запам'ятати його вигляд і водночас угадати, хто цей красень у довгій, нижче колін, реверенді й з білим трикутничком накрохмаленого комірця, що визирав із прошивки, засвідчуючи його цілібатний сан. Й забувши про церемоніал під час знайомства, спитала панна, як здалося отцеві, доволі безпардонно:

— Ви целебс?

— Так, — відказав отець Миколай, протискаючи слово крізь хрипоту в горлі.

— Який жаль... — з кривдним відтінком у голосі проказала панна, знітившись від легковажно вимовлених слів; червінь, що залила її щоки, впала на обличчя отця, і він опустил голову, ховаючи від дівчини своє зніяковіння.

— З ким маю честь розмовляти? — врешті видобувся отець із сторопіння, впадаючи при цьому ще в глибшу незручність, бо що йому до цієї дівчини, та все ж спитати мусив, адже чомусь вона підійшла до нього й розпочала розмову.

— Я Зореслава, учителька із Залукви... Щойно вийшла он тією стежкою з лісу на дорогу, йду у шкільних справах до галицького інспекторату. Аж тут ви... Когось чекаєте?

— Сказав би замість компліменту, — посміливішав отець, — що вас, та це було б неправдою... Просто зупинився навпроти Крилоської гори й задумався...

— Над тим, що все минає без сліду? — промовила Зореслава, і вчув отець у її питанні бажання розмовляти. Може, панночка балакує за вдачею, та швидше — потрібне їй спілкування з освіченою людиною, певне, в Залукві перебуває в самотині... Й готовий був отець Миколай підтримувати розмову, проте мовчав, знічений її допитливістю.

Вона ж чекала відповіді, проникливим поглядом спонукуючи отця до бесіди, наче боялася, що мовчанка зрунтає їхнє несподіване знайомство, а їй хочеться дізнатись, ким є цей юнак — без реверенди й того накрохмаленого комірця, який свідчить про його обітницю безження, й чому він, такий молодий і вродливий, запроторив себе у схиму? Яким словом має вона затримати його хоча б на мить, бо ж ось-ось вони розійдуться, й від їхньої зустрічі не залишиться й сліду в пам'яті. Й вона аж злякалася, коли він простягнув їй руку на прощання.

— Ще не йдіть... Ви щойно думали про бурхливе життя, яке колись вирувало на цих горбах... А самі... ніколи не пробували перенестися в минуле, але так — ніби ви в ньому опинилися наяву?

— Ніколи над подібним не задумувався, — відказав отець. — А ви?

— Я іноді прикликаю до себе такий стан... Мені здається часом, що я колись давно вже жила на світі, й ось цієї миті, розмовляючи з вами, враз відчула, що на цьому місці вже колись була — в іншому часі, в забутому житті... Отець пильно приглянувся до Зореслави, ніби враз уздрів у ній іншу людину, можливо, ту, яка, за її вірою, жила тут колись давно і знає те, чого не знає він, — дівчина стала для нього ближчою, цікавішою, ніби її таїна додала їй жіночої вроди. Він бажав продовжувати розмову, однак тепер вона подала йому руку для прощання.

— Не кваптеся, прошу вас, — отець затримав її руку. — Наша розмова щойно стала цікавою... Спробуймо разом пірнути в глибину часу...

— А ми вже це необачно вчинили. І я кваплюся вибратися з того полону, нинішній час мене кличе... Та якщо ми вже піддалися спокусі увійти в минуле, то чому не може так статися, що ми в ньому ще раз зустрінемося. І якби таке відбулося з вами, то прийдіть до мене й розкажіть. До Залукви недалеко... То я піду, прощайте. И зятямте: ті знання, які залишаються з людиною тільки для неї, ніколи її втішити не зможуть...

Й вона пішла, не оглядаючись. А коли її солом'яний капелюшок зник за поворотом крутої дороги, що спадала вниз до Галича, здалося отцеві, що явилось йому щойно світле видіння, привид, без якого він не зможе обійтися в майбутньому житті, а тому завше буде його шукати в давніх чи в нинішніх часах.

...Перед смерком поїзд прогуркотів мостом через Дністер, з поля зору зникли крилоські горби, що в пам'яті отця Миколая залишились нерозгаданою таємницею, яку він сьогодні запрагнув дослідити, розкрити її, заховану під пластами років. Знав, що зустрінеться йому багато чого вже відомого, та неодмінно він віднайде той час, в якому існувала в першому житті діва Зореслава, яка прийшла нині до нього в образі світлої панни в солом'яному капелюшку лише для того, щоб він шукав її, відкопуючи часові пласти в невідомому житті, й упізнавав ту саму й зовсім іншу — в інакшому одязі, з інакшими звичками, у незнаних життєвих тарапатах, в іншій утісі, щасті й у іншому горі, але все ту, яка стала світлом нинішніх його помислів і жадань.

Він шукатиме її і водночас нові скарби знаходитиме: не все ж бо записано в літописах, не все розкопали археологи, не все оспівали поети — шукатиме новизни не вчений, а священнослужитель, й та новизна буде передовсім духовна, адже покликання душпастирів полягає не лише в сповненні треб, не тільки в похвалі Господа завченими молитвами, а й у знаходженні й пізнанні не відомих іще людям, загублених у пітьмі літ духовних цінностей і в творенні новітньої молитви Господові в подяку за сповнене далекими предками у предковічні часи добро й за прощення їхніх гріхів — вольних і невольних.

Не відступала від отця Миколая думка про нинішній день: що доброго він узяв у ближніх і що доброго їм віддав або хоч пообіцяв, адже кожний прожитий день має бути образом усього життя, чей-бо може стати останнім. Тож дякував отець Всевишньому за те, що в ту мить, коли він стояв перед Крилоською горою, розбудив у ньому жадобу пізнання, а той його порив освятила мова незнайомої панни, яка залишила в його душі свій образ як світлу сутність прожитого дня... Й

щемно відчував отець Конрад, як до його серця вливається щось нове, досі ще не звідане, а для життя необхідне. Й водночас збоявся він сумніву, який підточував його свідомість, що та новизна грішна єсть, що не гоже щойно висвяченому целебсу вважати звабу гріховного світу за благодать... Та враз запротестував отець у душі проти благочестивих застережень: а може, те нове почуття, яке пружним струменем влилося нині в його душу, не є гріховним, бо саме таким чином конкретизується в людині любов до Бога. Адже Господь для того втілив у жінку, яка зустрілася йому нині на Крилоській горі, розкішну вроду, щоб освітити нею нинішній і прийдешні дні...

А вже промайнули повз вагонні вікна стіни червоних кам'яниць, які, коли поїзд вгризався проміж них, ставали щораз вищими й коронувалися шпилями та вежами; стріли рейок мчали до величного білого храму, який усе віддалявся до обрію, й був то собор Святого Юра — резиденція митрополита Шептицького.

Від залізничного двірця до Юрського саду йшов отець Миколай, вмисне сповільнюючи крок, — не так зі страху, як від респекту перед людиною, схожою на старозавітного пророка, перед етнархом і пастирем українського народу.

Й згадалося йому, як п'ять літ тому митрополит Андрей постав перед ним у величі своїй — добрий і мудрий благодійник, засновник музеїв, шкіл, семінарій і сиротинців, — прибувши до спудеїв Станіславівської духовної семінарії, щоб провести з ними бесіду про Бога й Україну. Запитував митрополит семінаристів, за яким покликом пришили вони в цю духовну обитель, й відповідали йому припущення спудеїв, що привела їх сюди любов. Митрополит пильно приглядався до обличчя й зупинився на стрункій постаті юнака, який не міг відвести очей від святого старця.

— Про що думаєш цієї миті, мій сину? — спитав його владика, і відказав йому семінарист Миколай Конрад:

— Думаю про те, що найкращий камінь змарнується, якщо не потрапить до рук умілого різьбяр.

Сподобалася митрополитові відповідь спудея, і він сказав:

— Віддам тебе до рук найкращих майстрів.

Отець Миколай постукав у двері службового приміщення Святоюрського храму, до нього вийшла молода черничка, чимось схожа на панну Зореславу, й він попросив допомогти отримати аудієнцію в душпастиря. Черничка мовчки завела його в сутінну келію, й отець у молитовній покорі чекав на з'яву митрополита. Час минав для отця дуже повільно, та врешті двері відчинилися, й черничка вкотила до келії візочок, в якому сидів сивобородий митрополит Андрей.

— Я впізнаю тебе, мій сину, — промовив етнарх. — З чим прийшов до мене: з духовною потребою чи, може, якесь лихо трапилося з тобою, і ти з соромом покинув столицю світу?

Отець Миколай вклякнув перед митрополитом на одне коліно й поцілував його в руку.

— У сумнівах я прийшов до вашої владичої світлості, — сказав. — Хочу служити Богові й Україні у вільному стані. Тому прошу, достойний владико, зняти з мене целібат.

— Не хвалю латинника Хомишина, — відказав Шептицький, — та зняти з тебе святу обітницю не маю права. Проте на все твоя воля: задумав зняти реверенду — знімай. Це не тяжкий гріх. Тільки перед таким вчинком добре подумай: у священницькому чи цивільному стані принесеш більше користі ближнім. Адже багато часу віддав ти богословському вченню.

— Не маю наміру, владико, покидати Церкву. — Отець Миколай з надією на добру пораду дивився митрополитові в очі, що визирали з-під сивих брів. — Але дійняла мене інша, не богословська пристрасть — історія мого краю. А вона здебільшого зберігається у православних церквах і монастирях, і мені, греко-католицькому целебсу, буде утруднений доступ до них... І ще інший сумнів мене діймає: чи не ущемлю я богословську службу науковою працею?

— Церква не цурається науки, сину... — Митрополит на хвилюку задумався, потім вдоволений вогник зблиснув у його очах. — О, ще багато залишилося нерозрізаних книг, в яких записано те, чого ми не знаємо. І тліють вони по монастирських книгосховищах... Ти став на вірну стежу, і целібат не заважатиме у твоїх пошуках. Чей православні й греко-католицькі священнослужителі — передовсім українці... Та запідозрюю я, що тебе інший клопіт турбує. Признайся мені, як на сповіді, ти закохався?

— Так, владико, — опустив очі отець Миколай.

— То зваж, що вибрати. Маєш право перейти в цивіль, хоч мені було б жаль, якби ти так вчинив... Приятельство — а кохання передовсім ним є — не може завадити науковій праці. Ти знайшов собі друга, а це найважливіше. То хай стане тобі та жінка, яку ти покохав, довіреною людиною, котра спостерігатиме за кожним твоїм кроком, за кожним вчинком, сторожем твого сумління. Є ж бо на світі й ідеальна любов... А поки що я призначаю тебе коад'ютором у Львівській Богословській академії. На цій службі матимеш можливість шукати духовних скарбів у старих монастирях... Знаю, приміром, що в Любомлі на Волині, в храмі Святого Георгія зберігаються ветхі книги та рукописи, й ревно їх оберігає тамтешній отець-митрат Роман Херувим. Коли зустрінешся з ним, покличся на мене... Щасливої дороги, мій сину, хай благословить тебе Господь.

...Й так несподівано розполовинилося в отця Миколая Конрада життя на богословську й науково-дослідницьку працю.

За час літніх вакацій 1929 року отець Миколай обслідував монастирі в Уневі й Добромилі — і марно. Старовинних книг і рукописів не знайшов — може, знищили їх час або ординці, які не раз і в різних іпостасях напочувалися на Галицький край. Тож подався отець до Любомля, як порадив йому митрополит Андрей, й застав там ще старого пароха отця-митрата Херувима, який допустив пошукувача в підвали Георгіївської церкви.

Кілька тижнів день у день перебував отець Миколай в церковному книгосховищі, де тяжів сопух протлілих книг і рукописів, списаних кириличними, латинськими, а деякі й глаголичними літерами на пергаменті й поживклому папері, який під дотиком кришився на порох. Книги й рукописи, злиплі від часу й вологи, лежали стосами; отець обережно доторкався до них, й потрапляли йому до рук то польська "Хроніка Гала", то німецька "Хроніка Тітмара з Мерзебурга", "Літопис Яна з Чорткова", "Малопольський літопис" тощо.

І чим далі добирався отець до споду книгосховища, то все частіше натрапляв на документи галицької історії: грамоти печатника Кирила чи то Василька Романовича... Знесилений від втоми отець Миколай знаходив усе цікавіші документи, серед яких виявив дві грамоти князя Володимира Васильковича про фундацію Страдчівського печерного монастиря й нарешті — о, Провидіння! — рука отця відірвала від долівки прилиплий, врослий у цемент фоліант, списаний збляклим кириличним півуставом, із витиснутим золотим заголовком на шкіряній обкладинці: "Патерик Страдчівського монастиря, ігуменом Миколаєм Конрадом складений і любомудрові й книжникові князеві Володимирові Васильковичу присвячений".

Тоді й припинив свої пошуки отець Миколай і в кімнатці службового приміщення Юрського собору надовго засів над фоліантом, відчитуючи прадавню історію, яка дивним чином була історією його власного пражиття: в патерику описувалося життя ігумена Страдчівського монастиря — Миколая Конрада.

Розділ перший

Половина Азії аж по Кавказ була вже завойована і спалена татаро-монгольською ордою, кипчаки із своїм чільником Котяном встигли втекти в Угорщину й Болгарію, темник Батия Субудай спустошив Рязань і Суздаль, й ординські бахмати некованими копитами топтали Черніївську землю.

Ворохобний князь Михайло Всеволодович разом із сином Ростиславом й бунтівним боярином Судиславом Кормильчиком, який ще в юності, за князя Романа, правив на Галицькій Русі коромолу, вихопилися із обложеного ордою Чернигова й допали до волинського князя Василька Романовича, впали перед ним на коліна, благаючи прощення за колишнє посягання на Галич, й прихистив їх Василько у своїй столиці Володимирі-Волинському.

У час Василькового милосердя стояв уже на лівому боці Днітра в гостроверхій бобровій шапці й ведмежому хутрі непереможний Батухан й розкосими очима, які ловили просторінну широту краще, ніж далину, пожадливо вбирав у себе замаєне золотими банями церков та дзвіниць праве днітровське побережжя від Міжгір'я до Андріївського спуску, й вагався хан, чи варто це найвеличніше з усіх міст, які траплялися йому на побитному шляху, перетворювати в руїни, чи не краще зробити його столицею світового ханства, східний край якого споконвіку впирався у великий океан, а західний неодмінно проляже вздовж берега останнього моря, де панував колись над Європою могутній Рим, і думав хан, який викуп у киян заправити.

А вже дніпровська вода бралася при березі льодяними стрілками, подаючи ханові надію на те, що незабаром Дніпро візьметься товстою кригою, й не зупинять тоді орду ні високі міські вали, ані ревні молитви русичів у їхніх золотоверхих храмах, і впаде згодом під ноги татарській кінноті незмірна світова далина від тихих східних вод до середземноморських — під голубим наметом неба, яке теж, як і весь світ, належатиме Золотій Орді.

Й бачив теж, що так станеться, бо іншого skutku сподіватися не міг, чернець Києво-Печерської лаври Миколай Конрад, який, зачувши іржання коней, рев верблюдів і несамовите галайкання ординців, вийшов із Ближньої печери й уздрів те, що провіщав Апокаліпсис, — кінець світу, Армагеддон. И збагнув чернець, що ніхто із залишенців у Києві не зостанеться при житті, що заваляться під кінськими копитами і Ближні, і Дальні печери, впадуть золоті собори й Золоті ворота, й пропадуть безслідно теж основи пам'яті про могутню Руську державу — літописи, патерики, билини й перекладені на староболгарську мову богослужебні книги.

Цього найдужче злякався чернець, тож недовго вагався, бо й ніколи було, — зник умить за брамою Благовіщенської церкви, спустився в печеру, де колись перебував у самотині преподобний Антоній з Любеча й численними книгами, ним самим списаними й переписаними, обставив печерні стіни; чернець Миколай вибрав найважливіші, вкинув їх до мішка й подався Дальніми печерами до виходу аж у Святошині, куди ще не дійшла орда.

Довга дорога стелилася перед ченцем Конрадом — понад Тетеревом, Случчю, Горинню і Стоходом; минав він містечка Чуднів, Любар, Корець, Костопіль, Ківерці і многі весі, а коли зупинявся на ніч у добрих людей, то питали його стривожені миряни, чи насправді Київ облягла вже татарва, й почувши від нього страшну правду, виходили процесіями з церков, несучи в руках фани й хрести й співаючи благальні молитви до Бога. Кришилися тоді на дзвіницях дзвони й спадав їхній розпачливий гомін на засніжені поля, на солом'яні стріхи, на непокриті голови — розливався лементом над усім краєм.

Аж на сьомий день трудного переходу допав чернець до великого города, обведеного високими валами, й була то столиця волинського князя Василька Романовича з княжим теремом посередині міста.

Довго вмовляв чернець сторожових дружинників, щоб впустили його до князя, та вони, немов німі, мовчки заступали йому вхід перед брамою

перехрещеними списками, і врешті в розпачі заволав Миколай: "Повіжте князеві, що орда Київ облягла!", на що відповіли йому стражники: "Князь і без тебе знає, що сподіялося над Дніпром, вже прихистив чернігівських ізгоїв, а ти, чорноризцю, не мозоль очі й сам заховайся хоча б у той монастир, що он прикуцнув при усті Луга в Буг".

Й напевне, ніколи б не побачив чернець Миколай князя, якби не підкотився до брами вутлий у подертому кожусі чоловічок, котрий не мав обличчя — самі лише очі, в яких ціпенів невимовний жах, і закричав:

— Немає вже, нема Золотих воріт у Києві!

Й була ця звістка набагато страшніша, ніж тривожні чутки, що долинали з Києва до Володимира-Волинського, й коли тим чуткам народ, ще крихту надії маючи, не надто довіряв, то звістка про те, що не стало Золотих воріт, що звалені вони, потрощені або й зовсім зникли з київської гори, проймала жахом, схожим на той, що огортає господаря, коли грабіжники виламали двері й увірвалися в домівку.

Тож негайно стражники дали знати князеві про прибульців з Києва; Василько Романович звелів впустити їх до гридниці й сам вийшов до них у супроводі писця Йова та чернігівських князів Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава.

Не міг чернець зразу вгадати, хто з них є володарем Волині, а хто гостем: та ось, владно розсунувши чернігівських князів, вийшов до прибульців благовидний чоловік з підстриженим нижче вух чорним, мов смола, волоссям, пов'язаним від чола до потилиці червоною биндою, тоді втямив чернець Миколай, хто тут господар.

Князь Василько спитав суворо:

— Що маєте мені повісти, прибулі люди?

Й тоді, як тільки міг швидко, наче збоявся, що його до кінця не вислухає князь, заговорив чоловічок у порваному кожусі й нажаханими очима, що заступили все обличчя. І повів він неймовірну новину, на легенду схожу, та поклявся чоловік, що все це бачив на власні очі.

...Увійшов крізь Золоті ворота на Княжу гору монгольський темник й гукнув до людей, що стояли натовпом, оточені ординськими воями, й чекали неминучої смерті: "Видайте нам воєводу Дмитрія, котрого настановив київським посадником князь Данило, і ми обійдемо стороною ваш город — ні один двір не згорить, хрести з церков не впадуть, і жоден з вас не загине!" Кинулись зрадливі бояри шукати воєводу, знайшли, зв'язали й до темника привели. Жовтою ропою потекли сльози по обличчю воєводи, коли він глянув на люд, підлою зрадою бояр на порятунок обнадіяний, і сказав темниковим воям, щоб його розв'язали. Тоді витягнув списа із частокола, підняв на нього Золоті ворота, під самі небеса підняв і промовив: "Не прийде в стольний город Русі воля доти, поки дванадцять поколінь не випросять у Бога прощення за вашу зраду!", й попливли Золоті ворота попід небом, й казали печерні старці, що аж до Царгорода попливли, а невірні татари воєводу Дмитрія вбили й людей до ноги вирізали...

Чоловічок у порваному кожусі розповідав, ковтаючи сльози, літописець Йов записував його мову в книгу, й промовив князь Василько:

— Благаймо Бога, щоб повернулися до Києва Золоті ворота — оплот нашої держави... — Й до ченця Миколая звернувся: — Ходімо в мою світлицю, іноче, й розповіси мені, що сам бачив до того, коли страх відібрав у людей розум... А цього віщуна лиха нагодуйте й постеліть йому в гридниці, нехай відпочине...

— Не стеряв я розуму, княже, — проказав чернець, поштиво опустивши на груди голову.

— Та й добре, коли так... — мовив князь. — Ходімо всі.

У княжій світлиці все вже було приготовано до учти.

У кришталевих збанках яріло червоне вино, по кутах стола стояли срібні чаші, а на чільному місці золота — для князя; срібні полумиски вивершувались підсмаженими стегонцями лебедів і тетеревів, вудженою олениною та вепровою свіжиною; в кубках чорного палення стигли чисті й варені з перцем меди.

Князь Василько у зеленому каптані, підперезаному кованим ярою міддю поясом, із золотим ланцюгом на грудях здався тепер ченцеві Миколаєві величнішим, ніж щойно виглядав уGRIDNICI, пригноблений розповіддю чоловіка в порваному кожусі, й ту його достойність спонатужувався уміцнити чернігівський князь Михайло, який учора покірно стояв на колінах, чекаючи від Василька Романовича докорів за зрадництво своє і сина Ростислава, котрий сім років тому, спонадіяний на здобуття княжого престолоа, вирушив разом з військом угорського короля Бели IV під стіни Галича, — й розбиті були чужинецькі полки, а Михайло Всеволодович разом з Ростиславом утекли з уграми за перевал, і аж за п'ять років вернулися у свій Чернігів й, не довго там побувши, подалися просити прихистку від татарви у князя Василька.

Василько Романович ні на мить не забував зради чернігівських бездомних князів, й хоч не був то час для злої пам'яті, мав-таки він нині в тямці їхню коромольну натуру, й улесливі слова Михайла Всеволодовича не притлумили у ньому прежньої підозри до пожадливих ізгоїв.

Й мовив таке Михайло:

— Не гоже князеві вислуховувати брехливу баснь ницого смерда про зраду київських бояр, відомо ж бо, що воєвода Дмитрій живий, і, може, нам ще вдасться домовитись із татарськими баскаками про його викуп... Та й орда не знати чи дійде до Карпат...

— На все воля Господня, — відказав князь Василько, й при цих його словах схвально захитав головою, підтакуючи не князеві, а Михайлові, кремезний боярин, що сидів під стіною на лаві, туго обцеплений золототканим кунтушем. Й поник ураз під осудливим поглядом Василька й перестав схвально похитувати головою.

— Не роби собі марних надій, Судиславе, — промовив князь, пронизуючи гострим поглядом боярина Кормильчича. — Не сподівайся ні на чудо, ні на милість татарську. Не будемо трактувати з ордою, а станемо всім краєм — від коломийського Покуття до болохівського Пониззя, де ти тримаєш свій ogromний уділ. Запам'ятай собі це... А щодо басні, яку ми щойно вислухали від смерда, то ще невідомо, скільки в ній правди, а скільки вимислу. Добре знаємо лише те, що страшне лихоліття насувається на наш край.

— Гірше не буде, як за Романа, котрий півтисячі бояр винищив до ноги... А були б вони нині неабиякою підмогою супроти татар... — відбуркнув боярин і полохливо опустив очі, був-бо тепер, як і колишні його спільники — князі чернігівські, — у волі князя Василька.

— Яка з вас підмога, бачив я колись під Галичем, — відказав князь, скося глипнувши на Михайла, улесливо усміхненого, і на Ростислава, в якого від тихої люті забігали на щоках жовна. — Та не час нині для усобиць... Тільки повім тобі, Судиславе, одну мудру думку, в римських ораторів запозичену: покинувши свій закуток і на висоті опинившись, поглянь, в якій ти низовині досі перебував...

Запала мовчанка в світлиці. Чернець Миколай сторожко очікував подальших розмов, які мали б прояснити, що діяти далі, а літописець Йов, спершись спиною до стіни, застиг із писалом у руці, готовий записувати все, що почує. Та князь Василько стояв у задумі, мовчав і до столу не запрошував.

Втім тихо прочинилися двері, із княжих хоромів увійшов до світлиці ставний юнак з підвішеними на грудях гусями. Він вів за руку малого хлопчика, який прикульгував на ногу, а за ними йшов отрок у лляній сорочці, підперезаній вишиваною крайкою.

Прояснилося обличчя в князя, й він мовив:

— Ми ждали тебе, Митусо: на княжій учті має звучати спів — веселий князь чи зажурений... Це співець і гусяр великого князя Данила, — мовив до гостей. — При моєму дворі навчає свого куншту княжича Льва і мого малого синочка Володимирка. — Князь діткнувся рукою до плеча отрока, потім погладив малого по голівці. — То заграй нам, Митусо, розвій тривогу — хай послухають бадьору пісню княжі нащадки, не треба їм із сумом йти в життя. Грай, гусяре... І горничну гукніть, хай наливає...

До світлиці вбігла золотоволоса дівчина, світла, мов уранішня зоря, заметушилася біля столу, в чаші вина наливаючи.

Й промовив князь:

— Сідайте до столу, мої звані й незвані гості. Й порадимося при спожитку — є ж про що... А ти, іноче, — звернувся до ченця Миколая, — будь як дома, опісля порозмовляємо окремо.

Князь надпив хмільного меду й відставив чашу, та й гостям не пилося. Лише бездомний княжич Ростислав одним духом спорожнив свій пугар, горнична знову його наповнила й боязко відступилася, відштовхнута понурим поглядом Ростислава — непогамовне зло нуртувало в його душі.

Спостерігав за ним чернець Миколай і помислив, що згоди між чернігівськими князями й галицькими вінценосними братами ніколи не буде. Проте помітив: Михайло Всеволодович сумирно опустил очі, його

улеслива посмішка зіслизла з губів, лик Михайла подобрів, ніби він викрешував у собі цієї миті почуття злагоди.

А князеві Василькові згадалася програна битва з татарами на Калці, що відбулася сімнадцять років тому, — програна лише тому, що єдності не було між руськими князями: галицький і чернігівський, путивльський і курський князі — кожен забаг, як колись Ігор Святославович у поході на половців, окремої для себе слави і, не здобувши її, перший утік з поля битви не надто удатний Мстислав Удатний. Данило зів'яв від рани в ліве плече і з братом Васильком теж помчав за Мстиславом, а татари справили бенкет на помості, під якими сконали полонені князі... Чи матиме нині Данило силу поєднати до битви хоча б цих двох ворохобників, яким і цієї миті мариться галицький стіл... Та не на них надіється Данило, поїхав до Буди сватати дочку Бели IV Анну за Лева — щоб заручитися підмогою тестя в хрестовому поході проти татар. И немає його в краю, а орда суне, і що він застане дома, коли повернеться, чей Василько не матиме сил сам устояти перед ордою...

Тяжкі думи долали волинського князя, й до їжі ніхто не доторкався...

А світла, немов вранішня зоря, горнична добре дбала, щоб у гостей були повні чаші, й коли наливала вина гусяреві, погляди їхні зустрілися і скрутилися враз, немов у вужівці, й довго роз'єднатися не могли; сполохана дівчина розхлюпала вино по столі й, засоромлена, вибігла із світлиці, а Митуса, зачарований дивним видом, врешті отямився й запитав князя:

— Хто вона, ця діва?

— А ти не приглядайся до кожного фартушка, Митусо, — вутло посміхнувся князь. — Краще заграй, бо надто вже стужавіла наша мовчанка. Й що тобі до моєї служниці?

— Але ж звідки вона тут узялася, така вродливиця? — вперто допитувався гусяр.

— Господи! — пирхнув невдоволено князь. — Того цвіту по всьому світу... Із Залукви вона, що біля Галича, князь Данило прислав мені цю білоголовку.

Втішно усміхнувся Митуса, зблиснувши білими, мов перли, зубами, очі його спалахнули й він забігав пальцями по струнах й медовим голосом заспівав улюблену пісню обох галицько-волинських князів:

Конику сивий, будь ми щасливий,

Де орду вгоню, там її вроню...

— й накрив гусяр долонею струни, втямивши, певне, що рано ще співати побідну пісню, й коли гості так і не зрунтавши мовчанки, поснували до виходу, Митуса закинув гуслі на плече, вишився із світлиці попереду гостей, у дворі побачив горничну, яка квапилася до воріт, наздогнав, спіймав її за руку, завів до порожньої грідниці, де спав на лавиці приبلудлий чоловік в подертому кожусі й, не звертаючи на нього уваги, вдарив пальцями по струнах і заспівав сумної, щоб зворушити дівчину:

Ой пішла стріла по кінець села

Та й убила стріла білого молодця...

Й невимовно втішився Митуса, коли почув у відповідь тонкоголосий спів, ніби знак на згоду піти разом з ним за стрілою.

Ой летіла птиця, розпустивши крильця,

Ой нема і не буде мого чорнобривця...

Пригорнув гусяр дівчину до себе — очі до очей — і спитав:

— Як тебе звати?

— Зореслава...

— А я Митуса.

— Знаю вже, гусельнику...

Вони взялися за руки, ніби давно змовилися, вийшли з гридниці на оболонь й попрямували схилом до Бугу, що обвивав дугою місто.

— Тобі не холодно? — спитав Митуса.

— Мені тепло біля тебе, любий, — відказала Зореслава.

...Коли гості вийшли з княжої світлиці, залишивши в ній ченця Миколая, промовив до нього князь Василько:

— Сам Бог прислав тебе до мене — схимника з Києво-Печерської лаври. Пошлю тебе до печерного монастиря в Страдч — до розледачілих монахів, які не бачать й бачити не хочуть, що сподіялося нині на світі. Настала пора і божим людям виходити з відкритими заборонами...

Розділ другий

Коли чернець Миколай добирався до річки Дубровиці, води якої під кришталевим льодом тихо текли до Прип'яті, обминаючи замерзлі озера, наздогнав його чоловічок у порваному кожусі, назвав себе Пантелюю Маломужним з міста Кам'янця, захищеного від світу в земній розколіні

над Смотричем, й напросився до нього в попутники: удвох відрадніше буде добиратися до Верещиці, біля якої мав би Миколай відшукати загублений у сосновій пущі Страдчівський печерний монастир й заховатися в ньому, бо вже стугоніла Волинська земля під копитами татарської кінноти, що тучею насувалася простогонами від Коростеня до Луцька.

Й не важилися втікачі виходити на відкриту просторінь з поліських лісів: над озером Пісочним серед хащів натрапили на мисливську сторожку й вирішили перечекаати в ній непевний час. Ловили рибу в озері та зайців у сильця, й іноді здавалося мандрівникам, що врем'я зупинилося і немає нині й ніколи не було у волинському краю чужинецької орди, — й поріднилися в біді ізгої, немов брати.

Проживаючи на відлюдді, забули вони лік часу, однак Пантелі вряди-годи вривався терпець від невідання, він відлучався й пропадав надовго, а, повернувшись, розповідав ченцеві, що сподіялося на білому світі, та не всьому вірив Миколай — надто витворним баїшником здався йому Пантела, і все-таки радо слухав його розповіді: творили-бо вони для обох окрему дійсність, в якій ставало затишніше пропалим у втечі побратимам.

Й допитувався у Пантели чернець, чи він насправді бачив, як воєвода Дмитрій підняв на списа Золоті ворота, й вони попливли попід небесами аж до Царгорода.

А Пантела у відповідь розповів ченцеві іншу, не менш цікаву легенду про Чудотворну ікону Божої Матері.

...Диякон при кам'янецькій церкві Святого Йосифа Пантела Маломужний жив самотньо в похилій халабуді на дні каньйону над Смотричем і мав одну в житті мрію. Почувши від кам'янецького пароха оповідку про Чудотворну ікону Богородиці, яку Володимир Великий привіз до Києва разом із шлюбним посагом своєї дружини — візантійської

царівни Анни, постановив собі ту ікону побачити й помолитися до неї за кращу долю Руської землі, яку зневолювали протягом віків печеніги та половці і свої зажерливі бояри, які запанували в Пониззі.

Й став благочестивий дякон прочанином. Щороку пішки ходив до Києва на прощу і всі церкви — Пирогощу, Софію та Десятинну — провідував, пильним зором обмацуючи кожну ікону на іконостасах та на стінах, проте ніяке чуття не підказувало йому, що той чи інший образ Богоматері чудотворним єсть.

Кожного разу, мандруючи, переконувався Пантела, що немає кращої землі над Руську, — де ж ти побачиш такі таємничі байраки, такі світлі й тихі озера, дрімучі ліси і срібні ріки, — тож все гарячішою ставала його молитва за рідний край, а коли почув про татарський бенкет на княжих тілах над Калкою, давка тривога залягла в його душі, і він увірував, що палка молитва перед Чудотворною іконою врятує Русь.

Й послав йому Бог тяжке випробування, неземною втіхою пойняте: Пантела відбував останню прощу в Києві в найстрашніший для Русі час. Коли орда вдерлася до міста, дякон разом із збожеволілим від жаху людом заховався в Десятинній церкві — й завалилася вона, а він, опинившись під камінням, в смертну годину уздрів: з ікони, яку він бачив уже не раз, кивнула йому головою Божа Матір, і втямив Пантела, що це є якраз та Чудотворна ікона, що її з Царгорода привіз до Києва Володимир Великий, й прочанин заблагав Пречисту врятувати йому життя.

І сталося чудо: Пантела вибрався з-під кам'яних брил й побачив, як молода монахиня, обминаючи обвали й тіла мертвих, вільно виходить з церкви з іконою в руках. А тоді зникло все. Опам'ятався Пантела біля Золотих воріт у той мент, коли татарський темник наказав розв'язати сплутаного зрадливими боярами воєводу Дмитрія, а той підняв на списа Золоті ворота, й попливли вони попід небесами...

— І не питай мене, іноче, — видіння то було чи дійсність, та виразно я вчув пророцтво воєводи: вернуться Золоті ворота в Київ, коли народ відбуде покуту. Повір і ти у ті його слова: стоятимуть Золоті ворота там, де вони стояли. Бо нічого іншого, крім надії, нам нині не залишилося...

Потім Пантела надовго зник із сторожки, а коли вернувся, таке розповів.

...Надвечірню тишу над Бугом розтяв тривожний звук рога, немов трубач не до нічного спочинку кликав, а до бою. Стрепенувся Митуса, розпізнавши голос сурми, а руки Зореслави, що оповили шию коханого, опустилися, й половецькі очі дівчини, до нестями сполохані, допитувались у гусяра, що то за поклик.

— Ворог наближається, — проказав Митуса. — Князь до походу кличе. — Він поривчасто обняв Зореславу й прошепотів: — Прощай, моя зоре вечірняя, і чекай на мене: якщо житиму — знайду тебе.

— Шукай мене в Залукві, там я буду тебе ждати, — відказала Зореслава й довго дивилася йому вслід, поки він не сховався за мурами замку, звідки долунював брязкіт зброї.

А луцалося це, коли зимовий день уже згасав. До княжого терема прискакав на змиленому коні посланець із Тустанської фортеці, що біля Синеводська, — від князя Данила, де галицький господин зупинився, повертаючись із угрів від Бели IV після невдалого сватання дочки короля Анни за сина Лева. Не погодився на шлюб дочки з руським княжичем угорський володар — обіцяв же видати її за Ростислава Михайловича й дотримувався свого слова не з великої прихильності до чернігівського князя, а з невіри у могутність Данила, котрий донині не спромігся твердо посісти галицький стіл: відбирали його в нього то бояри, то бездомні князі, й через те часто перебував Данило Романович у бігах то в Болеслава Мазовецького, то у Вацлава Моравського, а то й у самого

Бели, шукаючи спільників супроти заволок, які незвість з яких земель приваландувались до Галича, слабість князя відчувши...

І звелів князь Данило братові Василькові через посланця до двох днів зібрати народне ополчення, спорядити дружину в тяжкій силі й вирушити на Холм, куди суне, плюндруючи Коростень, Сарни й Ковель, татарська орда.

За три дні князь Василько, відіславши спершу свого й Данилового синів до літньої резиденції в Любомль, вирушив на чолі пішої й кінної дружини, озброєної копіями, мечами й арбалетами, на Холм; попереду гарцювали на конях сурмачі, а перед ними пішо ступав з гусями на грудях славний співець Митуса, він заспівував похідну пісню, а натхненні його крицевим голосом ратники ту пісню підхоплювали, й здавалося їм, що веде їх на битву не князь, а гусяр.

За військом юрбами ішли селяни й ремісники в кожухах, сардаках і ярицевих каптанах із сокирами, настромленими косами, вилами та довбнями; посполитих було більше, ніж княжих воїв, — весь чоловічий люд Волині, загрожений смертельною небезпекою, вирушив на війну.

Не було серед ратоборців лише чернігівських князів й тучного боярина Судислава Кормильчича — не застав їх князь уранці в хоромині для гостей і вкотре пересвідчився, що марно чекати честі від людей, які ніколи її не мали, й доповіла князеві служба, що вдосвіта вони утрюх верхи помчали на південь кам'янецьким гостинцем.

А з Тустанської фортеці, що стриміла вежами до неба над Вороновим потоком, вирушив князь Данило із своїм військом на Володимир, щоб з'єднатися з братом Васильком. Лихі чутки ловив галицький князь від утікачів — жінок та дітей, які кинулися світ за очі з волинської столиці; з людського лементу втямлював Данило, що немає більше города Володимира, дощенту сплюндрувала його орда: згорів із тису рублений княжий замок, й тілами залишенців встелилася земля. Тож через

трупний сморід не могло навіть наблизитися військо Данила до міста, й повернув князь дружину на Устелуг, щоб допасти до Холма раніше орди.

Й розповів Пантела Маломужний ченцеві Миколаєві про те, що сподіялося над Вепром під Холмською фортецею в йорданські дні, й була та розповідь теж на легенду схожа...

...Батьківщина, іноче, не тому дорога, що вона велика: навіть найменший клаптик землі може стати найдорожчою отчиною, за яку віддають життя.

Тисячі голів у гостроверхих кучмах заступили долину над Вепром довкола Холмської фортеці. Здавалася вона дитячою іграшкою, й ординці своїм незліченим числом затоплять не лише Холм, а й увесь край довкруг — від Прип'яті до Гориня, й глибокі озера та безбережний Світязь перемісять в болото.

Проте німо й безбоязно стояли ратники на валах, їхні ряди двоїлися й четверилися — стали руські вої з відкритими заборолами, немов засуджені до страти смертники, впокорені останнім присудом.

Й послав нойон Куремса гінця до Данила з вимогою добровільно повідкривати брами в стінах фортеці, а що відповіді не отримав, то наказав приставити до валів драбини й пороки підкотив до стін.

А коли загримотіли тарани, нібито громовиця враз упала з неба, а стріли хмарами полетіли зусібіч, впиваючись у щити та груди ратників, коли ординці почали виповзати на гребінь мурів, і вже задзвеніли мечі, й іскри освітили сутінний день, коли похитнувся на валу перший ряд оборонців, й татарва готова була залити місто, — вийшла на вал молода черничка й піднесла високо над головою образ Богоматері з притуленим до грудей дитятком, і я впізнав, іноче, на тій іконі ту саму Діву Марію, яка врятувала мені життя в Десятинній церкві, коли будівля храму вже валилася й каміння накривало живих людей, і жінку в чорному впізнав. Я

стояв у шелюгах на протилежному боці Вепра й поривався до Пречистої, та спинила мене ріка, тоді я впав на коліна й зашепотів молитву так гаряче, що подих, який видавлював слова, спалював горло, й повторював я безнастанно:

— Пресвятая Богородице, спаси нас!

Вдивлявся в образ і побачив, як очі Богоматері ожили й заярилися вогнем; від того світла попадали ниць татарські вої, вони випускали з рук зброю, затуляли долонями обличчя, кричали з болю й сліпли, а Холмська гора почала виростати, підносячи все місто до небес; приперті до валів драбини попадали разом з ординцями долі, на пороках порвалися линви, ніби мечами порубані, й похитнулася орда.

Я не переставав шепотіти слова молитви, її почули княжі ратники й повторювали вголос за мною, й тоді на вал, що сягав уже неба, вийшов гусяр, став поруч з жінкою в чорному, вдарив пальцями по струнах, й подумали князі та дружинники, що то Митуса чудо творить; в морозному повітрі розлилася благальна мелодія — то урочисто заспівав гусяр:

— Пресвятая Богородице, спаси нас!

Молитовні слова помножувалися, могутній кант прокотився над світом, й від того світу стрімголов утікали ординці, коні гризли коней, а вої падали долі, нібито благальні слова вражали їх цільніше від стріл; понад річищем Бугу добігла орда до луцьких низовин, й зупинила їх фортеця над Стиром. Тут підоспіли дружини Данила та Василька, й посполите ополчення допало — татарським трупом встелилася земля, а під небесами далі лунав спів:

— Пресвятая Богородице, спаси нас!

Утік Куремса з рештою орди на Пониззя, а Данило зійшов з коня й прибив до брами Луцького замку свій стяг. Довго стояв мовчки перед лучанами, дружиною й ополченцями, а коли спів стих, промовив:

— Можна втратити все, дорогий народе, але мати всього ніхто не спроможний. Куремса втратив усе тому, що забагато мати хотів.

Народ клекотів, гудів, ревів, і бачив князь Данило, що серед натовпу й бояри суть: одні на бік князя стають, інші улесливо в очі заглядають, та не побачив серед них чернігівських бездомних князів й боярина Судислава Кормильчича теж не побачив й постановив: коли ще раз їх запосягне, на горло скарає, як це без докорів сумління робив його вітець Роман. И цієї миті остаточно збагнув князь, на кого має спертися. Щиро вигукують йому славу дружинники й гамарники, бондарі, лимарі та прасоли, а співці пісню звияжну складають, й літописці словом вічну мудрість творять. Погляд князя впав на сина кметя з-над Смотрича — співця Митусу, який ревною молитвою випросив у Богоматері звиягу.

І сказав князь:

— Слава вам, мої вої, і вам, ремісні люди, і вам, ратаї: озброюєте ви нас, одягаєте й годуєте. Та особлива моя хвала нині співцям, які до переможної битви кличуть. Тож привітаю гусяра Митусу: я знаю, на яке поле битви посилати дружину, він же знає дух воїв. Виходь, Митусо, і стань біля мене!

З першої лави піших дружинників вийшов вродливий буйногровий парубійко з гусями через плече, й помітив князь, як під схвальні вигуки юрби соловіли улесливі очі луцьких бояр, що готові були перед ним і на коліна впасти, й утямив Данило при цьому, що, може, завелику честь віддає синові простого кметя, й ця нинішня честь Митусі озлобить товстосумів, а в серці співця й гординю посіяти зможе, та про грядущу битву з ордою, якої не минути, згадав і сумнів свій притлумив: а хто піде у

першій лаві на ворога — Молибоговичі, Судиславичі чи ратаї, ремісники, кметі і співці? Він обійняв гусяра ласкавим поглядом і мовив:

— Чого просиш, Митусо?

Відказав гусяр:

— Не золота — важке воно, не високих хоромів — завше буду з тобою в походах, князю, не поля тучного, для мене поле — вся Руська земля. А дай мені коня борзого, щоб я до Кам'янця поїхав і з батьком-матір'ю привітався. А в Зелену неділю, якщо Господь допоможе діждати, в Залукву подамся, щоб побачити мою ладу Зореславу.

— Бери коня, — відказав князь і парного буланого від свого відв'язав.

А я далі молився прежніми словами до Богородиці, знаючи, що цього дня відбулася не остання битва.

Розділ третій

До весни орда Куремси, розгромлена під Луцьком, схлинула з Волині й на Понизов'ї, з'єднавшись із розбитими на чеській межі туменами нойона Субудая, потягнулася понад Дністром до Чорного моря, полишивши на низовинах Південного Бугу та в Криму баскаків для збору податей із позосталого на Русі люду. И подалася далі на Волгу, щоб уміцнити там столицю Золотої Орди під берлом Батия й кару за поразку на Волині та чеській границі від хана прийняти.

Чернець Миколай разом із своїм побратимом Пантелюю покинули сторожку в поліській пущі й, дійшовши до Бродів, подалися кожен своїм шляхом. Чернець — на Галич, а прочанин у свій край над Смотричем, де серед подолян, як чув про це Миколай, на Лотосових островах, обмитих притоками Дністра, жило безпам'ятне плем'я рахманів. І сказав чернець побратимові, щоб він кожного Великодня добре приглядався до Дністра,

яким плестимуть шкаралущі писанок, — й по цьому знатимеш, що я ще живий і кличу тебе на прощу в Страдч.

Цієї самої пори співець Митуса у своєму городі Бакоті, що недалеко Кам'янця, заховався в дністровському яру, прощався з батьками. Квапився на службу до княжого військового стану в Тустані, маючи при цьому світлу надію: від фортеці до Залукви не так уже й далеко, й він, як Бог допоможе, зустрінеться там із коханою Зореславою, а в Зелену неділю в галицькому соборі Святої Богородиці стане з нею на шлюбний рушничок.

...Затупотіло понад Вороновим потоком, що обмивав Тустанську твердиню: у Підгороддя влітав вершник. І розсипалися, немов розв'язаний букет ромаш, по кущах, у жита і в трави дівчата, які вийшли на русалії Зеленої п'ятниці з пучками полину в руках — відлякувати русалок.

А вже поверталися з лісової паші корови у вінках з Івановою зела й мукали до своїх обійсть; з дворів виходили господарі, несучи в черепках запалений ладан, щоб обкурити худобу; вибігали жінки й припадали до коров'ячого вимені, змащуючи його часниковою саламахою; малі пастушки йшли позаду худоби й приспівували "повна Ласочка, повна"; на толоці край дороги стояли підгородецькі парубки з гусями, трумбетами, цимбалами; дівчата, що розбіглися було по кущах, житах і травах, злякавшись вершника, виходили до музик, обступали їх й розпочинали русальну пісню: "Сиділа русалка на білій березі, просила русалка в жіночок намітки" — викликали з жита русалку, щоб ублагати її, аби не відбирала в корів манну; русалку треба було довго впрошувати, а її голівка в рутвяному віночку визирала з високого жита: вершник сидів на буланому коні оподалік і вдивлявся в обличчя дівчат, що співали, та Зореслави серед них не було — чи ж то не прийшла із Залукви, як домовлялися, а може, то вона, за русалку перебрана, стоїть у віночку серед жита: дівчата у лляних сорочках з вуставками й брижами довкола ший, у вовняних фарбанках й простоволосі придивлялися до молодця на коні і впізнавали: був це наречений Зореслави співець Митуса із залоги

Тустанського замку, який щонеділі їздив до залуквицьких дівчат, чарував їх співом, а від однієї не відступався; замок дивився на Підгороддя високими вежами й чорними бійницями, там перегукувалася залога, та не чув того Митуса — немає серед красунь його Зореслави; леле, та ж то, мабуть, таки її голівка у рутвяному віночку визирає із зеленого жита; заспівали дівчата жалісливу пісню для молодця Митуси — та чого ж ви накликаєте на мене Марену, коли я ще Зореслави не побачив?

Ой пуцу я стрілу по всьому селу,

И пішла та стріла по кінець села,

Та й убила стріла білого молодця,

А ніхто к тілу не приступиться...

А тоді заспівала русалка в житі, і впізнав Митуса голос Зореслави — докінчувала вона свою пісню, розпочату ще колись над Бугом, коли вперше зустрілися:

Ой летіла птиця, розпустивши крильця,

Ой нема і не буде мого чорнобривця.

Ой летіла пава, у садочку впала,

Ох нема та й не буде, кого я кохала!

Стримував Митуса коня, а чобітьми пришпорював під боки, кінь іржав, і рвався Митуса до русалки, та відбувалося свято, знав співець, що вичекати треба, поки село не вижене русалку з жита; а чи бачить вона його, та ні, не бачить, бо піснею за ним тужить...

Й вийшла нарешті Зореслава на межу й пильно вбік Митуси дивилася — упізнала й скрикнула, але була ще русалкою, то мусила спитати в дівчат: "А що там в руках у вас — полин чи петрушка, втікати чи залоскотати?" — "Полин, полин!" — загукали дівчата; кинулася русалка бігти житами, а тоді рушив з копита Митусин кінь і, зволочивши жито, вибіг без вершника на берег Воронового потоку й там ждав його, та довго не було видно ні вершника, ні русалки; заздрісні дівчата співали "А відки ти, дівчинонько, а відки, а відки, чи не з тої полонинки, що родить ягідки?"; палко кохав співець русалку в житі, а потім виніс її на руках — білу, без рутвяного віночка, на коня перед собою посадив, і злетіли обоє на буланому в небо.

На льоту обнімала Зореслава коханого, й коли прилетіли до Залукви, спитала: "Як будемо жити, Митусо?" — "Співатимемо, люба. Ти подивись довкола: сонце, і земля, і люди — все те пісня, Зореславо. Хоч і не завше весела, та повинна вона звучати, поки люди людьми суть".

А Зеленої неділі в синєвидській соборній церкві Святої Богородиці молоді слухали службу Божу, стояли перед аналоєм на вишиваному рушнику із свічками в руках: у кого швидше догорить, той швидше помре. Рівно згоряли свічки, й добра надія теплилася в серцях Зореслави й Митуси, а після вінчання увійшов до церкви князь Данило, щоб поблагословити молодих, і, проходячи повз Митусу, змахнув полою корзна — свічка в співця погасла.

...Останнього дня русальної седмиці власник Болохівської землі Судислав Кормильчич приймав у своєму палаці в городі Бакоті татарського баскака Ахмета, зеленошовкове плосковерде шатро якого тяжіло над краєм урвища як знак ординської власті на Пониззі.

Боярин ламався у німій покорі перед урядником Золотої Орди, столиця якої над Волгою пишалася золотOVERХИМИ теремами і шпилями із слонової кості, — так далеко від Бакоти яснів Сарай, що й годі було той простір мислю осягнути, проте мацальце ординського восьминого цупко впилося в Подільську землю резиденцією баскака, від котрого залежали

і ніч, і ранок, і кожен крок та подих Кормильчича, який був власністю самого Батия.

Знав через баскака великий хан найменший порух кожного свого підвладного в новому ординському улусі — від простого кметя до наймаєтнішого боярина: кого обігрівав ласкою, а кого повелівав закувати в німецьке залізя, кого запроторював у поруб, а кого наказував четвертувати й для постраху розвішувати останки страчених на болохівських майданах.

Й запевняв баскака зігнутий удвоє Кормильчич, що восени потягнуться з Пониззя до Волги каравани з огузками жита, пшениці і проса, що до Великодня буде сплачена орді десятина з тамги, поплужні та подимні податі, а ще чинш за ловитву, ткацтво, столярство, чинбарство й сідлярство виплатить боярин срібними новгородськими гривнами й золотими київськими, до того ж за церковний дозвіл — мідницями й кертичними шкурками з княжими штемпелями.

— І ми вже не слов'яни, не русичі, ми люди татарські, — запевняв Кормильчич баскака. — Навіть не болохівці, хоч болохівське князівство хочемо проголосити і за ярликом на володіння болохівським улусом князя Михайла Всеволодовича до хана послали, залишивши в Бакоті його сина Ростислава в заставу... Он він стоїть перед вами, достойний владико, зігнутий нижче, ніж я, і хай великий хан буде до нього прихильний; ми люди покірні й душею чисті, як ті рахмани з Лотосового острова, які пам'яті не мають, бо й навіщо вона їм: ходять в незаперезаних білих льолях, мов діти невинні, й славлять Бога за те, що дарував їм повітря для дихання, воду для пиття й солодкі плоди лотосів для спожитку... А чого ще треба підданам великого хана, який і думатиме за нас і крихти із свого стола видзьобувати дозволить — станемо й ми схожими на рахманів — безпам'ятними й безжурними людьми, аби лише нащадкам лютого Романа не мусили підлягати.

Баскак Ахмет незворушно, ніби й не слухав мови боярина, добровільним зневоленням ущасливленого, сидів на трьох подушках,

підкарлючивши під себе ноги, проте крізь щілинки між повіками пильно стежив за княжичем Ростиславом, немов перевіряв його вдачу на міцність перед тим, як сказати йому: твій вітець ніколи вже не повернеться на Пониззя, розтоптаний він башмаком слуги Батия за те, що не захотів очиститися у священному вогні від слов'янської скверни, й кумис відмовився пити. А Данило хитріший був: і кумис пив, і кущеві, що уособлює у Золотій Орді самого Чингіз-хана, доземно кланявся, — але ж як тепер галичани й волиняни зможуть визнати його своїм володарем, коли він потоптав руський покон?

Зірко стежив баскак за Ростиславом, немов боявся побачити на обличчі княжича тінь невдоволення, а то й протесту, бунту, за який умить буде скараний на горло, а такого дозволу із Сарая баскак не мав; мало того — до Пониззя вже допадають гінці від Батия з ярликом для Ростислава. Й коли про це Ахмет звідомив княжича — жоден м'яз не здригнувся на обличчі Ростислава, й страх від того, що може бути покараний за гріх батька, вмить зіслиз з його лиця, й він доземно поклонився баскакові...

Цього ж дня під вечір у халабуду Пантели, яка принишкла на дні земної розколини над Смотричем, вдарила звістка, що в Бакоті біля печерного монастиря над Дністром відбудеться скликане Судиславом Кормильчичем віче, на якому боярин прочитає указ про відокремлення Болохівської землі від Галича в князівство на чолі з Ростиславом.

Чорну коромолу супроти Данила Романовича зачувши, поквапився прочанин Пантела Маломужний з Кам'янця до Бакоти, щоб на власні вуха почути підлу змову й князеві Данилові, який перебуває в Синеводську, впору доповісти.

Й застав Пантела біля входу до печерного монастиря зборище бояр і посполитих, до яких через Дністер брели дивні люди в непідперезаних білих сорочках. Обличчя в них були блаженні, а очі просвітлені дитячим спокоєм, вони виходили гурмою на берег й підступали до зібраних перед

печерою кметів та бояр з гамівними сорочками в руках. Й зрозумів Пантела, що, певне, це ті рахмани, про яких згадував чернець Миколай.

На лавицях перед норою, що була входом до монастирської печери, сиділи бояри в завітчаних барвистими байорками киреях та в червоних юхтових чоботях. На грудях у них яріли золоті ланцюги, на головах стриміли ковпаки з бобровими околичками — й упізнав Пантела боярина Путятю з Хмільника, який вздовж Збруча рибні стави повикопував, високі греблі спорудив й тучних коропів вивозив колимагами на продаж у Дунаєвець, Заліщики й Хотин; упізнав теж поповича Доброслава Судича, що тримав у своїй власності коломийські соляні жупи і відправляв валки з сіллю до Коростеня, Києва, Сум і аж до Лисичанська, що над Дінцем; й Івана Молибоговича із Старої Ущиці, котрий засіював просом видоліни між Бугом і Дністром, теж побачив. Знав Пантела, що не було жодного озера, жодного річкового берега, над якими б не височіли вежі боярських палаців, оточених кам'яними мурами з настромленими на гребенях залізними штирями, й обгороджували бояри свої двори не зі страху перед злодіями чи розбійниками, а щоб прості кметі, які он стоять перед боярами в сірих сардаках, не могли підгледіти, бо навіть шпаринки в мурах не світилися, — як мається багатий володар безмірних добр, і не плекали примарних надій, що з того багатства може перепастися їм бодай крихта.

Тож природною була боярська охота відокремити Болохівщину від Галича в мале й багате князівство й не сплачувати галицько-волинським князям щорічного чиншу, не споряджати для княжих дружин чоловіків, які мусили гинути за княжу славу, — коли можна спокійніше жити в підвладному татарам болохівському улусі, чей Бог високо, а хан далеко.

Й думав бувалий прочанин Пантела про те, що коли й схлине на якийсь час татарська орда із завойованої землі, то вмить своя утвориться, в ординській неволі викшталтована, бо ханські закони можна легко застосувати в себе: запровадити послух татарський і докладну звітність від упокорених громадян, та щонайважливіше — мати змогу кожній зневоленій людині в душу влізти... Що там — чужинецька орда:

вона не стоїть на місці, летить, мов кинутий у прірву камінь, котрий на дні провалля розсипається на пісок, та слід від його падіння надовго залишається в душах і свідомості люду глибокими ритвинами, що роз'їдають, розмивають, нещадно руйнують і честь, і родову пам'ять, і звичайне людське милосердя... Чужинецька орда колись-таки вихопиться з прірви, попрямує до останнього моря і щезне в нездоланному часі й просторі, не в силах ними опанувати, та надовго зостанеться на колись завойованій землі лиха й чіпка ординська наука, й зростатимуть вивчені в неволі нові покоління, які забудуть, хто вони й звідки й шануватимуть здобуте в неволі ярмо запопадливіше, ніж їхні предки — меч.

Страшну небезпеку уздрів прочанин Пантела в боярській затії — створити своє незалежне не лише від Галича, а й від власної споконвічної історії князівство, і в тій журі явилось йому видіння — як завше, у найскрутніші хвилини.

Білі люди в незаперезаних сорочках, схожі одне на одного, як недоношенці, спокійні та самозадоволені, ніби наділи на обличчя однакові маски, крізь які не можна прозирнути в душі, бо й душі їхні вивітрилися, затоплювали майдан перед печерою й оточували бояр, сільських кметів і міський ремісний люд... Й згадав Пантела слова ченця Миколая про шкаралуші з великодніх писанок, що можуть приплисти з руського світу до Рахманії й нагадати пожильцям Лотосових островів, ким вони колись були, та чи оживить це їхню зниклу пам'ять, якщо гамівні сорочки, що їх несуть в руках рахмани, задушать людські душі, на яких за непам'ятних часів була незримими письменами записана їхня історія?

А рахмани вже одягали в білі кошулі бояр і посполитих, й коли вони стали перед печерою з однаковими обличчями в однаковій одежі, коли новоявлені близнюки рідну матір вмить забули, — боярин Кормильчич в оповитому білим гамівником корзною оголосив, улесливо заглядаючи в задоволені розкосі очі баскака Ахмета, про створення Болохівського

князівства — новітнього татарського улуса з бродником Ростиславом на чолі.

Й вигукнула біла громада в один голос про згоду, й ніхто іншої думки не висловив; білі люди почали хором повторювати одні і ті ж слова про надану їм найвищу честь називатися татарськими людьми, про щасливе й радісне життя під берлом великого хана й дякували баскакові за подароване їм найвище щастя: ніколи вже не потрібно буде їм мізкувати, як мають жити, бо думатиме за них татарський хан.

Й забачив Пантела, що й до нього підходить рахманин з білою кошулею в руці, мов із знаменням смерті. Він схопився з каменя, на якому сидів оподалік печери, й у нестямі вибіг з яру. Біг без перепочинку дні і ночі й аж у Зелену неділю допав до церкви в Синєводську саме в той мент, коли князь Данило благословив молоде подружжя.

Розштовхавши стражників, які оточували князя, упав Пантела перед Данилом на коліна й повів йому, що бачив і що чув. Й мовлячи те, уздрів він на обличчі князя зловісний образ гніву... З лихим передчуттям вернувся Пантела додому, не знаючи однак, яке лихоліття накликав на свій край, звідомивши князя про боярську змову...

Розділ четвертий

Над Лімницею цвіли акації й черемхи біло осипалися в лугах, медовий легіт віяв над заплавами ріки, на обочинах згиналося додолу житнє колосся й джмелилася червона конюшина. Теплий літній день ласкавив закохану пару, якій судилося нині ще раз прощатися над рікою: кликав Митусу на службу залізний брязкіт у Тустанській фортеці, та він не йшов на той поклик, опирався — виганяла його з рідного краю пекуча пізьма на князя Данила, прощення якому співець не знаходив у своїй душі.

Сумні половецькі очі Зореслави скрадливо, щоб того суму милий не запримітив, пасли Митусу, а він серцем слухав її тугу й пригортав до себе

жону, щоб на якусь хви лину ще затримати її біля себе; настирливі звуки рогів зваблювали співця, та Митуса намагався їх не чути, — але ж як він обійдеться без княжої дружини, а вона без свого співця в поході на Ярослав, куди підтягував важку силу угор ський полководець барон Фільній...

Й зрунталася нарешті туга мовчанка між молодим подружжям, й повів Митуса Зореславі свій рішенець, якого во на боялася почути, хоч знала, що іншого кроку коханий уже не зробить, — переступить він присягу, складену Данилові під Луцьком, за яку отримав від князя шлюбне благословення. Не мав співець сили здолати біль, що його зазнав від свого володаря, котрий з доброго батька злим вітчимом став й жорстокіше від татарина сплюндрував мирні житла й тучні поля на Пониззі; просяні й житні ниви столочила княжа кіннота, піші ратники греблі розкопали, й тоді води Збруча та Дністра позаливали городи; вогонь спопелив Бакоту, й чорні руїни волали до неба о помсту за вчинену кривду, й не знали біженці, над ким має Господь мститися — над баскаком Ахметом, який спонукав болохівців до зради, а сам здимів й зеленоверхого намету не стало видно на дністровській кручі, чи над городянами і кметями, які через власний нерозум піддалися боярській намові, а може, — над князем, котрий сплюндрував Болохівську землю, весь руський край від запроданства рятуючи...

Був Данило нещадний, коли дізнався про боярську змову. Винних і невинних карав, та справжніх винуватців не застав уже на Пониззі; коли горіла Бакота й батьки Митуси, житло втративши, заривалися в землянку, бродник Ростислав із Судиславом Кормильчиком вже досягали Угорської землі за Верецьким перевалом, й закликав Ростислав Белу IV свою залогу в Галичі поповнити й вирушити з військом під Ярослав, дати Данилові останній бій над Сяном, а після перемоги посадити його, Ростислава, на галицький престол — й ніколи ти, угорський королю, не мріяв навіть посісти під своїм берлом таку могутню державу — від Дніпра, Сейму і Смотрича до країв Паннонської рівнини!

Знала Зореслава, куди веде її Митуса горі Лімницею. Коли з-за мединських горбів зринула баня собору Святої Ірини, оточеного будівлями жіночого монастиря, обоє зупинилися на крутому березі Лімниці, й побачила Зореслава той запропалий світ, в якому їй доведеться жити послушницею, а як Митуса до року не забере її звідти, то й постриг прийняти.

— А чи ти не подумав, Митусо, що зраджуєш князя і нашу державу в біді покидаєш? — спитала Зореслава, викликаючи в собі останню надію зостатися на волі, поки чорна брама ще не створилася перед нею, та не зміг Митуса і тепер, кохану втрачаючи, стлумити печію кривди за себе, за батьків і за край болохівський.

— Він перший мене зрадив, — відказав Митуса.

— Вас обох, мій любий, судитиме отчина.

— Від отчини кару прийму, не ремствуючи.

— Навіть якщо її іменем каратиме князь?

— Бог добре знає, кому віддавати в руки каральний меч... Я проситиму в Господа справедливості на службі в перемишльського митрополита Антонія, він ближче стоїть до небесного престолу, ніж князь.

Митуса стояв на березі Лімниці й дивився вслід Зореславі, а коли за нею зачинилася чорна брама, попрямував перемишльським шляхом.

Й тієї миті стих медовий легіт, зчорніли китиці цвіту на акаціях й поблякла червона конюшина — немов у осінньому присмерку стускнів світ, коли не стало видно Зореслави.

Трубили сурмачі в Тустанському замку, закликаючи співця до походу, й запитав сам себе Митуса: а кому більше потрібен мій спів — Богові у хорі півчих в перемишльському соборі Івана Хрестителя чи рідному краєві у битві над Сяном? Глухо дудніло в грудях Митуси, й відповісти на власне питання не зумів співець.

...Король Угорщини Бела IV таки спокусився на заманливі обіцянки Ростислава: квапно влаштував заручини бродячого руського князя з дочкою Анною, яку відмовився за Льва Даниловича віддати, й ніби увіч себе побачив властелином Галича; татарва відкотилася до Волги, тож силу відчув Бела й вирядив під Ярослав могутнє військо, очолене бароном Фільнієм.

Простугоніли вздовж Сяну до зубів озброєні угорські полки, прямуючи до неприступної руської фортеці, яку досі ні один із західних сусідів не важився облягати. Князь Данило укріпив город найздольнішою дружиною, ще й Конрада Мазовецького покликав на допомогу, а з Любомля вирушив на Ярослав волинський князь Василько із своїм військом, до якого долучилося ополчення карпатських верховинців, озброєних важкими келепами та сталевими топірцями.

Ростислав розбив свій табір між городом і дрімучим лісом — на засянській просторіш. Дружину мав невелику — не встиг зібрати воїв на Пониззі й на ратний загін Судислава Кормильчича, який, до смерті переляканий, не вилазив з намету, не покладався. Проте почував себе в безпеці з огляду на незчисленне угорське військо, й додавав йому отухи барон Фільній — пихатий і самовпевнений лицар у блискучій кірасі.

Щоб показати русичам відвагу й силу свого війська, влаштував Фільній герці на просторій галявині, й Ростислав, скинувши корзно, в кольчuzі й простоволосий, виїхав верхи на поле зі списом у руці й викликав на двобій знатного лицаря Ворша, котрий зухвало гасав перед угорськими бойовими лаштунками.

Полетів на Ворша Ростислав. Спис в угорського лицаря був довший, й з розгону наколовся на нього чернігівський бродник — спис порвав кольчугу, Ростислав упав з коня, й закричали угорські вої:

— Не на добро таке знамення!

Тим часом піші угорські ратники зводили довкола Ярослава осадний вал, підкочували до нього тури, а на гребені валу ставили каменемети.

Першими порвалися до бою гарячі верховинці, та відкотилися від угорської стіни, що рушила з місця, немов повенева вода крізь прорвану греблю. Дрижала земля, ламалися списи, коні здиблювалися, налітаючи на ряди Данилових дружинників: на полі битви стало так тісно, що й мечами орудувати було невміч, супротивники змішалися — не видно, хто кого рубав.

Данило Романович з найменшим своїм сином Мстиславом стояв на горбі з правого боку Сяну й спокійно спостерігав за битвою, а коли княже військо похитнулося, змахнув рукою. Тоді з-за згину лісу вихопилася кіннота князя Василька, а на чолі лави мчав на коні син Данила Лев — відчайдушний і жадібний ворожої крові юний лицар. Й коли Лев наблизився до батька на віддаль звуку, гукнув до нього князь:

— Утіш вітця, сину, он сам Фільній летить на тебе, силу твою відчувши, не осором князя галицького!

Й додали ці слова ще ярішої відваги, ще дужчої сили молодому княжичеві, він вихопився уперед з лави вершників, й на галявині між рікою й дібровою стали до бою, мов на лицарському герці, непереможний барон Фільній і неопірений юнак.

Зіткнулися в розгоні єдиноборці; зударившись об щит Фільнія, зламався спис у Лева, й малий Мстислав заплакав, схопившись за корзно батька, а князь зімкнув очі, очікуючи синові поразки. Та зблиснув меч в

руці княжича, коні сплелися передніми ногами й гризли один одному горла, сипалися долу іскри з мечів, князь спостерігав, не дихаючи, за бойовим умінням сина, який долав ворога; кінь Фільнія осідав на круп, і світла думка осяювала Данилову свідомість, що передасть він князівство у сильні руки; кресалися мечі, й з утоми й несподіваного страху перед хоробрим витязем сповільнив Фільній рух, й тоді упав тяжкий булат Лева на шолом барона.

Уздівши смерть свого полководця, угорці безладно з'юрмилися й почали панічно втікати, вони зникали в густих засянських лісах, їх наздоганяли княжі вої, рубали, топтали — і встелилося трупом бранне поле.

А коли стихла битва на просторах гонах між Сяном і дібровою, привели до Данила безоружного бродника Ростислава, якому не судилося запосягти галицький престол, — покинутого угорськими опікунами, жалюгідного, осамотненого, бо й боярина Судислава Кормильчича досягнув каральний меч.

Не сподівався Ростислав такого навалного й блискавичного погрому угорських військ, він був розгублений, зляканий, знівечений і підвести очей на князя не мав відваги. А Данило пронизував його повним лютої синяви поглядом, довго мовчав, тамуючи в собі почуття нещадної помсти над зрадником, якому вже не раз прощав збродні вчинки і притулок ізгоєві давав.

Й почув нарешті Ростислав терпкий голос Данила:

— Ось як ти платиш мені за те, що я рятував тебе від татарської наруги, у Володимирі прихищав!

Мовчав Ростислав, і грізно вигукнув князь, терпець втрачаючи:

— Кажи ж, podle твоє потороччя, за яку плату зраджуєш рідну землю?

Тоді Ростислав підвів на князя очі, повні ненависті й марної надії на княже милосердя, та враз рятівна думка осінила його обличчя, й слова, ним вимовлені, притлумили Данилів гнів.

— А хто з нас зрадник — я чи ти, князю? — спитав Ростислав, сміливості набравшись. — Чи ж то я або мій вітець Михайло Всеволодович так, як ти, ординського напою скуштувавши, кланявся ялівцевому кущеві, який для татар був за покійного Чингіз-хана, а потім під ярмом крізь вогонь переходив і в такий спосіб, руськість у собі випаливши, прилучався до татарського племені. І кумисом, вином татарським, впивався!.. Я ж у Сарай за ханською ласкою не ходив, а вітця мого за те, що від тієї ласки відмовився, затоптали живцем ханські слуги. А ти повернувся додому цілий і неушкоджений, з ханським ярликом на право галицько-волинським улусом володіти. Й наслідки твоєї науки в хана видні сьогодні повсюдно на Пониззі — чорне воно від пожеж і стоптане кіннями твоїх ратоборців... То хто з нас зрадник, Даниле Романовичу, — я чи ти?

Поник князь Данило, не в силі пояснити бродникові ваготи жертви — гірша ж бо зла честь татарська! — принесеної ціною власної ганьби своєму краєві. Та чи зможе втямити бездомний ізгой, в якого іншого прагнення, крім посідання княжого престолу в Галичі, ніколи не було й зараз немає, що коли б не принизив себе Данило в ханському наметі, то сплюдрували б ординці Галич, як колись Володимир, і посілості людські стоптали б, й навіть той клаптик землі, на якій цієї миті стоїть Ростислав, на болото змісили б. І нинішня перемога над уграми не дісталася б у руки галицькому князеві, якби у Холмі й Луцьку хазяйнували татари... Що князь своєю покорою перед ханом увірвав для себе шмат часу, аби уміцнитись на престолі, на якому сьогодні сидів би зрадник, оточений зажерливими боярами й ворожим військом захищений... А про кару, яку зазнало Пониззя, мовчи: зло карається злом, такий наш покон.

Та нічого цього не сказав князь нетямущому й пожадливому Ростиславу... Й німо стояли біля Данила брат Василько, дворський Андрій і княжич Лев, рука якого тремтіла на ефесі меча, готова вихопити його, щоб скарати зрадника. Однак мусив чекати Лев батькового дозволу, та Данило мовчав, звівши голову, обтяжену страшним звинуваченням, проти якого так мало знаходив слів для виправдання: вже нині його осуджують, а що скажуть колись нащадки про Данилове гостювання в Батия?

Жорстокість, на Романову схожа, добиралася до княжого серця: чей лише добрі вчинки справедливо оцінять грядущі покоління, а вимушена його ганьба вивітриться з людської пам'яті, мов трупний дух на побоєвищі, і ніхто того смороду не затьмить — лише добрі діла князя — а їх чимало — славитимуть. То чи не слід паплюжника і злословця тут же на горло скарати, щоб не мав він змоги розносити світом чутки про вимушені й недостойні княжі вчинки?

І вже підвів Данило руку, щоб Левові знак для розправи подати, та стримала його засторога: чули ж бо державні мужі, й до ратників, певне, долетіли слова Ростислава про геройство Михайла Чернігівського, який в останню мить свого життя надав перевагу вірності руським локонам, — і, не знаючи Данилової правди, скажуть люди: убив несправедливий князь героєвого сина, який подвигів свого батька Данилове боягузтво протиставив, — й Окаянним князя галицького назвуть. Й сказав Данило:

— Іди геть від нас, Ростиславе, й не повертайся на мою землю!

А тоді заволали державні мужі й ратники:

— Щезай навіки, броднику поганій!

Скочив Ростислав на коня, люто пришпорив, кінь помчав услід за уграми, які втікали з-під Ярослава до карпатських меж, й на віддалі, яку стріла здолати неспроможна, оглянувся й вигукнув бродник:

— Я ще вернуся, Даниле, коли вже не матимеш власті над цією землею!

...Ранньої осені 1245 року, придушивши боярську і збродницьку коромолу й склавши мирні візити володарям сусідніх держав, засвідчивши своє добросусідство польському королеві Конраду Мазовецькому, чеському Вацлаву Моравському і спрмиреному Белі IV, — підійшов Данило Галицький до Німецьких воріт у супроводі князя Василька Романовича, дворського Андрія, який втішався найвищою довірою в Данила, розпорядника кінноти вірного боярина Артемія, високодостойного зодчого Авдія, котрий звів у Холмі найпишніші палаци й золотoverхі собори спорудив, а теж юного княжича Льва Даниловича.

Князь власноручно прибив до брами щит з викуваним на ньому гербом Галицько-Волинської держави — білим двоголовим орлом, а тоді брама навстіж відчинилася, й запросив Данило мужів до тронної зали на раду.

Й говорив князь-переможець про те, що вже назавжди подолана коромола, бродником Ростиславом очолювана, й настала пора розбудовувати державу.

— Доручаю тобі, достойний майстре Андрію, закласти новий город між сімома горбами над Полтвою — єсть то центр моєї держави, звідки тягнуться увсебіч торгові й військові шляхи до поляків, чехів та угрів — на заході, до Литви — на півночі, до Візантії — на півдні й до Суздаля — на сході. Й назву я той город ім'ям мого удатного сина Льва, який вирішив битву під Ярославом у поєдинку з бароном Фільнієм, й стане те нове місто столицею князівства по моїй кончині... І ще скажу вам, достойні мужі, що вирішальна битва з ворогом гряде: незліченна татарська орда відкотилася за Ітіль, проте залишила по собі, немов заразну коросту, немов кублице нічних тарганів, які у пільмі нух чуйний мають, — баскаків, тисяцьких, десятників, нукерів та емірів, й після страти в Сараєві бездарного й полохливого, мов заєць, нойона Куремси готується до походу на наш край жорстокий Бурундай. А тому повеліваю лучникам

тримати сагайдаки повними, тятиви на луках натягнутими й алебарди нагостреними.

Князь обвів гострим зором присутніх у тронній залі, немов когось шукав, і мовив по мовчанці:

— А без співців, які войовничий дух у воїв піднімають, не слід ходити на рать, бо не завжди без них битви перемогами увінчуються, тому лаштуйте співців у перших лавах... Та я чомусь-то не бачив над Сяном мого співця Митуси, і тут його теж немає. Куди подівся бард, чи не загинув бува на полі брані? Що ти знаєш про нього, Андрію, повідай мені.

Опустив голову дворський, довго не наслідювався відповідати князеві, а той вичікував, сердитий на Андрія за мовчанку. Й мовив нарешті дворський:

— Не знаю, князю, з якої причини не вийшов Митуса в наших лавах на битву, та відомо мені лише те, що став він півчим у перемишльського митрополита Антонія й недавно виспівував божественним гласом антифони на службі Божій в соборі Святого Стефана в Буді, коли вінчався з королівною Анною великодушно відпущений тобою бродник Ростислав, а митрополит давав їм шлюб. Й моєму посланцеві, який від твого імені велів Митусі вернутися до Галича, зухвало відповів співець, що князь Данило ніколи вже не почує на свою честь його співу...

Зблід від ярої люті Данило. Зрада Ростислава вартувала для князя нікчемної ціни, бо й сам він дешево вартував, — але коли зраджує улюблений співець, якого сам князь благословив на шлюбі, то якими талярами можна оцінити такий негідний вчинок? І з якої то причини пірнув вірний Митуса в отхлань злочинної непокори? Наказав князь дворському Андрієві:

— Ще раз пошли гінця до Митуси, а не послухається — сирицею зв'язаного до мене приведи!

Розділ п'ятий

День у день ждав Данило на Митусу. Багато мав справ, бо знову заворохобилися недобиті бояри в Галичі, а ще часто виїжджав над Полтву дивитися, як просувається розпочате зодчим Авдієм будівництво нового міста, який Львовом назветься, та й хліб для краю мусив з-поза меж діставати: з Болохівської землі перестали йти валки. Та все ж у міжчасі чекав на Митусу, не перестаючи у гніві своєму дивуватися: як і чому посмів славний співець, дружинник і слуга вірний зрадити князя...

І ось у княжу гридницю заводять дружинники простоволосого, із зв'язаними руками, в подертій рясі церковного півного, колись улюбленого княжого співця, й болісно стиснулося серце в князя, бо любив і цінував його й пояснити собі не міг, як зважився Митуса проміняти ярицю на чорну рясу, а галицького князя на перемишльського митрополита.

Князь сидів у гридниці за тисовим столом і не зводив очей від ув'язненого співця. Звелів оружним людям вийти, а сам мовчав, згадуючи, як під Луцьком, коли татари облягали замок, вийшов уперед лави Митуса з гусями й заспівав звияжну пісню про силу руського оружжя і доблесть хороброго князя — ринули тоді навалом галицькі вої, й покотилася від Стиру аж до Горині татарва. Чом же тепер не хоче він співати хвалу князеві — чи ж не заслужив на неї Данило під Ярославом? Кивнув пальцем до Митуси, щоб підійшов, але той навіть не поворухнувся, дивлячись на князя спокійним поглядом, наче невинний або приречений на смерть. Й мовив з гіркотою нахмарений князь, вражений упертою непокорю співця:

— Чому ж ти, Митусо, добровільно не з'явився на моє повеління?

— Я вільний, князю, хоч руки маю зв'язані, — відказав Митуса. — Не захотів іти до тебе. Мій Болохівський край ти сплюндровав, батьків моїх

житла позбавив, то вбити можеш і мене... А може, ти захотів стільки страченого люду на Пониззі замінити мною одним?

— Неправий ти, Митусо... Вільна болохівська громада вийшла з послуху, піддавшись намовам зрадливих бояр, — орду годувала й державу мою намірилася розчленувати. А я мушу збирати народ в один кулак. Та не конче треба тобі це розуміти, за тебе думає князь... Але від чого ти вільний: від своєї землі, від ординської загрози чи, може, від роду свого?

— Пісня моя вільна!

— Пісня вільна? — засміявся князь. — Може, й вільна вона була, але токмо на попрощах від Перемишля до Галича, коли тебе вели сюди. Бо в Перемишлі вона служила митрополитові, який угорському королеві слугує, а в Галичі служитиме мені. А якщо не мені, то моїм ворогам... Але чому ти не хочеш своєму князеві співати? Ліпший єси від Бояна, який славив гульвісу — князя тмутараканьського Мстислава, або від тих співотворців, що перед старим Мономахом божественні гласи з грудей добували, пригравуючи на гусях? Ліпший єси? Чи, може, зрадливі бояри, які запродуються то угорським, то лядським королям, більше добра творять народові, ніж я зробив — від Калки до Ярослава? Кому хочеш віддати глас гуслів своїх? Говори ж!

— Я співав тобі славу, князю, коли ти громив тевтонців і татар. За що ж тепер маю надавати похвалу — за землю, доплундровану тобою після орди? Болохівці хлібом відкупилися від монголів, так. Бо не могли вони втекти із свого краю, як це зробив ти, заховавшись у Синеводському монастирі, а жити хотіли... Ти збираєш у кулак громаду. Гаразд, певне, так і треба. Але чи відаєш ти, кого збираєш? Князь за всіх думає, а народ — чернь безсловесна... Не так воно, князю. Ти став на чолі тисяч-тисячного люду, де кожен має свою мисль, страждання, ненависть і любов. Ти цього не хочеш знати, лише данину береш. А я знаю, бо єсьм співцем свого народу. Чому ти не покликав мене перед тим, як посилати військо на Болохівську землю? Може б я, уродженець того краю,

підказав тобі, як залучити люд на свій бік. А знищити... Нищить і орда темна, чого ти раптом їй уподібнився? Не можу, князю, пісню тобі співати якраз через те, що ти так цього жадаєш. Моя пісня сама повинна зродитися для тебе. А не зроджується — видно, ти не заслужив на неї.

Зблід князь від люті.

— Не заслужив, смерде?! — скрикнув він і дружинників покликав.

Здригнувся Митуса, смерть чуючи. Вмить увійшли до гридниці оружні люди й поставали біля порога, чекаючи повеління.

Глянув князь на Митусу: змарнів співець, борозди поорали його обличчя й чорні із сивиною вуса опустилися донизу. І здалося князеві, що скоряється йому співець.

— Розв'яжіть йому руки, — наказав оружним князь. — Принесіть глек доброго вина й залиште гридницю.

Розправив руки Митуса, аж захрустіло в суглобах, ступив крок від порога до столу, за яким сидів Данило, й чекав поклону від непокірного співця. Вдивлявся князь в обличчя Митуси, на якому щойно згірклістю тінилася покоря, гнів у серці володаря м'якнув, мов віск на сонці: озивалася давня приязнь до співця, котрий сам без поклику й принуки понад десяток літ тому прийшов до нього з Болохівської землі — Данило тоді заволодів Бакотою на Пониззі після смерті Мстислава Удатного, й вимучений боярськими здирствами люд вельми радів князеві.

Вдивлявся з насторогою, бо й сам не вірив, що Митуса, який ніколи не боявся ні стріл, ні списа, ні меча, міг раптом так злякатися, щоб аж на коліна впасти. Й насторога та була не даремною: як тільки Митуса розправив розв'язані руки, враз не залишилося ні сліду від гіркоти, випечалуваної на устах, — на її місці заграла зухвала посмішка.

Стиснув Данило в долоні срібну чашу, аж зігнулася креш, і ще раз ствердив про себе, що немудро чинив, коли, отроком прийнявши княжий вінець, попустив віжки громадам, міцно натягнуті вітцем Романом.

Задумав було молодий Данило добром з'єднати собі людей. Дарма, що книжник Тимофій уславив покійного нині князя Романа Мстиславича найдобрішими словами, які силу означають, — і левом, і риссю, і орлом, і туром — боявся юний князь жорстокої слави свого вітця, який громадам віча скасував, зрадливих бояр живими в землю велів закопувати, а литву запрягав у плуги. Подумав, що не можна затискати кулак тоді, коли він більше не стискається, бо супроти волі ув'януть пальці й розтуляться у знемозі; що зрідка треба відпускати попруги на конях — натруть-бо худобині боки до крові й треба буде її випрягати, ще й лікувати; що батіг не повинен безперервно стріляти над хребтами: звикне твар до батоження й перестане відчувати спонуку.

Прийнявши княжий вінець, постановив Данило сповідувати заповіді свого великого предка Володимира Мономаха, який радив по-вітцівськи лагодити поспільство до битв з поганями, не губити душ непокірливців, не дозволяти сильним принижувати слабших і не гордитися своїми знаннями, пам'ятаючи, що вони Богом дані й Богом забрані можуть бути.

Як задумав, так і чинив Данило, маючи ще й гадку про те, що співці Мономаху славу співали й називали його, як Володимира Святого, сонцем, — сподівався галицький князь хоч малої вдяки від людей, бо мав на це право. Хіба не він у краю, роздертому й знесиленому кривавими міжусобицями, подав взірець справжнього братолюбства? Он неподалік Тухольських воріт, в урочищі Святославів, височить могила третього сина Володимира Великого — Святослава, який після моторошної смерті братів Бориса й Гліба втікав від Святополка Окаянного до угорського короля Іштвана й був тут зарубаний печенігами, посланими братовбивцем. То чи не перший в історії Руської держави Данило Романович подав братню руку молодшому Василькові, назвав його другим правителем і віддав йому Володимир?

Мав Данило право сподіватися доброго слова від людей: і ляхам, і уграм місце їхнє вказав і крижевників прогнав з Руської землі — тому й служив йому премудрим словом книжник Тимофій: співаючи похвалу Мстиславу Удатному, й Данилової слави не поминув високим словом.

Так було і так уже не буде. Устами Мономаха мед би пити: кипчаків тих гуляло в степу не більше, ніж бліх у княжому теремі, — можна було вибирати час і для ловів, і для писань, що напучували на добро й милосердя. Данилові ж випала така фортуна, що Мономахові й снитися не могла: і Литва з князем Міндовгом, і угри з Белою, і бродник Ростислав, і тучний Судислав Кормильчич. А орда! Тож немає нині місця милосердю, весь народ мусить бути зібраний до купи міцною десницею володаря — і хто не коритиметься тій руці, буде скараний: така воля часу, а не князева, й за цей почин теж вартий князь похвальної пісні від співця.

Данило помітив зухвалу посмішку на устах Митуса, та волі своєму гніву ще не давав: може, отямиться співець і, в книгах учений, зрозуміє найпростішу істину: не можна лише для свого вдоволення й вигоди жити, весь народ повинен стати з князем заодно.

Останні слова Данило вимовив уголос — і промовив Митуса:

— Заодно з володарем можна стати тоді, коли він справедливий. А коли ні, то, як повчав книжник Даниїл Заточник: "Не тримай свого двора біля княжого, бо ласка княжа, як вогонь під клоччям".

Митуса зробив рух, ніби гуслі перетягнув із-за спини на груди, вдарив пальцями по струнах і заспівав:

Ой пане Іване, обмурував двір,

Обмурував двір білим каменем,

А ворітенька з жовтої міді.

А за воротами стоять намети.

А в тих наметах сидить пан Іван.

Ой гримить–стучить з поля сторожа

Та вдариться в жовті ворота:

Пане Іване, чи спиш, чи не спиш?

— Як чуєш, співаю я ще, князю, — знову посміхнувся зухвало Митуса, опустив ліву руку, а правою сягнув по кубок з налитим для нього вином.

Не виминав співець суворого погляду князя, який ще дужче нахмарив чоло, слухаючи нелюбу пісню про Івана, який не бачить далі свого двору. Зчеплювався Митуса з володарем своїм незалежним поглядом: "Бачу, як кипить у тобі нестримна лють, що ось–ось зірветься, мов собака з ланцюга, та все одно співатиму про двір простого кметя, з якого вийшов сам, — про сплюндрований тобою, князю, двір". Князь думав вище: "Заміни, Митусо, подле ім'я княжим, і зміст пісні стане ширший — вилетить з–поза кметського тину на всю державу, й стане вона сильнішою. Хіба не розумієш, що такої пісні, як оце ти проспівав, кметь і не почує, а злобний боярин візьме її для себе й піде з нею на втіху орді, проти того ж кметя".

— Про який двір і про якого боярина, Іваном названого, співаєш, Митусо? — заговорив князь. — Про Жирослава, який набріхував на Мстислава Удатного, ніби той замишляв з половецьким ханом Котяном проти мене змову й був прогнаний з Галича, мов Каїн з Адамового дому? Чи про Судислава Кормильчика, котрий разом з бродником Ростиславом навів угрів на Галич й лежить нині непогребений на засянському полі? — князь м'яв долонею посивілу бороду й неблимно дивився на Митусу. — А

може, про того Пилипа, який багато років тому запросив нас з братом Васильком у Вишню на бенкет, щоб там обох потруїти, і потруїли б, якби мене не попередили вірні слуги... А я простив Пилипові, бо слухався заповітів Мономаха. Чи, може, співаєш хвалу бояринові Молибоговичу, що то на пиру вилив мені в лице вино з чаші, а я сказав йому лише: "Бог тобі заплатить"... Надто добрий був я, що не личить господину. Та напоумив мене соцький Микула: "Не подушиш бджіл, князю, меду не їстимеш". І я прийняв цю пораду: не чекав більше на Божу відплату — сам пішов на Болохівщину карати зрадників... Чого ж ти мовчиш, та скажи нарешті: мало я терпів?

— Скажу, князю, — відставив Митуса чашу з вином. — Ти говориш тільки про бояр і про себе. Про кметів, про смердів, про закупів і невольників — про тих, хто єсть народом, і словом не згадуєш. Ба ні, і про них згадав: бджіл душиш, щоб мед їсти. Ти наказав скарати болохівських бояр — трутнів, а вої твої винищили простолюди — бджіл робучих. Чи довго так смакуватимеш медом? Те, що повертаєшся на шлях свого жорстокого вітця, немудро чиниш: не можна на старе повертати... А пісня моя не про бояр, а про люд твій. І в ньому шукай нових сил, князю. Сам кулак уже не допоможе. Час новий, то й зброю новітню кувати треба. Не лише меч важитиме віднині, сильніша за меч зброя — мисль.

Митуса ще раз надпив з чаші вина і вів далі:

— Я ненавиджу тебе, князю, люблячи, ти ж любиш мене, ненавидячи. Я ненавиджу твоє властолюбство, жорстокість і несправедливість, шануючи водночас твоє міцне владичеське начало, ти ж любиш мою пісню, та ненавидиш мою свободу. Як нам змиритися? Чи маю підкоритися твоєму началу й убити в собі свободу творення? Кожну пісню починати з твого імені, а не з імені ратника, з яким на полі битви рівні єсте: проганяє ворога не княжий клич, а меч ратника, але й не підніметься озброєна рука без княжого поклику. Якщо я погоджуся й надалі бути твоїм придворним співцем, то хіба моя згода не стане тією самою смертю, до якої хочеш присудити мене за непокору? Ба ні, удвоє гіршою. Бо насильницька смерть пісні моєї не уб'є, покора ж навіть не

народить. Воля твоя, князю. У твоїх руках суд над моїм тілом, у моїх — над твоїми ділами. Все гине на землі, та ніщо безслідно не зникає: залишається пам'ять — добра, а чи зла.

— Отямся, Митусо! — в голосі князя вчулася погроза. — Бачиш, князь тебе просить: відмовся від своїх зухвалих слів. Як смієш ставити свій присуд понад моїм? Воістину рече безумець в серці своїм, яко ність Бог!

— Я відповім тобі, князю, інакше; рече співець у серці своїм: пісня єсть моїм Богом. Вона, господине, розширює межі світу, вона сягає далі, ніж буденне життя, яким керуєш ти. Князь може жити тільки в державі: із загибеллю держави гине і він. Земля ж залишається, а на ній народ. Що інше підтримає його при житті, як не пісня? Тільки з нею він пройде крізь часи неволі, якщо вона нам присуджена. Пісня сильніша від закону, вона вбирає в себе все, чим живе людство, і увібраний у слово досвід людству повертає. Пісня пізнає ще не пізнане й те пізнане віддає людям у їхню власність. І приймаючи цей дар, народ піднімається над своїм буденним життям, над справедливими і несправедливими, та все ж минуцими законами — до висоти пісні. Пісня — це Господній кант, псалом, а ти хочеш його замінити княжою жебранкою...

— Ти сам зрікаєшся життя, Митусо, — повів суворо князь.

Митуса гірко посміхнувся.

— Хто б зрікався... Та ще вислухай, князю, одну мудру притчу, може, вона промовить тобі те, чого я не зумів повісти на свій захист... Прийшли якось люди до майстра замовляти розп'яття, і спитав майстер, якого вони бажають мати Ісуса — живого чи мертвого. Подумали люди й вирішили замовити живого: якщо він чимось їм не вгодить, то завжди можна буде його розіп'яти, а мертвому відразу треба поклонитися... Не квапся, господине, підносити меча над моєю головою, для поклонів ще прийде час, а нині, коли народові вибивають із рук зброю чужі й свої, може пригодиться моя жива думка, якої так бракує у нашому світі.

Князь гукнув оружних воїв і звелів їм вивести співця.

Й коли за ним зачинилися двері до чорного підвалу, почув Данило голос Митусин:

— Скажіть Зореславі...

Й згасла решта його слів у княжій катівні.

Розділ шостий

Непогідної осінньої ночі 1259 року князь Данило покинув Холм. Із Шумського городища, що біля Кременця, замість посланця від брата Василька прибув чернець-літописець Йов і розказав князеві, що трапилось.

Грізний нойон Бурундай, спустошивши Литву, увійшов на Волинь з незліченним військом, щоб покарати Данила, який зламав присягу на вірність великому хаканові Батієві: Болохівську пшеничну землю сплюндрував і данини більше не платить. Бурундай не прийняв дарів від Василька і Льва й повелів їм зруйнувати фортеці. Лев уже розкинув Стіжок, Львів, Кременець і Луцьк теж розметав. Василько спалив заборолу навколо Володимира. Нині Бурундай вирушив з полоненим Васильком на Холм.

Князь Данило втівав. Не зі страху за власне життя: господину Галицької й Волинської земель вивершувалось шістдесят літ, добрих чотири десятки він не сходив з коня і не завжди сидів у сідлі з паленого золота — деколи й охляп, і не кожного разу виїжджав у каптані з грецького оловіру — частіше в яриці, бував на коні й під конем, пришпорював свого аргмака в погоні і втечі, сидів на троні й стояв на колінах — життя незмірно втомило князя, тож не ради власного порятунку переодягнений за простого дружинника скакав тепер Данило верхи з Холма до Синеводська, а ради крихти віри: пробереться востаннє

до угрів й гукне звідти ще раз Європі, щоб ставала до хрестового походу, якщо не хоче, щоб нековані ординські коні збивали куряву на вулицях Парижа й Рима.

Попереду й позаду князя на віддалі двох арбалетних пострілів скакали озброєні мечами, луками й чеканами ратники, вибираючи звірині путівці. Данило почувався в безпеці: на лінію від верхів'я Вепра до згину Руської путі в Тур'є ще не встигли, певне, пробратися ординські стежі, князь випередить їх і допаде до Синєводського монастиря Святої Богородиці, захищеної із заходу Тустанською фортецею, де він вісімнадцять літ тому, повернувшись із невдалого сватання до угорського короля Бели IV, уперше рятувався від орди. Тоді, їдучи до Буди сватати за Льва дочку Бели Анну, ще не знав Данило, що над Дніпром уже іржуть ординські коні, він хотів заручитися союзом з уграми, однак не зміг переконати немудрого короля, що треба ставати пліч-о-пліч проти навали, яка спустошила вже московитські князівства, а той скоро за це поплатився: орда вийшла на Паннонську рівнину й учинила там таке, що й по сей бік Карпат — лихо, яке можна передати хіба словами старозавітного пророка Ісайї: "Вийдуть з лісів дикі звірі, і ратаї перестануть співати на нивах, дороги запустіють, і добре буде тільки мертвим і ненародженим, а горе живим, бо не буде між ними сміху, ні богохульного слова, і від крику людського потрясється земля, і заплачуть тоді ангели, дивлячись, як гине люд".

Та знекровилась орда, відкотилася, й ударив нищівно по ній Данило під Луцьком. Що вчинить тепер, якщо Європа знову обдурить його?

А може, вона вже й не боїться? Коронували Данила в Дорогичині, обіцяли хрестовий похід, а тепер вичікують, уздрівши, що орда вже не має сили мчати до останнього моря, яке бачив у своїх віщих снах Чингіз-хан, що захлинається вона в руській крові...

Та ні, мусять тремтіти й вони — угри, ляхи, франки: йде ж бо могутній нойон, найкращий в орді лучник, наслідник самого Субудая, котрий брав усі руські города іменем бездарного Батия... Невже доведеться самому

давати останній бій? Самому... Може, й справді, як мовлять у народі, Господь урятував Данила із пастки над Калкою і не дав топтатися диким ординцям на його тілі поруч з дванадцятьма князями на татарському бенкеті тільки для того, щоб міг він своїм мечем порятувати Європу?

Може... А як віддячиться Європа моєму народові за те, що знесилений Козельськом, Києвом, Володимиром і двома сотнями городів Русі Батий повернувся на Волгу? Допоможе загоїти рани чи ще й нових завдасть?.. Ба ні, не зупинить уже Данило Бурундая, не зупинить сам: оголені простори, зруйновані заборолла. Де мої скальди, які могли б кинути клич народам?

Й цієї миті відчув князь, як боляче защеміло серце від прикрої згадки, яку вперто відганяв від себе, а тепер вона прийшла до нього піснею убитого співця:

Конику сивий, будь ми щасливий,

Де орду вгоню, там її вроню,

Своє подвір'я назад поверну,

Побудую то краще, як було,

А в три сторони та в три переї.

Ця пісня, що рознеслася по краю, як тільки відхлинула 1241 року орда і рештки уцілілого люду виповзли із сховків, землянок та лісових нетрів, аби знову орати й сіяти, мала свого співця. Був це Митуса, який після болохівського погрому пішов служити півчим до перемишльського митрополита Антонія, і обурився князь, що вірний гусяр годить коромольному владиці, який і уграм, і ляхам служить. А пісні Митусині співали і ратники, і ратаї, та все про Івана, що обмурував двір білим каменем і стрілочки струже, і в пучки кладе, а з пучка бере та й

заправляє... Тож забажав князь, щоб співець вернувся до двору й замінив у пісні подле ім'я благородним, княжим, та Митуса зухвало відповів дворському Андрієві, якого Данило послав до Перемишля: мовляв, володар має силу над людською плоттю, що й довів болохівським погромом, а над духом не владний — і не пішов у Галич на зов княжий.

Яра лють добиралася до серця князя на невдячний люд: чей же не про себе він дбає, а про землю Руську. Тож позбувся Данило колишньої жалості й повелів під страхом покар, як це й личить володареві, щоб стали перед ним вої, будівничі і співці.

Першими прийшли вої — присмирили бундючних бояр і стали стерегти землю свою од литви, ляхів, угрів та ординців. Прийшли і будівничі: велемудрий Олексій відновив Василькові столицю на Волині, а зодчий Авдій взявся город Львів закладати над Полтвою. І співці прийшли, та не побачив князь серед них улюбленого Митусу, то велів привести силоміць.

І немає вже співця...

Три дні і три ночі з короткими перепочинками, щоб тільки коні попаслися, мчав князь із своїми охоронцями, квапився — муляла серце тривога за долю Тустанської фортеці, яка стоїть зовсім недалеко від поруйнованого Львова: це останній захист і опора, князь збере сюди всі сили й таки скаже орді: "Тут стань!", сам же перебуде у келіях Синевидського монастиря, звідки вирядить послів до угорського короля.

Данило безжально пришпорював змиленого коня. Третього дня він нарешті уздрів Золоту Гору над устеріччям Опору й Стрия, та замість білого частоколу й хреста на зеленій бані церкви Пресвятої Богородиці побачив лише чорне згарище і втямив, що запізнився. З тривогою вдивлявся у західну далину — там бовваніли під важким осіннім небом вежі Тустанського замку: фортеця ще стояла, й князь погнав коня

бездоріжжям попереду ратників, щоб допасти до в'їзних воріт, встигнути підняти міст, а потім разом із залогою загинути в останній битві з ордою.

Пробирався хащами, залишаючи ліворуч головатий Жолоб, до Соляного гостинця. Знав князь, що тустанський воєвода Чермний обставляє найвужчі путівці оружними дозорцями, тож наготовився відповісти на оклик, але осіння густа пітьма була німотна, й Данило все більше насторожувався: а може, в замку вже хазяйнують татари?

Чотиризуба фортеця впилася шпилями у навислі хмари й теж німувала. Князь зупинив коня на тому місці, де мав закінчуватися підйомний колодний міст до в'їзних воріт, моста не було, чорнів тільки глибокий рів, і зрозумів Данило, що замок ще не взятий, а залога готова до оборони.

З дитинця, заступленого дубовими воротами й високою рубленою стіною з частоколом, у нависле небо пробивалося жовтуватим кружалом світло вогнища та гомону розмов, брязкоту зброї не було чути; князь ще раз упевнився, що залога жива, він гукнув півголосом, щоб одчинили ворота й опустили міст. На сторожовій вежі, на тлі освітлених вогнищем хмар, з'явилася постать ратника в шоломі: вартовий мовчки придивлявся до вершників, що тінями стояли за ровом; потім Данило помітив ще десяток таких шоломів над зубцями частоколу. Почувся тихий ляск долонь, і забриніла в нічній тиші натягнута тятива. Князь поквапився назвати своє ім'я.

Зникли голови в шоломах на зубчастій стіні, за хвилину заскрипіли підойми, на рів опустився міст. По ньому сторожко ступав ратник з оголеним мечем.

— Я воєвода Чермний, — мовив воїн. — Підійди ближче, щоб я побачив твоє обличчя.

Данило виконав наказ, тоді воєвода поклонився й пропустив уперед князя та його охоронців.

— Що привело тебе сюди, князю? — спитав, коли міст знову став другим заборолом.

Князь підступив до ватри, простягнув до вогню закоцублі пальці.

— Лихо, воєводо. Орда вже тут?

— Тут, князю. До замку не підступає, бо й підступити годі: я наказав опустити шлюзи — Вороновий потік став озером. На Солянному гостинці дозорці вас пропустили, та вернутися по ньому можна лише з мого дозволу, бо на сигнал із замку вмить відкриваються вовчі ями. Та й шість пороків стоять на зрубах... Й дізналися мої розвідники: княжич Лев, який минулої седмиці мури Львова розметав, має прибути сюди, щоб і нашу фортецю спалити.

— Не буде цього, — спокійно мовив Данило, й розпогодилося чоло у воєводи.

— Спасибі, князю, і ми так між собою порішили.

Князь зігрівся біля вогню, розглянувся. Довкола стояли озброєні вої з суворими обличчями. Заспокоєний Данило розстібнув ярицю на грудях, присів на колоду й аж тоді побачив за ватрою жінку в чернечій одежі: сумними очима, наче й не помічаючи князя, дивилася вона незворушно, як облизують племінці вогкі поліна.

Схопився князь.

— Що тут робить жінка? — суворо спитав воєводу.

— Нині у всіх лихо, — знітився Чермний.

— Полюбовницю з монастиря привів, хтивість сієш серед ратників! — сердився князь.

— Ні, господине, — спокійно відказав воєвода. — Нікому ця жінка не належить. Прийшла живот свій віддати за отчину — замість мужа свого вбитого за твоїм повелінням.

— І — за отчину?! — звів брови князь.

— Право князя милувати й карати. А отчина є отчиною поза твоїм присудом — справедливим чи несправедливим.

— Хто ж ця черниця? — поник голос у Данила.

— Зореслава, жона Митуси, — мовив воєвода, і аж тоді жінка підвела на князя очі.

— Зореслава... — повторив за воєводою Данило, пригашуючи в душі збентеження. — Благословив я вас з Митусою на шлюб, однак обличчя твого не запам'ятав. Та коли ти свій біль за кривду потлумила й маєш волю стояти з нами, то дяка тобі: жіночі руки завжди знадобляться, рани перев'язуватимеш... А в смерті мужа твого я не повинен — він сам не захотів жити...

Ляне волосся спадало на шию Зореслави, суворість оживила прив'яле обличчя монастирської послушниці, вона пильно дивилася на князя, ніби намагалася осягнути розумом велич цієї людини, яка все життя присвятила рідному краєві, мужа благородного й сильного, котрому підвладні закон і благодать, повелителя, рятівника і — вбивцю.

При останніх словах князя подовгуваті половецькі очі Зореслави на мить спалахнули жовтогарячим полум'ям, та тут же згасли й zostалися спокійно-зеленими, мов папороть. Вона мовила тихо:

— Мій муж не міг бути самовбивцею, ревно-бо любив землю свою й жити для неї бажав.

Данило мав силу встояти перед полум'ям гніву, що зблиснув у її очах; крутий норов князя легко приборкував навіть чорну ненависть у позирках злобних бояр, але цього тужного спокою подовгастих очей, в яких тінився докір, витримати не зміг й опустил повіки. Миттеву княжу слабодухість помітила жона Митуси, й це додало їй отухи — не до помсти, а до натужної задуми: чому князь, наділений од Бога розумом і добротою, убив співця?!

Ватра почала пригасати, ніхто не смів поратися біля неї у присутності князя, який сидів на колоді в одязі воя, але від цього не переставав бути князем: його гідність виказував владний погляд, що вряди-годи важко падав з-під кущуватих брів на воєводу — і той виструнчувався, чекаючи повеління; сердито покошлана борода і владительська поза, ніби князь сидів не на колоді, а на троні, злегка нахилившись уперед, дослуховуючись. Князь заглибився в задуму, а вої стояли довкола і, стоячи, подрімували, воєвода бачив це і, здолавши боязнь, промовив:

— Дозволь, князю, спочити ратникам перед боєм, — і Данило згідливо кивнув головою. — Та й сам приляж у gridниці... Зореславо, — звернувся до жінки, — залиш нас.

— Нехай сидить, — мовив Данило, не зворухнувшись, і Зореслава, що вже підвелася з колоди, знову присіла біля вогнища. — А ти, воєводо, спічни. Я ж іще не повів свого слова на докір жони Митуси.

Відступилися від вогню тіні ратників і розчинилися в темряві, воєвода теж зник у проймі, що вела в нутро замку, а коли ковані двері лунко

брязнули, підвів Данило кошлату бороду, аж засвітився до полумені золотий хрестик на шії, й Зореславі здалося, що князь молиться, бо ворушилися його губи, й серце її зм'якло від думки, що князь кається за злочин.

Та не молився князь і не просив у Бога прощення, бо не почував за собою вини. Він тихо щось говорив, і лише тоді, коли тупіт, брязкіт і шемрання стихли в замку, почула Зореслава, що мовить Данило.

А він, ніби сам до себе, розповідав стародавню притчу про те, як дерева вибирали між собою вождя. Попросили дуба, та був він надто гордий, щоб служити братам; звернулися до берези, та який вождь з такої ніжної істоти; бук виявився надто крихким, а смерека надмірно побожною, тис і без корони знав собі ціну — тож нарешті погодився терен і поповз колючими кущами по узліссі, сплітаючи гілки й перехресцюючи колючку з колючкою, оповив ліс наїжаченим заборолом з того боку, звідки віяли найсильніші вітри, й розвивався ліс за терновою стіною й шумів.

До лісу раз у раз добиралися рубачі, щоб дістати смerek на щогли, дубів на підвалини фортець, тисів для оздоби, буків на опал; вони приходили із сталевими добре нагостреними бартками й рубали насамперед терен, який заважав їм допасти до чистого лісу; терен опирався, колов, ранив, заманював у пастки, й часто гинули в колючому поліні рубачі — така була владичеська служба в терна.

Усе ж рубачі інколи стоптували тернові кущі, прорубували просіки, прокладали стежки, та коли вже добиралися до лісу, були такі знесилені, що бартки не слухалися їхніх рук, і вони мусили вертатися домів, щоб відновити свої сили в перепочинках, а за той час терен розростався і просіки та стежки закривав — ліс жив. А терен сумлінно виконував свою вождівську повинність, холодно цвів і терпко плодоносив, служба зробила його наїжаченим і злим, і не раз зверхньо дивилися на нього захищені ним дерева.

А коли таки орда рубачів прорвалася в ліс, вирубуючи його впень, найбільш горді дуби заблагали пощади й стали жолудь родити для ординських свиней...

— Для кого цю притчу розповідаєш, князю? — спитала Зореслава.

— Для тебе, жоно, бо рекла єси, що муж твій ревню землю свою любив і жити для неї бажав. Не сказала ти лише того, що не мав він охоти стати хоча б однією колючкою в терновому кущі, бо мав він себе токмо за тиса дорогоцінного.

— А яка вина тиса, що єсть він ним? Чому ти, князю, ставши сам терном, захотів перетворити в нього весь народ? Адже не стане гілка терну тисовими дверима, столом, домовиною, не зіпреться на нього, як на дуба, важка фортеця... То чому ти озлобив супроти себе й дубів, і тисів, і плакучу березу, і смереку, якій дано бачити самого Бога, що тернові недоступно? Були ж у нас вільні громади — оті ліси, сповнені пташиного співу, заселені добрими духами, а ти сам допоміг орді знівечити духовність Господню. Що зробив з Болохівською землею, яка давала рідному краєві і хліб, і пісню, чому захотів її бачити маєтно і духовно вихолощеною? Хіба не знаєш, що хліб родить тільки тоді, коли ратай ростить його, співаючи вільну пісню, а не ходить за плугом під карбачем? Ти ж послав міста болохівські попалити, греблі розкопати, і не родить уже земля на річищах Случі, Бугу й Горині — терном поросла...

— Поросла, поросла! — вигукнув князь. — І не пройде більше нею орда. Подумай, жоно, що говориш: болохівці людьми татарськими стали, а ти заступаєшся за коромольників і зрадників, та ще й у ту хвилину, коли над Стриєм стоять ординські намети!

— Ординці прийшли і здиміють, а Болохівську землю вже ніхто не воскресить... Ти забув, князю, коли чинив се лихо, що терен — то лише вождь, а народ — живий ліс, який душу має, а не лише колючки, і злочинно робити його Тернополем. Що з того, що ворог вже не піде його

займати — кому яка користь буде з нього?.. А тепер скажи: чи міг Митуса після болохівського погрому славу тобі співати? — Зореслава пройняла осудливим поглядом князя, який сидів за пригаслим вогнищем. — Чому ти забув, що найцінніший скарб народу — його співець. Навіщо ти вбив його?

Мовчав князь.

Починало розвиднятися. Ватра ще якийсь час курилася цівкою сизого диму і врешті погасла.

Данило підвівся з колоди, випростався, суворо глянув на Зореславу, та не було в його очах гніву, лише тужава зібраність і готовність. Він обійшов вогнище й подався важкою ходою до галереї. Вийшов на поміст й поглянув з-під причілкового залому на світ, засланий вогким туманом, довго вдивлявся в сутінну далину, поки його зір не вловив крізь мрячну непроглядь широко розлиті води Воронового потоку. Князь подумав, що орда приступом не візьме замку ні нині, ні завтра, але як довго витримає осаду тустанська залога? Питної води в камінних водоймищах вистачить до зими, харчу — теж, та коли замерзнуть води, замок упаде. Треба мізкувати, як і куди вивести залогу з пастки: підземний хід сягає до Підгороддя, але й там стоятимуть ординці.

Туман проріджувався, крізь нього проступили обриси вершин Ключа й Чудилова, що сходились підніжжями до Тухольських воріт, а за гаттю — від Підгороддя аж до розлитого повідню Стрия — засірили плосковерхі юрти видовженим колом — стояв там, певно, цілий кирієн з двома тисячами воїнів, і серед них, можливо, сам Бурундай: на середньому найвищому наметі звис мокрий зелений стяг.

Навіщо вбив... Як пояснити тобі, жінко, що не я вбивав Митусу, а влада, правітцями мені дана. Я б не судив його, коли б не був князем, та призначено мені суд справляти над людьми, а коли суд був неправий, то людина я, а не Бог, і тому помильності підвладний. Не я вирішую долю

людей, а закон: це вища державна сила і від князя не залежна, це метальна машина, яка сама працює, і не завжди можна вгадати, де впадуть випущені з пращі камені. Ми виконавці вищого закону нашої держави.

А ти подивися на тих зайд, пришельців, завойовників — хто вони? То бездержавна й беззаконна потлох, бо єдиний в них закон — сила і сваволя. Нас закон зібрав у державу, а їх погнало по світу беззаконня — що це за народ? Що це за зборище озброєних людей, які зуміли від алтайських відрогів, Байкалу і Єнісею дійти переможним ходом аж за Карпати, й ніщо не стримує їх і досі. Що їх єднає, чого вони хочуть, навіщо їм весь світ, коли й свої рідної землі вони не знають? У них нічого немає: ні тину, ні двору, навіть цвинтарів не мають — тільки хіть іти далі й далі, неволити й нищити, ґвалтувати й різати, а в ім'я чого, не відають самі, й жене їх світами не державний закон, а сплоджений ними самими страх, і він є для них законом.

А ми маємо свою землю, своє дерево, зело і свій дім, обряди, свята і пісню, та для того, щоб зберегти все це, нам дане, мусимо бути законопослушними — і в цьому наша сила, і тільки так ми можемо встояти перед сваволею орди... Не розумів цього Митуса, і закон скарав його. Бо винен єсть непокорю, тією ж сваволею, що руйнує устої держави. Хто ви без неї — ти і Митуса, хто ви без закону?

Ти тільки збагни: коли владдя і співець єдині, тоді і їхній чин удвоє значиміший. Але де, в якому місці найдоцільніша спілка владики й мистця, де та межа між добродесністю й злочинністю, на якій повинні вони зійтися? Не знав цього Митуса. Я вказав йому ту межу, та він не захотів стати зі мною поруч...

Ховалися в ізворах сутінки, розповзався долинами туман. Данило зійшов з галереї в дитинець: світало, й настала пора будити залогу.

Зореслава підвелася з колоди й пішла назустріч князеві.

— Зупинись, господине, — звеліла, і було в тоні її наказу стільки крицевого холоду, скільки в погляді невблаганної рішучості.

Данило став перед нею в німій покорі, мов гридень перед воєводою. Зелене полум'я Зореславиних очей обпалило його, й зітліла враз у ньому повелительська всевладність; ставши із судді підсудним, він зрозумів, що марно гукати сторожу: права рука Зореслави міцно стиснула рукоять ножа, встромленого за пояс, в образі вродливої жінки Митуси стояло перед ним уособлення кари за сподіяне зло, і бачив князь, що її не минути.

Не боявся смерті... І не смерть з рук месниці лякала його, а усвідомлення, що не тиха просьба потульного Василька і не бундючна похвальба марнославною Лева, токмо трубний голос нинішнього владики земель руських може розбудити заспокоєну Європу, тому хотілося Данилові вгамувати справедливий гнів Зореслави словами: "Не поглиблюй своїм нерозважним вчинком моєї помилки: смерть князя нині — остаточна ваша погибель".

Та не сказав він цього. Понуро дивився в очі Зореслави, яка вихопила з піхов ножа: не встигне князь добути меча, а якби й встиг, то як зведе його над головою черниці, та й сторожу гукати соромотно: покірно стояв Данило перед своєю суддею, однак у коротку мить спостеріг її вагання й промовив мовчки:

"Месть твоя, жоно, була б справедливою, якби за мною не стояла держава, яку мені Божим провидінням велено тримати в руках. А за тобою стоїть народ, якому сьогодні потрібен не інший державець, а тільки Данило Галицький — жорстокий і добрий, хоробрий і звинний, сміливий, мов барс, і хитрий, як лис. Не простить тобі народ твого месницького вчинку, а новий співець на згарищах і руїнах складатиме поминальну пісню не по Митусі, а по останньому володарю..."

Обоє думками розмовляли — так у смертну хвилину пробігає в пам'яті людини все її життя.

"Ти ж знаєш науку Святого Письма, — відказала черниця, — око за око, зуб за зуб, кров за кров... І помсту я вчиню не за свого мужа, а за народного співця, який гідний був розмовляти з Богом і краще за тебе знав потреби рідної землі, бо не з княжих хоромів вийшов він до людей, а з яскинь народного болю. Я не за Митусу мщу, а за спалену тобою землю".

"Але ж земля, хай і спалена, все ж залишилася під ногами людей, і загосподарює русич на своєму пожарищі, бо ще не випав у мене меч із рук. Чи можна нині втинати десницю, яка його тримає, і добровільно йти у найми до завойовника з Митусиною піснею?"

Думки блискавками шугали в голові князя, бо ж був безборонний перед караючим ножем, й запізніле каяття здавлювало серце: знав-бо, що нема нині на всій Руській землі людини, котра зуміла б сльозою загоїти біль, будити усміх, воскрешати словом віру, — не сила володареві це зробити. Він може лише перемагати або програвати в битвах, бути сильним або слабким, та ніколи не матиме пайцзи до душі свого народу, який його боїться або шанує, хвалить або ганьбить, та віддалений єсть від князя поза межу, яку переступити може тільки співець. І без нього став князь удвоє слабшим, і народ змалів без нього від зросту дубів і смерек до низькорослого терну.

"Спинись, Зореславо... А може, в тому, що наш народ стане колючим, цупким і неприступним терном, — його порятунок; може, таким чином він виживе й дочекається днів, коли знову відродяться в його лоні дуби, тиси й смереки?"

"Правду говориш, княже... Хвала Господу, що разом з Митусою ти не вбив його пісні — пам'яті про часи панування могутніх дерев. Бо без неї народ не зумів би стати й терном, не мав би сил триматися свого ґрунту,

міцніти й множитися — всохли б молоді паростки без духовного напою, переданого в пісні. І твої, князю, добрі й лихі діла житимуть у тій тямі для прикладу й застережень..."

"І може, решта мого життя, яке ти маєш право відібрати, помножить іще справедливішими ділами пам'ять у нащадків про колись могутню Русь, й та пам'ять допоможе нащадкам вижити?"

Згасло полум'я в очах Зореслави, кволим порухом повернула вона ножа в піхви, опустила руки, й безмежна туга лягла на її обличчя.

Дивився князь на жону вбитого ним Митуси й жадав, щоб сльози полегші стекли з її очей, та сліз не було. Тяжко карався Данило за свій злочин: започаткував-бо він убивство співців. Та крізь пекуче каяття іскрився промінь нової віри: прийде час — і співці сукупно з володарями стануть властителями духа й земель.

Князь діткнувся рукою до чола Зореслави, підвів її голову й заглянув у подовгасті половецькі очі. Злива туги лилася з обличчя жінки, і жахно було йому від надміру її страждання, і радів, що воно є і в неї, і в нього, і в ратників теж, бо страждання властиве тільки живим.

Й сказала Зореслава:

— Новітній Каїне, ти випив татарської отрути-кумису і вбивцею став. І ти, і ті, які зрадили воєводу Дмитрія в Києві, відмолюйте гріхи перед Чудотворною іконою Божої Матері — покровительки Русі: врятувала вона Холм, врятує і всю нашу землю...

— Немає вже тієї ікони, Зореславо, — відказав поникло князь. — Пропала, покинула нас...

— Я віднайду її, господине...

Розвиднилось. Висипалась орда з табору, у фортеці забила сторожа в клепала, стали біля заборол ратники. Князь піднявся на сторожову вежу, Зореслава стала біля пращі. Чекала наказу воєводи Чермного й шепотіла молитву — ніби перед Чудотворною іконою, яку бачила тільки вона...

Частина друга

Трудне читання патерика, знайденого в підвалах любомльського храму Святого Георгія, виписаного то кирилицею, то глаголицею й навіть старослов'янською в'яззю, несподівано закінчилося: отця-професора Львівської Богословської академії Миколая Конрада дійняв стан, схожий на невдоволення кіноглядача, коли стрічка обривається й на екрані ж миготить білизна. Текст патерика обірвався на півслові, й пожовклі чисті сторінки засвітилися перед очима глухою німизною. І перше, що замозолило думку отця, було невідання, хто написав цей патерик: літописець Йов з Володимира, княжий книжник Тимофій з Галича чи той чернець з Києво-Печерського монастиря, який під час татарського нашестя подався на захід і знайшов собі притулок в Страдчі, диктував невідомому писцеві свої розповіді?.. Але яке лихо могло трапитися з ігуменом Страдчівського монастиря, що не докінчив манускрипту: помер у молодому віці, зморений поневіркою, чи став жертвою другого нашестя орди під чільництвом нойонів Телебуги й Ногая?

Таки вельми стомився отець-професор, розшифровуючи манускрипт, він задрімав, і в короткому сні навіялась йому думка, що про подальші події могла б розповісти вчителька Зореслава, яка вірила у перше своє життя на землі, а якщо таке можливе, то могла б вона бути послушницею Мединського жіночого монастиря Святої Ірини... І він вирушив уві сні, немов то було наяву, до Залукви: а може, записалася на полотні Зореславиної пам'яті історія сивих віків?..

Не виходячи з провалля часу — в сутності свого попередника або ж себе самого в колишньому житті, — прийшов отець Миколай до села над Дністром. Допитався до помешкання вчительки; господиня пильно приглянулася до нього й звеліла почекати. В тому довгому чеканні,

поглинутий минулим часом, з якого місяцями не виходив, відчитуючи текст патерика, отець-професор побачив, як гладка стеля стає склепінням, кам'яні стіни товстішають й кімната перемінюється в тісну келію. Двері келії тихо прочинилися, й та сама господиня, тільки в чернечому облаченні ігумені, впустила попереду себе вродливу послушницю у білій намітці: послушниця підійшла до отця, діткнулася пальцем до білого комірця на його шиї, даючи зрозуміти гостеві, що вона впізнала в ньому станіславівського целібса, яким він стане у майбутньому, й пояснила йому, що опинився він у Мединському жіночому монастирі й що вони обоє перебувають ще в дорозі до крилоської межі, на якій колись зустрінуться і з якої розпочнеться їхнє друге життя. Й не чекаючи спонуки, повела послушниця оповідь, яка мала б хоч на одне поприще наблизити їх до життя наступного.

Зореслава вела розповідь довго, та раптом стихла, а за мить отець почув її останні слова:

— Далі ти сам вестимеш свої оповіді писцеві, адже нічого злого з ігуменом не трапилося — хіба ж ти не сам ним єси?..

Отець-професор прокинувся з дрімоти й побачив перед собою записані листки патерика, які щойно чистими були. Протер очі й продовжував відчитувати дрібно списані сторінки.

Розділ сьомий

Благочестивий ігумен Страдчівської печерської лаври Миколай Конрад відпустив на відпочинок свого писця Ісайю, якому в плебанії щоночі розповідав про минулі історії свого життя і краю, а він при свічці записував; ігумен перечитав записані сторінки і, як почало благословитися на світ, вийшов на узлісся пущі й творив там молитву до багряного кружала сонця, що викочувалося з-поза левандівських горбів, припадав ниць до землі, дякуючи Господу за те, що несподівано, начебто гарячим людським благанням впрошено, відступив з Галицького краю

Бурундай, і важко було втямити ігуменові, чому після того як князі Данило й Василько під примусом татарського нойона поруйнували укріплення навколо Львова, Володимира і Холма, віддавши Галицьку, Волинську, Тереховлянську й Белзьку землі на поталу орді, — раптом зникли багатотисячні Бурундаєві кириєни.

А сталася в орді велика переміна, якої довго чекали й дочекалися не могли хани, еміри, темники й нойони — чільники численних орд, що розповзлися по Азії та Європі, — коли випустить останній дух всевладний і через надмірну самоповагу бездіяльний, сопушними виразками на тілі вкритий великий хан Батий. І як про його кончину дізнався Бурундай, завернув своє військо з недоруйнованої Галичини, залишивши неприступну Тустанську фортецю, в якій монастирська послушниця Зореслава ревно молилася до Холмської Чудотворної ікони, лик якої зберігала у своїй пам'яті, відколи нікому не знайома черниця принесла її з Холма до Мединського жіночого монастиря Святої Ірини, схованого від людського ока в ізворах над бурхливою Лімницею.

Квапився Бурундай до Сараю, куди теж поспішали хан Ногай із Самарканда й емір Телебуга із Суздаля, щоб першими увійти до намету покійного хакана, над яким лопотів зелений стяг із зображенням чорного крука, що тримає в пазурах криваву здобич.

Ігумен Миколай Конрад складав молитву Господові за те, що зрідла татарська орда в Галицькому краю, й хоч залишилися в ньому ординські баскаки — стоптана рілля дає ще стільки приплоду, щоб люд, сплативши ординську данину, поземельну подать від плуга, харч для ханських урядовців та корм для коней, ще й митні збори, все ж прогодовує себе й поволі забуває про той страх, коли під копитами татарських бахматів прогибалася земля, горіли села й вовки вже не хотіли їсти трупів...

Стояв ігумен Миколай на горі, що здавлювала печерне підземелля Лаври, й налюбуватися не міг красою страдцівської пущі, перетятої голубою биндою Верещиці, яка у видолинах утворювала озерця, вкриті лататтям та водними ліліями, й пробиралася між порослими сосняком

горбами до Дністра. Було тихо й мирно над землею, ніби ніколи не зазнавала вона нашествия дикої орди, й просив ігумен Господа, щоб так тривало завжди, й забував у цю хвилину, що лихо ще не минуло, що над озером по той бік Яворівського тракту муляє очі плосковерхий намет татарського баскака, а в його слободі на Левандівці чорніє майдан, до якого з довколишніх волостей звозять кметі подать, щоб звідси відправлялося людське добро караванами на схід, й ховалася у яворівській пущі плаха, на якій ханські опричники страчували неплатників та бунтарів, — знав про це народ і жив утихомирено під страхом жорстоких розправ.

Упоєний тихою надією, осягав ігумен зором величну споруду храму Різдва Пресвятої Богородиці, яка добудовувалася на Лаврській горі на кошти волинського князя Володимира, сина Василька, який рік тому вслід за королем Данилом спочив у Бозі: молодий властитель Волині пожертвував дві жмені золота на побудову церкви в Страдчі, ще й Євангеліє і Псалтир у дорогих оправах подарував для впорядкованого скиту; любувався ігумен Миколай монастирськими угіддями, на яких ченці вирощували городину для трапезної й виноград для церковного вина, а ще й чепурним будиночком приходської школи, де юні послушники здобували науку, потрібну для переписування священних і світських книг, та найщиріше дякував Богові за те, що допоміг йому оновити Страдчівську обитель, яка за татарського лихоліття грішним вертепом стала.

...Чимало часу минуло відтоді, як чернець Миколай Конрад разом із своїм попутником Пантелю Маломужним покинули сторожку в поліській пущі, коли орда хана Куремси відкотилася з-під Луцька на схід. Дійшовши до Бродів, вони розсталися, й кожен пішов своєю дорогою: чернець на Галич, а прочанин у свій край над Смотричем.

Й огорнуло тоді ченця давке відчуття самотності, до якого, зрештою, звик на службі переписувача священних книг у Києво-Печерській лаврі. Та ось несподівано зустрівся йому на страдній дорозі товариш, і пізнав приречений на самотність схимник радість від спілкування не записаною

в пам'яті, а живою мовою: можна нею розмовляти вголос, а не лише думати й утримувати свої знання, почуття і враження затаєними, немов у книзі, й ділитися ними із самим собою...

Сподівався чернець Конрад: як тільки допитається до Страдчівської лаври, розворушить там ченців до освітньої діяльності; обізвуться тоді книги голосними звуками, й відшельники тлумачитимуть пізнавану мудрість, осягаючи істину й передаючи її розуміння юним допитливцям, які будуть приходити до монастиря, щоб добувати з книг життєвого досвіду.

Так думав чернець Миколай, досягаючи до семи горбів, що здибилися під самі небеса над тихоплинною річкою, немовби розсердилися на одноманітну рівнину, що збіглася з усіх кінців світу до широкого русла намулистої течії, крізь яку не проглядалося дно; над річкою бовванів млин з гамірним двором, де шарваркували візники біля навантажених мішками із зерном возів, а на берегах обабіч ріки тяглися рядочками хати рибалок, римарів, кожум'яків та сідельників — жило тут ремісниче селище, назви якого чернець допитатися не міг, а може, воно й ніяк не називалося — дізнався лише, що річка зветься Полтвою, — і як перейдеш через місток, то вийдеш на дорогу, яка поведе тебе до татарської Левандівки, де живуть ординські опричники, однак краще туди не наближатися: гуляє там тічня мисливських собак, а неподалік слободи стоїть шибениця, то в той бік навіть не позирай, а до Страдча від Левандівки рукою подати...

Перекидаючи з плеча на плече важку торбу з книгами, човпав чернець рівниною, обрамленою в даліні темним сосновим бором, і навіть гадки не мав, щоб якось поменшити тягар, краще сам упаде, ніж мала б пропасти бодай одна книга... А скільки тих кладезів мудрості залишилося в Києво-Печерській лаврі — у келії преподобного Антона з Любеча, й стискалося в ченця серце від болю за них, напевно вже втрачених, і ніхто ніколи не почерпне з тих книг потрібних знань, й залишиться народ збіднілим на ваготу безцінних фоліантів, спалених і потоптаних ординськими кінями.

Й нарешті з одного боку дороги заголубіло дзеркало тихого озера, а з другого пробивалася крізь густий сосновий ліс, немов стріла, випущена з лука, вузька стежка, що стрімко спиналася під гору, на лисій вершині якої чапіла ветха дерев'яна капличка, а з неї виглядала на світ почорніла ікона із зображенням Божої Матері, вставлена за покритим фіолетовою сніддю склом кіоту.

Біля каплиці стояв із складеними до молитви руками молодий чернець у довгополій вицвілій рясі, в надломленому куколі на голові. Здогадався Миколай, що печерна обитель десь недалеко звідси, і спитав у ченця, де вхід до печерного монастиря і чи може він побачити ііумена.

— Нема вже в нас душпастиря, втік від ординщв, хоч вони до монастиря й не наближалися, боячись розпивати нашого Бога, — відказав чернець. — А в келіях замкнулися покутники, лише я один, ієрей Ісайя, ще ходжу до каплиці молитися.

— А монахи, котрі не складали обітниць, де вони — на роботах?

— Розійшлися за ялмужною по людях, а покутники завдають собі тяжких мук за спасіння від орди... А ти хто будеш?

— Я ваш ігумен, з Києва присланий... Проведи мене в печери.

Вони опустилися стежкою вниз, пробираючись крізь хащі, і увійшли в нору, що вела до печер. Те, що побачив чернець Миколай у келіях, мало було схоже на дійсність — радше на чистилище нерозкаяних душ.

— Це затворник Ісакій, — показав Ісайя на живий кістяк, припертий спиною до стіни, одягнутий в козячу шкіру, що вже висохла на ньому й приросла до тіла. Покутник не рухався, й пояснив чернець: — Від посту він ослаб і тілом і умом, але ще вірує, що його покута вразить смертю орду.

— А це хто? — спитав Конрад, заглянувши у келію, у якій із землі стирчала лише голова.

— Цей закопався, щоб до нього не діткнулися руки нечестивих ізмаїльтян, коли помре. Він молиться за спа сіння світу.

Ще в іншій келії покутник брязкав закладеними на руках кайданами.

— Це він татар відлякує, — пояснив Ісайя.

У крайній келії чернець Миколай побачив таке, що волато до неба о помсту: на прічі лежали чернець і черниця, у гріховних обіймах поєднавшись.

— У який вертеп я потрапив?! — зойкнув Конрад.

— То сектанти, — мовив Ісайя. — Вони вірять, що порятунок можливий лише в злуці чоловіків з блудницями. Ця білоголова називає себе Магдалиною.

Усе це згадалося ченцеві Миколаєві в одну мить, мов прикрий сон.

...Над Полтвою, де колись стояли тільки старий млин і ремісничі халупи, виростав у підніжжі найвищої гори, яку після спорудження на ній оборонної фортеці Високим Замком називали, молодий город Львів — нова столиця Галицько-Волинського князівства. У Нижньому Замку над рікою резидував князь Лев Данилович — відважний і до походів удатний лицар, а його стриєчний брат Володимир Василькович відчужився від Лева, задовольнившись Волинською землею.

Був син князя Василька Романовича на ліву ногу кульгавий, здоров'ям вутлий і до зброї не беручкий: знайшов він свій світ серед книг, сам писав хроніку Галицько-Волинського князівства, й літопис цей переписував його помічник старий ієромонах Йов; захоплювався молодий

князь іконописом — витворно намальовані ним образи роздавав церквам, на його кошти побудованим. Вельми щедрим будучи, велів волинський князь заснувати при храмах школи для переписувачів книг, котрі богословську науку мали поглиблювати й розповсюджувати, — і повнилися церковні плебанії невиданими досі манускриптами, й виростали в тих школах мудреці, спроможні тлумачити творіння, з грецької, арамейської та латинської мов перекладені, а теж своїми письмовцями написані. Й були серед руських книг "Ізборники Святослава", "Остромирове Євангеліє", "Слово о законі і благодаті" митрополита Іларіона, сказання про Бориса і Гліба та інші благочестиві писання, книжною премудрістю поійняті і словом іскусним наповнені.

Ігумен Конрад, керуючись суворими правилами Кормчої Книги про упорядкування життя чорноризців, складеними славним печатником Кирилом, а нині Галицьким митрополитом, довів до ладу Страдчівський монастир. Порозганяв наложниць, котрі з ченцями грішну покуту відбували, а чернець Ісайя, який став вірним помічником ігумена й письмовцем, примусив збіднілих умом покутників вийти із затворів, вибратися з ям і споживати їжу; із сусідніх сіл та містечок верталися до Страдча іноки, які досі жебрали попід церквами на відпустах і престольних празниках, й почали обробляти монастирське поле й рибним промислом займатися.

А згодом прибув з Володимира до Страдча княжий посол із щедрою фундацією на побудову храму Різдва Пресвятої Богородиці — тоді покликав ігумен Миколай із Холма, Володимира, Галича й новозбудованого Львова зодчих, яких ще й досі навчав перестарілий майстер Авдій, — і на горі, де колись стояла ветха капличка, почала виростати велична церква, а ще й плебанія для ігумена та шкільна прибудова для переписувачів книг.

Щонеділі до церкви, ще недобудованої, проте з престолом, царськими вратами та іконостасом роботи волинських майстрів і самого князя Володимира Васильовича, почали приходити на відправи миряни з Великополя, Добростанова, Дубровиці, Домажира та інших довколишніх

сіл й після Богослужіння залишалися при монастирі юні отроки. Хтось із них жадав досягнути в церковній школі науку письма й читання, хтось ставав послушником, робітним ченцем або блюстителем храму; не забороняв теж ігумен вельми правовірним посвячувати себе в затворництво на житньому хлібі й воді — всім було дано волю за своїм замислом служити Богові, та наймилішими ігуменовому серцю були здольні й до наук пожадливі юнаки, які ставали переписувачами книг. Ті книги розсилав Конрад у галицькі приходи і монастирі, свято віруючи, що вони розвіють тьму, яка запала на Руській землі під татарським ігом.

Й коли закінчувався Великий піст і сосни викидали на великодню славу медові китиці, а земля вкривалася килимом білого рясту, коли Божий посланець жайвір зависав над церковною банею й, розсипаючи срібні трелі, провіщав наближення величного свята Христового Воскресіння, згадав ігумен Миколай про свого побратима прочанина Пантелу, з яким у печалі й боязні перебули разом перше татарське лихоліття, й запрагнув побачити приятеля, голос його почути. Він виварив із цибулинних лушпайок яскраво-червоний барвник, викупав у ньому з десяток яєць, потім ті галунки розбив і пустив по Верещиці з надією, що допливуть вони до Дністра на Пониззя, де перебуває Пантела Маломужний, якщо Господь іще тримає його при житті.

Розділ восьмий

Прямовисна скеля з лівого боку Смотрича і така ж уривиста з правого, наближаючись одна до одної, звужували плін ріки, ніби намагалися стримати рвійну течію, що вихоплювалась із каньйону на рівнинну просторінь Понизов'я, стискались, і здавалось дияконові Пантелі, що вони розчавлять ветху халупу і його самого разом з нею. Тіснота гранітної розколини давила й на душу прочанина, немов карала його за невольний з добрим наміром вчинений гріх, коли він, рятуючи подільський край від боярської зради, застеріг князя Данила перед небезпекою, накликавши цим на свою землю каральні загони дворського Андрія, — і замість порятунку зазнав тутешній люд нечуваної руїни й

навіки озлобився проти властелина Руської держави, який наважився злом добро для свого народу вибороти.

Не виходив Пантела із своєї хатини ні до уцілілого селища Кам'янця, ані до спаленого містечка Бакоти. Та й чого було туди заглядати: поміж чорними стовпцями димарів, поміж безлистими кістяками дерев блукали тихі, мов тіні, люди — бездумні, приборкані злиднями й запаморочені, ніби спожили лотосних ягід на рахманському острові й самі стали рахманами, про яких ходили тут байки, а Пантелі явилися у видінні, коли чинилася на Пониззі боярська зрада.

Тож не було просвітку в душі Пантели, скоробленій каяттям, усвідомленням непростеного гріха, а ще й гнівом на допуст Божий: свій свого зраджує, свій свого вбиває, а властелин краю карає на смерть найкращого співця за його непокору... І не його убив, а пісню, ним створену, яку співав народ, підносячи свій дух до Бога. Й замовкло милозвуччя співів над Збручем і Дністром, а замість пісень проквиліли плачі осиротілих дітей, лемент овдовілих жон і п'яне ревіння чоловіків, гейби споєних солодом отруйного зілля з Лotosового острова.

Та ще жевріла в Пантели надія, що не весь руський край потонув у безпам'ятстві й безнадії, — десь там, далеко звідси, де Дністер вузькою биндою протинає землю й, набухаючи водами приток, набирає сили й стрімливості, наливається зеленим соком зело, черемхи закосичуються білим цвітом, й леготи розвіюють їхнє п'янке благовоння між небом і землею, а в тій Господній купелі розцвітають бринцуші, ряст і зозулине зілля, зеленим руном хлібних сходів покривається чорна рілля, й села потопають у вишневому молоці; десь там на дзвіницях насторожились била дзвонів перед тим, як голос з неба провістить Христове Воскресіння, — і загойдаються вони враз від радості й будуть вдарятися била об мідні креші, й покотяться над Галицькою землею великодні передзвони; благовіст подарує землі й людям прощення, а тоді загомонять на церковних майданах гаївки, дівчата піснями перекликатимуться, а парубки заgrimотять із мездирів во славу Божу... Тоді вийде із своєї келії чернець Миколай, розіб'є над річкою Верещицею

посвячені галунки й писанки, пустить їх на воду, й попливуть вони до Дністра, сповіщаючи, що Христос воскрес, смертю смерть здолавши.

Вірив у це Пантела, та часто у смутку надію втрачав, бо як було вберегти її, коли так сумеркно стало над Подільським краєм, що вірити в чудо Воскресіння ставало невміч, проте він одного дня таки подався з-над Смотрича до Дністра й там зі стиснутою душею й до болю в очах приглядався, чи не попливуть по воді кармінові лушпайки, які мали б повідомити Пантелу, що чернець Миколай ще живе і край його життям втішається.

Й таки побачив нарешті Пантела, як із-за згину ріки впливли на бистрину райські човенця, й він побіг берегом за ними слідом, вихопився на простору волю, де блукали тихі люди, і що мав сили заволав до них:

— Христос воскрес!

Чекав, що на його воскресне вітання потягнеться до нього люд, чей пролунало воно, мов звук великоднього дзвона. Кармінові лушпайки пливли водним гребенем, як дитячі кораблики, й розбігалися рукавами ріки, їх доганяли інші, ще барвистіші — вперто нагадував своєму приятелеві чернець Миколай про себе і про велике свято, і в тій утісі про майбутню зустріч з другом побачив ураз Пантела, як звідусіль, немов овеча отара, потягнулися подільською рівниною гурми людей, і здалося дяконові, що всі вони одягнуті в білі гамівні сорочки достоту, як ті пожильці з Бакоти, що явилися йому у запоморочливому видінні, коли понизовські бояри благали ласки в баскака Ахмета, називаючи себе татарськими людьми.

Проте швидко та мана розвіялася, немов туманний серпанок: до ріки підходили мешканці Кам'янця й спаленої Бакоти у вивернених горі вовною кожухах і гостроверхих кучмах — так не одягалися тут ніколи ні кметі, ні городські ремісники, й не міг додуматися Пантела, що означає ця дивна ноша, на татарську схожа, в людей, яких досі звик бачити в

сірих каптанах й солом'яних брилях. Чоловіки мали вельми войовничий вигляд, вони тримали в руках костури й погрозливо ними вимахували, жінки люто говорили, а деякі йшли назадгузь й, виявляючи зневагу до провісника Великодня, попліскували себе долонями по сідницях. Людська валка підкочувалася до ріки, й отетерілий Пантела не знав, як повестися: йти назустріч роз'юшеному натовпові чи втікати куди очі бачать. А юрба наближалася, обступала Пантелу, й він з подивом запримічував, що й обличчя в людей набрали чужого вигляду, — нікого серед них не впізнавав: мали вони зизуваті, вивернуті більмами очі, лиця в них були спотворені лютими гримасами, й подумав дякон, що він потрапив у край дикунів, а вони й справді дико закричали, перебиваючи одне одного:

...Нічого не хочемо чути про ваш Великдень, хай не глушать наш слух ваш і дзвони й не долинають до нас нути великодніх гаївок та воскресних кантів, й теж чути не хочемо пострілів із ваших моздирів во славу Божу. Ненавидимо вас, хрещених западенців, пропадайте у своєму княжому краю без нас — з вашими святами, піснями, мовою, двоколірними бандерами і з усією Руссю!.. Хочемо жити без ваших князів і ратників, ми люди татарські, і бог у нас інакший, ми не п'ємо вина з вашої виноградної лози, а тільки божественний напій — кумис, що його навчив нас споживати баскак Ахмет, і хто хоч один раз нап'ється того трунку, той стає іншому богові угодний, іншою мовою думає і розмовляє, інакше одягається і викидає з пам'яті, немов непотрібне сміття, згадки про минуле... Немає в нас минулого, наш мозок вільний від пам'яті про давніх предків, в нас їх не було, ми перші, й нам добре живеться під берлом нойона Ногая, а всі пристрасті, за які колись проливалася кров, назавжди покинули нас, і ми знаємо тепер тільки смак п'яного кумису!

Татарські люди стовпились довкола Пантели, штовхали його, насміхалися, говорили до нього чужою мовою, якої він не розумів, й коли допитувався, чого від нього хочуть, вони глузливо перекривлювали його матірню мову. Таке знущання було нестерпно болючим, Пантела хотів дізнатися, чому таке несусвіття трапилося з ними, а вони йому відповідали: йди у свій Галич, тут наша земля і наші порядки, ми хочемо

жити без вас, окремо. Тоді Пантела в розпачі заволав: то й пропадайте навіки, щоб ваш отруйний подих ніколи не дійшов до нас, будьте ви прокляті й називайтеся, як хочете: татарами, злиднями, рахманами, потурнаками!

Зачувши образливу для них річ, татарські люди заштовхали Пантелу в ріку, самі забрели у воду по коліна й почали костурами гамселити по кармінових шкаралущах й писанках, витворно виписаних яворівськими майстринями, — й не сповістять вони решті люду на Пониззі про Великдень, а той люд стояв на лівому березі ріки у сірих каптанах й солом'яних брилях, хтось із них подав Пантелі руку, допомагаючи йому вийти з води, й проказав тихо: то не весь тутешній люд збігся сюди, то шумовиння, яке видохне колись, та Пантела ні в що вже не вірив, він подався берегом Дністра, щоб дійти до Галича, й майнула в його тямці думка, що від цієї поторочі може спасти руський народ лише Холмська Чудотворна ікона Божої Матері, яка у Десятинній церкві врятувала від смерті його, а Холм від хана Куремси.

Й постало перед його очима обличчя чернички, яка двічі виносила ікону з небезпеки, кожну рисочку впізнав, бо й не забував ніколи її благородного лику, й поклявся Пантела віднайти серед тисяч людей рятівницю святого образу.

Він подався горі Дністром з тривогою в душі: а що коли ікона потрапила в руки лютіших від татар відступників, й вони поглумляться над нею, як нині над великодніми писанками?

Полишив Пантела назавше зганьблений край перевертнів й не відчував більше за собою провини за те, що спричинився до погрому оскверненої зрадою землі...

Йшов знайомою дорогою до Галича, а коли минув тисьменицькі ліси, з-над Лімниці, яка, пливучи попри вістові вежі, впадала до Дністра, долинув до нього срібний передзвін, що, подібно жайворовим трелям,

кришив на скалки голубінь над гірськими водами, наповнював мідним дзвоном весняне повітря, що й дихати стало невміч, — відчув диякон, мов та дитина по купелі, світлу полегшу в душі. Знявши шапку, вклякнув на землю й віддав Богові молитву із вдячності, що допоміг йому вихопитися з краю, де замість великоднього дзвону лунало ревіння сп'янілих від кумису потурнаків.

Дійшовши до Блюдник, побачив Пантела золоті хрести, що стриміли до неба з трьох зелених бань Мединського храму Святої Ірини, — був то жіночий монастир, захований між горбами поблизу річки, яка несла свої холодні води до галицької материці. На оточеному кам'яним муром майдані посувався похід черниць з плащаницею, обходив на колінах церкву й посилав до неба воскресний кант.

Пантела вклякнув на березі річки, що обмивала монастирські заборолу, й ревно молився, а коли черниці занесли плащаницю до захристії й розійшлися по келіях, побачив, як хвіртка в мурі відчинилася й крізь неї вийшла на зарінок послушниця у білій намітці, спинилася над обривом й стояла там непорушно, зачарована великоднім спокоєм над дібровою, що відступала від річки до крайнеба. Побачивши на тлі лісової стіни постать чоловіка, який стояв на колінах й самозабутньо молився, рвучко подалася до нього, щоб зупинити, коли б він захотів увійти на монастирське подвір'я, й запитати його, в якій потребі прийшов до жіночої обителі.

Послушниця наблизилася до Пантели, й він підвівся з колін, пошанівно й пильно приглядаючись до неї. Вона прикрила чорною пелериною обличчя, та диякон не відводив від чернички погляду, ніби впізнавав: була ця жінка достоту такою, яка згадалася йому, коли він полишав Пониззя, або ж зовсім схожою на неї: така самісінька, як ця, стояла колись на валу Холмської фортеці, тримаючи у зведених горі руках Чудотворну ікону. Та не це здивувало Пантелу: образ холмської черниці запам'ятався йому назавше, однак то був лик незнайомки, а ця, яка тепер стояла перед ним з напівприкритим пелериною обличчям, мала такі самі подовгасті половецькі очі, які вразили його, коли він,

стомлений пішим переходом з Києва до Володимира, лежав у княжій гридниці на прічі, а сон до нього не приходив, й крізь віконце він побачив небувалої вроди дівчину, яка, сполохана, бігла через двір до воріт, ніби хтось за нею гнався, — й таки наздогнав її статний парубок з гусями через плече, наздогнав й заспівав дівчині пісню чистим лунким голосом, якого дияконові не доводилося досі чути ні в храмах, ні на вигонах, — про білого молодця, якого наздогнала вража стріла, а дівчина відповіла йому теж піснею, сповненою смутку й любові до чорнобривця, якого смерть спіткала...

Пантела не відводив очей від послушниці — і так, ніби вони вже впізнали одне одного й призналися до давнього знайомства, ніби він уже встиг їй розповісти, чого приблукав сюди і куди йде, — запитав:

— То був Митуса?

— Так, — відказала послушниця, й дві сльозини зблиснули в її очах. — Митуса...

Й повернулася, щоб відійти, бо ж не годиться черниці сам на сам розмовляти з мужчиною. А Пантела, немов би втрачав найважливішу в своєму житті хвилину, заблагав:

— Не йди ще, не йди, я не гріх несу з собою, а таємницю, яку лише ти можеш розгадати... Це ти у Десятинній церкві врятувала святу ікону з-під руїн? Це ти стояла з нею на валу Холмської фортеці, коли впала долі вражена її світлом орда й відкотилася потім у страху аж до Луцька?

Послушниця повернула до Пантели голову й прошепотіла сама до себе, немов найпотаємніше згадала:

— Митуса умів співати так, що водночас відзвучувалася у його пісні луна... — Й додала по хвилі: — То була не я, може, — моя двійниця...

— Ти бачила її хоч раз?

— Уві сні бачила... А може, то була таки ява: вона принесла у наш монастир Чудотворну ікону, й висить вона в кіоті ліворуч престолу. Я молилася до неї в Тустанському замку — і відступив Бурундай...

— Ти бережеш її?

— Як своє життя... Вона ще не раз порятує наш народ.

— Де похований Митуса?

— Навіщо тобі про це знати, ще ж не настав час для його погребення...

— А як без його пісні нам жити? Так глухо на світі стало...

— Митусина пісня не вмерла разом з ним, вона живе в людській німоті... — й заговорила швидко, немов боялася, що не встигне розкрити найсокровеннішу таємницю. — Його літургійні канти, які сам створив, теж німуть в нотаціях та ірмологіонах у Володимирській церкві Святого Василя. Він навчав піснеспівів мирян і княжих синів. Хтось колись поверне їх до життя — і залунають повсюдно його божественні гімни... Митуса встиг створити пісню світську й церковну: одному довге життя дає стільки блаженства, що іншому — коротке. Митусі Господь дав багато. Й прокинуться колись його пісні з німоти...

Пантела стулив повіки, ніби хотів у своїй пам'яті уздріти образ співця, й здалось йому, що таки бачить його й пісню його чує... А коли розплющив очі, послушниці біля нього вже не було, й подумав він, що йому ще раз явилось дивне видіння.

Із світлою втіхою в душі, що пісня Митусина не вмерла й Чудотворна ікона не згубилася, подався Пантела через Чагрів і Насташине до Звенигорода й там напивав дорогу до Страдчівської печерської лаври.

Розділ дев'ятий

Угорський король Бела IV переставився 1270 року, так ні разу не прийнявши в своїй резиденції, після ганебної поразки під Ярославом, неfortunного зятя — бродника й ізгоя Ростислава Михайловича, якого вважав винуватцем нечувано блискавичного розгрому своїх доблесних військ над Сяном.

Сам диявол, певне, спокусив його викликати на турнір під стінами Ярославської фортеці славного лицаря Ворша — й звалився з коня від першого удару списом, провістивши цим до зубів озброєному війську погром, а непереможному воєводі Фільнієві — смерть.

Бела надав Ростиславу звання бана й заслав його разом з жоною, королівною Анною, у Мачванську волость із селищем Умчари — столицею дикої землі, затиснутої з півночі Дунаєм, із заходу — Савою й Моравою — з півдня, у глибокій котловині, де стугоніло німе безлюддя, й лише болгарські пастухи зрідка переганяли долинами отари білорунних овець, а на гірських пляях блеяли архари.

Й хоч і на рідній землі був Ростислав чужаком, — аж тут він звідав, що таке чужина. Глибокі видоліни між схилами Мачванських гір, якими вряди-годи перемандровували з Болгарії до Хорватії опришки, а ще убогі кметі, що шукали в горах бодай скупих клаптиків урожайної землі, й посланці з примезних держав до Австрії, Чехії та Польщі — вели у глухі недеї, куди можна було зайти і вже ніколи не вернутися; руді кряжі зубчастими забороллами відгороджували буйнотравні полонини, до яких спиналися круті стежки й паслися там спутані бесарабськими конокрадами гривасті бахмати. І над усією цією незайманщиною, відданою у володіння банові Ростиславу, ширяли в синьому зеніті орли,

кружляли, зависаючи в повітрі, ніби не могли налюбуватися красою диких гір, нестерпно чужих для бездомного князя, вони клекотали під самими Господніми чертогами, терзаючи душу ізгоя гнітючим відчуттям безнадійної самотності.

А десь там далеко, за карпатськими перевалами, живе до билинки знайомий рідний край, якого йому ні разу не вдалося здобути, а жив він єдиним усвідомленням, що має право ним володіти, — таку перевагу давав йому княжий родовід й незмірно більше — подвиг його батька в татарській столиці над Волгою, подвиг, яким тільки один Ростислав міг пишатися: з усіх князів, які ходили на поклон до Батия, лише Михайло Всеволодович не скорився ханові й зазнав смертної кари, відмовившись пити ординський трунок...

Тож у якому ще княжому роді живе така світла слава, хто гідніше може скористатися із заслуг предків, як не Ростислав у своєму посяганні на владичеський престол?

Бездомний князь старів на вигнанні, та не переставав вірити, що доля бодай хоч один раз прихилиться ще до нього, й жадібно ловив обнадійливі звістки зі світу.

Він називав себе галицьким князем, коли доводилося розмовляти з мандрівниками, а княгиня Анна жила при ньому покірною полонянкою у дерев'яних хоромах села Умчари, теж мовчки тужила за своєю батьківщиною, й коли з Буди прийшли посланці з вісткою про кончину її вітця, поїхала з ними на погребення і вже не вернулася.

Кожна новина, яку приносили болгарські й семигородські посланці, що мандрували з державною поштою горі Дунаєм до північних країн, сповнювали його надією на ще одну спробу посісти галицький престол. У кожній звістці вчував добрі прикмети: давно вже не стало ненависного йому князя Данила, а його спадкоємець Лев покинув Галич, заснувавши над Полтвою нову столицю, і хоч вельми войовничим єсть, сили батькової

йому бракує, він трактує з ханами, яким не вдалося захопити намет Батия після його смерті, — з Ногаєм, що зайняв Болохівщину, і з Телебугою, котрий лаштує свою орду в похід на Польщу.

А Володимир-Волинський оружно зовсім занепав: там княжить філософ, книжник і мудрець — син Василька, хворобливий Володимир, не охочий і не здатний до раті.

У нудьзі й безвісності терпеливо ждав Ростислав благих звісток з Галицького краю.

...Маленький, ошатний городок Любомль, що сховався на краю Волинської землі у межиріччі між Турією і Прип'яттю, був через свою відлюдність улюбленим місцем для князя Володимира Васильковича, куди він утікав від державних справ, щоб усамітнитися в дерев'яному, грубленому коломийськими майстрами палаці, — не для ратних замислів і не для готувань для військових походів.

В одній кліті палацу, де пахло фарбою і клеєм, князь із пензлем у руці й побожним натхненням на обличчі вимальовував на полотні осяяний материнською любов'ю лик жінки, яка тримає в руках немовля у сповиточку, а два мужі нахилилися над новонародженим й у невимовному подиві зріли святе й Богові найугодніше чудо — з'яву нового життя. На пойнятому батьківським щастям обличчі святого Йосифа тінилася водночас тривога за долю отрочати, чей судилося йому побачити світ за панування жорстокого Ірода, а в очах Симеона, який у плачу немовляти впізнав Месію й міг нарешті полегшено зітхнути: "Нині відпускаєш мене, Господи", відбивалася і радість за оновлене життя, і туга за своїм власним, яке його покидало, а було воно впродовж довгих літ гірким і солодким, сумним і обнадійливим, зате завжди урочисто святковим у самовідданому чеканні.

Працюючи над іконою, князь полюбив її, наче вона живою ставала, і чув він, як Матір Божа шепоче молитви за добру долю дитяти, плач Ісуса

чув вінценосний маляр й сам перевтілювався то в стривоженого непевністю Йосифа, то у столітнього Симеона, який з радістю й прихованою тугою міняв своє проминуле життя на прийдешнє.

Й знав князь, що цю ікону залишить він у любомльському соборі Святого Георгія, будівництво якого щойно розпочав, щоб вона під час Богослужіння водно нагадувала йому про найсвятішу материнську любов, про непереможне світло нового життя і про те, яке дотліває, залишаючи новонародженому здобутий досвід, — не віддасть він її ні кременецьким, ні берестейським отцям, котрі розбудовують нові собори за княжий кошт, хай вдовольняються вже подарованими образами, дорогоцінним церковним начинням, золотом шитими завісами, воздвиженським хрестом та срібнокованим Євангелієм — нічого не шкодував церквам та монастирям Володимир Василькович, проте цю ікону таки залишить собі для розради у своїй бездітності.

Сонце піднімалося щоранку з-за Турії й заглядало у вікна майстрової кліті, заставляло князя за роботою з пензлем у руці — так він пробуде тут у радості творення до обіду, а коли день почне меркнути й вечір западе, він при свічках на вирізьбленій у карпатських Уторопах трійці сидітиме до пізньої ночі у сусідньому покою із затиснутим у пальцях писалом й записуватиме свіжі події для розпочатого ченцем Йовом Галицько-Волинського літопису — щоб пам'ять людську зберегти, або ж кіновар'ю переписуватиме на пергамент подарований ігуменом Страдчівського печерного монастиря Миколаєм Конрадом ветхий і до відновлення спотреблений Києво-Печерський патерик, врятований із київської руїни.

Був Володимир Василькович щасливий з того, що може вряди-годи заховатися в Любомлі від тривог, які протягом довгих літ нависали над столицею Волині. Осяйний спокій панував над ізографом і в цій хвилині, коли він накладав останні мазки на іконне зображення й просив Бога, щоб продовжив йому ще хоч на часину радість творення.

Та марно... У дворі палацу почувся брязкіт заліза й іржання коней: на галас ратників, які в'їжджали у двір, вийшов невдоволений князь Володимир як був — у халаті й з пензлем у руці.

У двір з численним почтом в'їжджав на сивому коні Лев Данилович, двоюрідний брат Володимира Васильковича. Був у пишному лицарському обладунку з накинutoю поверх нього горностаєвою мантиєю, на голові височіла оздоблена дорогоцінним камінням княжа митра, ліва рука лежала на руків'ї меча — мав галицький князь величніший навіть за свого батька вигляд, сповнений бундючної самоповаги.

Зіскочивши з коня, Лев підходив до брата, який у заляпаному фарбами халаті скидався більше на монастирського писця, ніж на князя; Володимир стояв розгублений і зніяковілий, ніби намагаючись набрати пристойнішого вигляду, він поправив чорну крайку, що охоплювала довкруг голову; Лев повів долонями по вусах, погладив довгу чорну бороду й підступив до Володимира з простягнутими до об'ємів руками, проте вони самі опустилися, немов Лев збоявся забруднити їх, й промовив безбарвним голосом:

— Чолом тобі, брате...

Приклавши руку до грудей, низько поклонився волинський князь вінценосному братові, який гордо стояв перед ним у митрі, схожій на Данилову корону; був Володимир Василькович вельми збентежений тим, що доводиться приймати високого гостя не в княжій світлиці, а у захаращеній вапниками з фарбами, заляпанними палітрами й з простеленими на долівці згрібними тканими робітні, й сам він не при владичеських регаліях, а в облаченні ізографа. Та все ж господар показав на двері майстерні й перший зайшов до середини. Лев Данилович, нахмурившись, розглядався по кліті, в якій на стінах висіли викінчені ікони апостолів і євангелістів, Деїсус, Богородиця-Одигітрія, архангел Михаїл в оточенні херувимів, та врешті його погляд прикипів до невикінченого образу Божої Матері з немовлям, над яким у богобоязному подиві нахилились святі Йосиф і Симеон, й промовив князь Лев,

стримуючи своє захоплення, скупю фразою "Зело іскусно!", а тоді, мовби отямившись від мимовільного вдоволення, глянув з докором на брата й квапно розпочав ділову розмову, бо ж не два богомази зустрілися в цій заляпаній фарбами майстерні, а володарі галицько-волинських земель.

І промовив Лев:

— Я повертав до тебе у Володимир, брате, й доповіла мені служба, де ти перебуваєш, то я не забарився сюди прибути у поважній справі. Ознаймую тебе: нове лихо насувається на наш край, тож ніби й не гоже волинському князеві в такий час мальовидлами забавлятися, а варто йому дружину лаштувати та й самому помислити, як має повестися в такій скрутній оказії... Хан Ногай зайняв Пониззя, і маю звідомлення, що далі йти не збирається, зате нойон Телебуга вже вирушив із Суздаля на Львів з незліченими туменами, щоб встановити в Галичині своє право й покон і піти далі на Ляхи... То щоб ублажити його й позірною покорою захистити від татарви наш люд, таку пораду хочу тобі дати: зустрінемо його перед Галицькими воротами Львова з хлібом-сіллю й коштовними подарунками, на які татари вельми ласі, й долучимся до нього із своїми дружинами в поході на Краків, а ще дасть Бог, що візьму я Краківську землю у своє посідання...

Князь Володимир довго мовчав, і на його завше осінене лагідною усмішкою обличчя лягла тінь прихованого обурення, та здолав він у собі гірку нехоть до брата й мовив:

— У цій кліті я, достойний брате, не забавляюся, а духовну поживу готую для людей і їхню віру християнську зміцнюю, бо тільки з нею єдиною зможуть вони протистояти чужинцям, адже стало відомо, що татари встигли прийняти магометанську лживу релігію, й грізнішою від ординських кривих мечів і дубових пороків зброєю стане вона для нас. Бо як орда колись таки схлине, отруйний невольницький слід у душі народу залишить... І не хліб їм, а камінь піднось! Бо коли б я так учинив, як ти радиш, — чи не випаде тоді з моїх пальців пензель, чи у вапницях фарби

не переміняться на гноївку, чи втримається в моїй руці ложка до обіду, а меч у битві, й чи стріли в колчанах моїх воїв не струхлявіють? Гріх великий задумав ти, брате Леве... Й коли ж то стане тобі доста тих земель: маєш Белз, Берестя, Перемишль, Галич, Ярослав — ніхто їх у тебе не відбирає, навіщо тобі ще й краківська лядська земля? Чи ж то свою ти вже так доладно впорядкував, що на чужій лад наводити хочеш?

— Супроти такої сили, як татарська, може встояти тільки держава, на кшталт Римської збудована... — невпевнено заговорив Лев, й перепинив його Володимир, примусивши замовкнути.

— А ти забув, що з Римом сталося?

Промовчав Лев й мовив по хвилі:

— То хоч своїм скарбом поділися зі мною. Сутужно стало в мене з грішми: спору данину щорічно Сараєві сплачую, й мовлять баскаки: Данило не віддав Батієві свого Галича, то хай князівські сини сплачують ханові ту ціну, якої Галич вартує... Тебе ж до такої податі ніхто не змушує...

— У мене інша подать, Леве, й тому моя скарбниця теж зубожіла: віддав я золото на побудову храмів, на утвар церковну, на ікони, на фарби, на школи переписувачів.

— І таким робом ти хочеш перемогти татар? — єхидно засміявся Лев.

— Саме так — це найнадійніша зброя, брате! На бранних полях випадають з рук переможених булатні мечі, а мисль і віру ніхто ще не міг здолати, хіба що голови стявши. Та й це ще не остаточний програш: голів у народу багато, і якщо в них панує наш Бог, наші звичаї й закони — ніхто нас знищити неспроможний... А золото — я його Богові віддав, то в нього й попроси...

...Чернець Йов, який у сусідній кліті, де книги, слухав розмову вінценосних братів, таке згодом записав у літописний манускрипт:

"Розсерджений на брата князь Лев квапно покинув літній палац Володимира Васильковича, й подалася його дружина, замаєна бандерами із зображенням крилатих левів, до Львова, а на любомльському палаці сумно звис долі стяг із срібним хрестом на червоному полотнищі.

А ще Володимир сказав Левові на прощання:

— Настав час не так для боїв, як для думання і для плекання у людських душах добра. А ти злий, Леве. Злом не вибореш благості, зло ще тяжчу пізьму породжує. В цьому мав нагоду переконатися перед своєю смертю наш дід Роман, який чинив наругу і над чужою Литвою, і над своїм боярством. І твій вітець Данило теж пересвідчився в цій істині, коли злом за зло метався у Болохівському краю. То хай же воїном буде тіло, а розум — князем... Нехай іде Телебуга сам на Ляхи, а ми залишимося вдома — дух свій зміцнювати. Не на чужих займанщинах, а у своєму краю плекаймо силу мислі, яка колись спородить нове покоління, здатне повернути на списках до стольного города Русі Золоті ворота...

Й поскакав попереду своєї дружини на сивому коні князь Лев, щоб до самої кончини брата ні разу не навідатися до нього.

Лев Данилович зустрів у Галицьких воротах Львова нойона Телебугу з його диявольським почтом, вручив йому дорогі подарунки й подався за ним із своєю дружиною на Краків. Під Дебреценом зустрів їх бездомний князь Ростислав з недобитками, яких вивів з-під Ярослава, і, впавши перед нечестивим нойоном на коліна, благав, щоб той узяв його під свою опіку.

Й далеко в часі пропаша будущина чекала на нього, не знав-бо, певне, бродник мудрої притчі Даниїла Заточника:

"Убога людина пробує своєю скудною мислю міряти силу Божу, не відаючи того, що лише з досвіду життя праведного, а ще з книг мудрих можна прийти до Бога невидимого, оже мисль праведника летить вище взгляда і міряє те, чого не бачать очеса"".

Розділ десятий

Ігумен Миколай Конрад вранці вийшов з плебанії і, як кожного ранку, творив молитву перед притвором храму. В його щиру розмову з Господом, супроти волі, вклинювались побічні помисли, які він, мов докучливих мух, відганяв від себе, були ж бо вони далекі від високої слави Бога, хоча, певне, й угодні Творцеві, та все ж заважали йому наблизитись до небесного Провидіння, прісно-буденними будучи.

Діймала ігумена думка про лінивість ченців на роботах у монастирському городі, про недбале навчання новіціїв у школі, про неохайне оздоблення священних книг, про надбання до храму дорогої церковної утварі й іскусно вимальованих образів для нового іконостасу, який мав би утішити й до християнської віри ревніше прихилити прихожан із сусідніх із Страдчем сіл і хуторів, та найпаче — викликати побожний подив у Володимирського вікарія преподобного Йова, який пообіцяв відвідати Страдчівський монастир після Провідної неділі.

Однак найцупкіше чіплялася його мозку думка: чи допливли лушпайки писанок до Дністра й чи побачив їх прочанин Пантела Маломужний; в душі ігумена теплилася надія, що таки прибуде колись приятель до Страдча, уздрівши на воді великодню звістку, — якщо Господь ще тримає його при житті.

Й таки зовсім не вдалося ігуменові щиро помолитися: стоячи на Страдчівській горі біля порога церкви, він глянув униз і побачив, як із печери, тягнучи за собою двоколісного візка, вийшов чернець Ізидор — той, що ради спасіння душі по шию закопував себе в землю й, вивільнений ігуменом, щиро покаявся за вчинене святотатство, — чей

посмів прийняти тяжчі, ніж Христові, муки. Тепер чернець завдавав собі набагато легшу покуту: дбав про порядок і чистоту в келіях, про сумлінність монахів у праці та про збереження в належному стані щойно вичинених і вже списаних пергаментів. Візочок був вивершений протлілими сувоями й запліснявілими книгами — десь-то Ізидор познаходив їх у келіях й задумав до візитації преподобного Йова розчистити печерні лабіринти... Ігуменові Конраду стала підозрілою така заподатливість ченця, він окликнув його, й Ізидор зупинився. Віддано дивився ігуменові у вічі з незгасною вдячністю за визволення з глиняної ями, а ще сподівався почути від нього слова похвали за ретельну службу, та враз знімався під осудливим поглядом наставника й зовсім урешті розгубився від його грізних слів:

— Ти що чиниш, негіднику?!

Ігумен Миколай почав виймати з візочка пергаментні сувої та книги, розгортав їх, придивлявся й охав від обурення, називаючи вголос заголовки письмен:

— "Історія Юдеї" Йосифа Флавія... "Палей толковая"... "Топографія" Козьми Індікопова... "Ізмарагд" Йоана Златоустого... "Ізборник" Святослава... Де ж ти познаходив ці скарби, брате Ізидоре?

Чернець був вельми тим здивований, що ігумен називає скарбом прогнилий мотлох, й, не відчуваючи за собою провини, відказував, незворушно дивлячись у очі Конрадові й усе ще чекаючи заслуженої похвали за дбайливість.

— Усе це сміття, ваша святосте, гнило, замуроване в келії преподобного ігумена Йоакима, який покинув монастир, коли на наш край просунули татари... А я розмурував ту келію, бо гнилим сопухом тягнуло з неї, і як добрався досередини, мало не зімлів, побачивши закожушений смердючою пліснявою той непотріб, ще й блідими псюрками, схожими на опеньки під дубовим пнищем, порослий...

— Господи! — сплеснув у долоні ігумен й далі знімав з візочка пергаментні сувої й книги. — Прости йому, Боже, бо не відає, що чинить. А якого книголюба ми втратили — чи десь живе ще премудрий книжник Йоаким, який стільки скарбів поназбирував? А я досі нічого про це й не знав... Що ж це за манускрипт? Таж "Остромирове Євангеліє" 1056 року, ще за життя Ярослава Мудрого списане... А це що? "Київський літопис", складений у Видубецькому монастирі! — ігумен почав гортати манускрипт і враз захав: — Боже праведний, та це ж "Слово о полку Ігоревім"!.. Й куди ти зібрався вивозити це добро, бовване?

— Щоб у яру прикопати... — знизав плечима чернець й зовсім стерявся від вигуку ігумена.

— *Saneta simplicitas!*[7]

Ігумен звелів ченцеві відвезти книги до плебанії й сам надовго засів над ними, впорядковуючи уцілілі, а понищені відкладав набік для оправи й переписування. Він викликав до себе юних новіціїв, які навчалися при монастирі, віддав їм манускрипти для інтролігації, а "Київський літопис" залишив собі, зело зацікавившись оповідкою незнайомого письменця про похід Ігоря Святославовича на половців, яка, в іскусному слові втілена, звучала, коли читав її уголос, — немов божественна ораторія.

Ігумен переписував оповідь на пергамент, а, працюючи, вчував супровідний гомін гуслів: начебто десь далеко незримий Боян клав на струни свої персти, й вони самі князю славу рокотали...

Одного разу, коли ігумен читав уголос "Слово", милуючись його пісенною ритмікою, почув за своєю спиною чистий голос співця. Оглянувся й побачив свого письменця Ісайю, який записував ігуменові розповіді, — того молодого ченця, з яким познайомився, прибувши до Страдчівського монастиря, — півчого в храмі Різдва Пресвятої Богородиці. Й не дуже цим здивувався, бо вже звик до його солодких піснеспівів під час літургійних відправ. Однак цей пісенний супровід

поєми про Ігорів похід був так досконало злагоджений із словесами, ніби півчий уже встиг записати на свій ірмологіон мелодію до тих слів.

— Брате Ісайє, — втішно промовив ігумен, — а може, насмілимося проспівати цю світську ораторію преподобному вікарієві Нову, надаючи словам божественного звучання?

Та ще не встиг півчий Ісайя промовити своє слово на згоду, як до покою, не питаючи дозволу, увійшов непроханий гість й вигукнув захоплено:

— Тільки Митуса вмів співати так, як ти, — щоб у співі відгомін пісні відлунювався!

Був це прочанин Пантела Маломужний, який, не допитуючись у людей, сам допав до Страдчівської гори, йдучи берегом звивистої Верещиці.

— Ти правду говориш? — запитав його ігумен так спокійно, ніби ніколи з Пантелю й не розлучався.

— Бог мені свідком! — відказав Пантела, і аж тоді Миколай обняв приятеля, мовивши:

— Люди, як і небесні тіла, відбувають визначені для них мандрівки... Дякую, брате, що побачив еси моє великоднє послання до тебе...

— А ти, бачу, й зовсім дозвілля не знаєш, — промовив Пантела, показуючи на стіл, завалений книгами. — На кожен день дивишся, як на межу життя...

— Дозвілля без книг — то похорон для мужа, — усміхнувся ігумен. — Прилучайся до нас, брате.

— Спасибі, приятелю... Мужам слід наповнювати душу, а не скриню.

Чернець Ісайя, зачувши від ігумена, а теж від незнайомого гостя таку високу похвалу, — чей-бо до Митусиної іскусності прирівняли вони його спів, — геть знітився і гейби аж заховався у довгій сутані, долонями затулив своє вродливе, чорною борідкою обрамлене обличчя; він не відводив від Пантели погляду, мовчав і лише по хвилині прошепотів, мовби виправдовувався за свій талант:

— Не гоже, добрий чоловіче, прирівнювати церковний божественний спів, яким вітав самого Господа володимирський півчий Митуса, до світського, що смертного князя прославляє. Грішно єсть такі помисли в душі плекати...

— Не правий ти, Ісайє, — відказав замість Пантели ігумен Миколай. — Божественними гласами негоже возвеличувати буєсловіє і плясання на ігрищах, грішно теж срамословієм утішатися й до пияцтва заохочувати. А пісня, яка людський дух до Господніх чертогів підносить, праведна єсть. Ти споживаєш таке саме вино і на свайбі, і в церкві, коли воно в золотій чаші в кров Христову перемінюється. Але ж і те, і те пиття благословляє добро земне і небесне. Коли за весільним вином мовиться про любов до ближніх і про милосердя до бідних, то благом воно єсть, як і Святе причастя. А грішна лише богопрогнівительська мова, Духа Святого оскорбительна... Чом же ти подумав, що письмо, яке мужність князя і воїв, що кров на полі брані проливають, славлять, можуть бути Господу не угодні? Адже рівноцінно велико звучали пісні Митуси і в храмах, і в походах...

І додав диякон Пантела:

— Ти лише подивися, як мудро наша віра перемінила язичницькі свята в християнські — бо ж людські вони, не бісівські. Святими стали Купало й Ілля, що раніше Перуном звався, а поганські боги, які людей і худобу оберігали, ангелами-хоронителями назвалися; злих слуг Сатани

архангел Гавриш з неба на землю скинув, і стали вони аридниками, лісовиками, мавками — для християн не шкідливими... А на Різдво біля воріт стоїть Ісус з хлібом і сіллю, Богородиця на Благовіщення приносить в дім весну — раніше її наші предки Мокошею називали... Хіба не про це співається у колядках і гаївках, у яких нерозривно світське з духовним пов'язане? Плід не може стати іншим, ніж насіння...

Від мудрих слів ігумена й прочанина розпогодилось зніяковінням діткнуте обличчя ченця Ісайї, ніби він чекав їх, як дозволу благословенну мелодію на слова княжої поеми творити. Вийняв з-під поли сутани гуслі, достоту такі, як бачив колись Пантела на грудях Митуси, й знову здалося дияконові, що добре видіння йому явилось: він побачив живого Митусу чи то його двійника і ще раз переконався, що людська сутність не вміщається в одній іпостасі, — той самий образ, ті самі мислі, те саме вміння, а теж любов передаються від людини до людини, перемішуючи її, безсмертну, у вічному часі.

Півчий Ісайя вдарив пальцями по струнах і затужив скупаним у сльозі плачем Ярославни, сам же через твориму пісню образ Митуси прийняв.

— Дніпре Словутичу, — читав ігумен вголос слова поеми, й мелодією вони озвучувалися, — ти пробив єси землю половецьку, прилелій же, господине, мені моє ладо, щоб я не слала своїх сліз на море рано...

Лунав у плебанії плач Ярославни за Ігорем, й був це водночас плач Зореслави, яка десь там марно тужить у Мединському монастирі за погиблим Митусою.

Завмерла печальна пісня на устах ченця Ісайї: струни гуслів стихли, й, переставши читати, промовив ігумен Микол ай:

— Чей захоче вікарій Йов послухати твій голос, Ісайє, — такий схожий на піснеспів Митуси. Хай же воскресне в темі преподобного образ незабутнього менестреля...

А Пантела подумав, що спів Ісайї мусить почути послушниця Зореслава або ж її двійниця, яку він бачив у Десятинній церкві й на валу Холмської фортеці. І много люду повинно цю пісню вчути, щоб у пам'яті навіки залишилася: не для глухих вона призначена, а для многоголосного відлуння по всьому світу.

В урочистому спокої стояли посеред кімнати ігумен Миколай і диякон Пантела, вражені живим плачем Ярославни-Зореслави по втраті свого лада.

Чернець Ісайя загорнувся в сутану, немов потонув у безпросвітній тузі княгині, а на Страдцівській горі весняну тишу проколювало вперте й рівномірне кукання зозулі — викликала птаха засмучених людей на зелений простір. Й вийшли вони, і завмерли перед таємничою красою пущі. Крізь просвіти між сосновими стовбурами прозирала непорочна голубизна озера, нібито клаптик неба відірвався від зеніту і впав долі... Й забриніла в душі Пантели язичницька молитва, яка в християнську луду одяглася й прикрити свою первісну простоту і щирість не могла: "На морі, на окіяні лежить камінь горючий, а на ньому сидить Богородиця, тримає в пальцях золоту голку, всиляє в неї нитку шовкову й, зашиваючи рану криваву, шепоче: тобі, рано, не боліти, тобі, крові, не текти..."

Думав Пантела, й ця думка не покидала його ні на мить: сочиться кров'ю Пониззя, яке він навіки покинув, полишивши його стоптаним копитами Нагаєвих бахматів. Й чи допоможе тій землі старосвітська молитва, християнськими словесами оздоблена, і чи простить йому Богородиця, в Холмську Чудотворну ікону втілена, що покинув у біді рідний край? А чи винесуть ікону колись люди на світло денне із тайників Мединського монастиря, щоб зневолену землю врятувала? Але ж хіба тільки Пониззя рідне, а ця земля, на яку прийшов, — чужа? А може, доля прислала його сюди, щоб він ту ікону віднайшов і на іконостас у церкві Різдва Пресвятої Богородиці поставив — для порятунку всієї Руської землі?

...Довкружна тиша до молитов схиляла, й ігумен Миколай докінчував свою — перервану нерозумною затією ченця Ізидора, який письменам, на пергамент й папір покладеним, ціни не знав, бо не міг збагнути, несвідомий, їхню таїну... Згадав ігумен, яким стовпищем сунула восени Яворівським шляхом татарва на чолі з ханом Телебугою, а за нею йшли, мов зачумлені ординською магією, полки князя Льва Даниловича... Та спасибі долі, Божий перст завернув його від Санча, й прямує княжа дружина додому. Чому так учинив князь, не відав ігумен Миколай і дякував Господові за те, що очистилася Галицька земля від орди, котра, як стало чутно, десь там, у Татранських горах, пропала й, дасть Бог, ніколи вже не вибереться із гірських западин...

Святково стало на землі, в спокою скупаній, ніби ніколи цими дорогами, стежками й лісовими просіками не товпилися дикі ординці у гостроверхих кучмах: прогнався у незвість Телебуга зі своєю ордою, столочивши все живе на землі, та й путь їхня пропала...

Так думав Пантела, втішаючись тутешньою свободою й тамуючи свій біль за горе на Подільській землі, вчинене чужинцями й своїми перевертнями, отруйним кумисом споєними. Й промовив він до ченця Ісайї, показуючи на озеро, що пробивалося крізь просвіти голубою гладінню:

— Благословив Господь ваш край — здиміла орда в Татранських горах. А князь Лев вертається з дружиною до своя... Бережи їх, Боже, в сущих пустинях, в ізворах, у печерах та земних западинах...

Чернець Ісайя розгорнув сутану, ніби з кайданів вивільнявся, й промовив гірко:

— Не очистилась іще наша земля од чужинецької скверни, добрий чоловіче: он на тому боці озера, заховавшись за дубами, зеленіє намет із півмісяцем на острові. Там живе людоїд баскак Ахмет, від нойона Ногая з Пониззя присланий...

— Ахмет?! — розпачливо вигукнув Пантела, і його зойк зловісно відлунувся в сосновій пущі.

Розділ одинадцятий

Не зуміли впору допасти до Сараю два найздольніші татаро-монгольські войовники: Телебуга із Суздаля і Ногай із Самарканда. Великий хан Батий не встиг іще гаразд упокоїтися в мавзолеї на околиці столиці, як ханський стіл посів спритний і в орді маловідомий темник Берке. Ногай примушений був зупинитися на Пониззі — подальшу його дорогу на захід перегородили тумени Телебуги, які тим шляхом, що його колись протоптав Батий, посунули у бік Хуста і Пряшева, минаючи окраїни угорських земель, щоб заволодіти серцем Польщі — Краковом й заснувати там новітню столицю світового ханства.

Князь Лев у Галицькій брамі визнав себе васалом хана Телебуги і за домовленням з ним подався із своєю дружиною Городоцьким трактом на Мостисько, щоб під Санчем з'єднатися з ордою і взяти Краків в облогу.

Звідавши про з'єднання польських і чеських військ на лінії між Бохнею і татранським Новим Таргом, втямив нойон Ногай, що крізь неї сам Телебуга без допомоги Льва Даниловича прорватися не зможе, — вирушив із своєю ордою з Пониззя на Львів, зайняв Високий Замок і, розставивши сторожові пости аж до Яворова, послав гінців навздогін Левові з наказом завойовника: негайно вертатися з військом до Львова, визнати Ногая своїм сюзереном, а суперника Телебугу залишити наодинці з польсько-чеським ополченням.

Князь Лев зрозумів, що може опинитися між двома вогнями — полчищами ворожих нойонів. Він квапно повернувся з дружиною до Львова, склав вірнопідданський візит Ногаєві, який ждав його в наметі на Високому Замку; Ногай прийняв від князя покору й, залишивши у Львові й на околицях залогу під началом баскака Ахмета, повернувся в Бакоту — столицю новітнього татарського улуса.

Телебуга дійшов до Санча, зупинився над річкою Дунаєвець й звелів напинати тут намети. Табуни бахматів розбрелися попасом по долині, згризаючи молоду траву, що поросла повесні з розталої землі; чекаючи підмоги зі Львова, ординці галайкали, їхні тягучі пісні, схожі на голосіння, долинали аж до Кракова й відлунювалися звідти брязкотом шабель та іржанням гуральських коней. Ті звуки навіювали на татар тривогу: львівська підмога не надходила, а самі вони не відчували сил устояти перед чесько-польським військом — татарські розвідники доносили Телебузі про незчисленні озброєні лави, розтягнуті півколом від Татр до гирла Дунаєвця у Віслу.

Нойон Телебуга сидів у своєму наметі почорнілий від непевності перед битвою з воями князів Лешка Чорного й Вацлава Моравського, він зводив кущуваті брови аж під гостоверху кучму, й розкосі його очі зизувато бігали під навислими повіками; нойон вряди-годи зупиняв лютий погляд на поморщеному, немов квашене яблуко, обличчі бродника, який не відступав від свого покровителя, та й сам нойон не відпускав прибуду від себе ні на крок, маючи намір використати його для пертрактацій з галицьким князем. Він німо пронизував Ростислава підозріливим поглядом, ніби звинувачував його в тому, що зі сходу не долунював ні брязкіт зброї, ні тупіт коней, ані галас княжої дружини, лише від краківської межі чутно було бойові згуки.

Після цілоденної важкої мовчанки, коли вже ніч западала, а ранок мав прокинутися від трубних звуків ворожих сурм, схопився Телебуга з матраца, набитого верблюжою шерстю, й прошипів до самозваного галицького князя:

— То де ж ті полки шолудивого Лева, про які ти мені нагудів у вуха?

Мовчав Ростислав і тетерів від страху перед жорстокою розправою Телебуга, який на його очах велів ламати хребти розвідникам, котрі поверталися до стану нойона з поганими вістками — з Кракова, а з львівського боку — без звісток...

Позаду орди, з півдня, зловісно стриміли гострими шпильми засніжені кряжі татранського хребта, що протягнувся безкінечною стіною, яку ніхто переступити не подужає, — й притисне до неї орду вал чесько-польського ополчення, коли почнеться наступ з долини дворукавного Дунаєвця, яку мали, за домовленням з Телебугою, зайняти Левові полки.

В день Сорока мучеників, залучаючи собі на допомогу Господню силу, розпочали наступ союзні війська, і був то теж день магометанського весняного свята Навруза, в небесну міць якого ще не встигли увірувати вчорашні безвірники монголи.

Першою рушила чеська кіннота з наїженими списами. Йшли навальною дугоподібною лавою вершники в кольчугах, сталевих нагрудниках, з обтягнутими лосиною шкурою щитами, й супроводжували їх піші лучники. Полетіли хмари стріл, орда подалася назад у бік гір, за чеською кіннотою ринула польська піхота, озброєна рогатинами. Тих лав, що йшли одна за одною, було незлічене число, й коли ординці проривали перший ряд — потрапляли в пастку лав, які йшли позаду, і там безслідно пропадали, ніби тонули в чорних крутежах.

Прорвати лінію воїв, які захищали підступи до Кракова, татари не мали сил й відступили до річки Віслок, проте й там спинитися не змогли. В орді почався безлад, нойон Телебуга із своєю тисячкою, яка його охороняла, зупинив орду біля витоків Дунаєвця, що впливав з-під покритої снігом Магури двома рукавами, обмиваючи видолину, і в тому межиріччі відбувся погром татарських туменів.

Позаду виростали, немов здувалися від вулканічних газів, один за одним гребені скованих льодом кряжів, й тільки вузькі ущелини наскрізь їх пробивали через кам'яний полон на південний бік Татр — до угорських рівнин... Чесько-польське військо нестримно наступало, притискаючи до гір збожеволілих від страху ординців, які не знали гірських лазівок, лабіринтів та ізворів; призвичаєні воювати на степових просторах, вони сковзалися, котилися купами й пропадали в проваллях; ущелини немовби всмоктували в себе холодними протягами втікачів і спиняли їх у

земних тіснинах перед кам'яними стінами. А там, як з-під землі, вискакували татранські гуралі в кожухах і в закосичених китицями шапках, вони зрубували смереки топорами, загороджуючи ними дорогу, і в тих пастках добивали ординців.

На кривавий бенкет виповзали з яруг розбуджені із зимового сну зголоджені ведмеді, вони кидалися на татар, розриваючи їх на кусні, й сходили з верхів вовчі зграї гризти трупи... Ті ординці, які зуміли вибратися із щілин і зійти у видоліни, де чапіли скотні двори, не знаходили й там порятунку: із стійбищ, стаєнь та куренів вискакували озброєні сокирами чабани й розчереплювали голови зайдам.

Орда розбігалася по горах і навіки там пропадала; Телебуга не мав змоги порятувати своїх воїв від соромоти нищівної поразки — він із своєю тисячкою зійшов назад у видоліну, що зеленіла між рукавами Дунаєвця, й скликав сюди недобитків, яких ще не встигли поховати гори; до нього збігалися розгублені по бескидах кінні й піші татари й лаштувалися до оборони.

Й тоді враз залунали в горах дивні звуки, яких ординцям не доводилося ніколи чути. Були вони погрозово притаєні, немовби сповіщали нечуване лихо, — то піворили в кущах ялівцю дикі півні, клекотіли, піднімаючись до хмар, яструби й кречети, няворили причаєні на смереках рисі... Гори на мить заніміли перед зловісним віщуванням природи — і враз захиталася земля, а тоді, немов Господньою дланню зсунуті, сповзали з піднебесних кряжів снігові шапки й сунулися долі. Спершу котилися м'ячиками снігові клубки; накочуючись, вони виростали в снігові баби, невпинно збільшувались, стаючи велетенськими оберемками, які в розгоні пригинали й ламали дерева; з неба падали на голови ординцям градові брили; землетрус розколював скелі, й із земних тіснин витрискувала руда бурхать; каламутні води ринули вниз водоспадами й затоплювали видоліну між рукавами Дунаєвця, утворюючи внизу озеро. Вихоплювались на береги татарські коні, та їх було так багато, що вони витісняли воду з видоліни, й болотяна гуща, спадаючи назад, змітала вершників і затоплювала в озері; коні іржали,

ревіли ординці, в багні тонучи, а ті, яким вдалося zostатися на березі, гинули, вражені стрілами ополченців, що стояли внизу рівнобіжною до татранських піднебесних кряжів стіною.

Так у день християнського свята Сорока мучеників і магометанського дня весни — Навруза очистилася земля польська від ординської скверни, й безслідно пропав у лавинному болоті татарський лучник нойон Телебуга.

...Тієї миті, коли від першого удару чесько-польських полків заломилися тумени Телебуги й відступили з рівнини до гірської гряди, бродник Ростислав збагнув неомильно, що його покровитель битву програв. Мов боязливий тхір, він покинув свою нечисленну дружину, замішався в ординському натовпі й зник у вузькій ущелині між гранітними стінами прямовисних скель.

Перебуваючи довгі роки в Мачванських горах між Савою й Моравою, Ростислав добре узвичаївся до гірських несподіванок, западин та ізворів, які лише позірно здавалися непрохідними, проте найкрутіші лабіринти й лазівки, коли, бувало, блукав на полюванні, виводили його звіриними путівцями на низовинні простори. Досвід гірського мисливця допоміг йому й тепер: Ростислав спинався звивистими пляями, доступними хіба що лише для архарів, й коли на Татри налетів ураган, спричинений землетрусом, й підземні води заливали долину між рукавами Дунаєвця, він уже стояв на льодяному хребті Магури, який відділяв Угорщину від Польщі, й вагався в нерішучості, куди йому податися. Вертатися до свого банства над Дунаєм й навіки пропасти на чужині чи податися через Латорицю, Теремлю й Тису до Верецького перевалу й добратися до обітованої землі, на якій йому не судилося стати князем?.. Але ж не все ще втрачено: десь там, в Галичині, певне, чекає на нього владичеська доля, бо інакше — для чого жив? Адже сказано в "Ізмарагді": "...власлива влада можлива лише на своїй землі, якоже токмо з неї стає відомою і чутною во всі кінці світу".

Й думав Ростислав, ловлячи вухом дике ревіння загибаючої орди в дунаєвецькому межиріччі: аби тільки добратися до владної вершини, яка десь там, на Пониззі, а певне і у Львові, запанувала — чужа, проте надійна, й стати володарем у своєму краю так твердо, як зараз він стоїть на льодяному Татранському кряжі, з якого все те, що здавалося піднебесною висотою, стало враз малим і доступним... Поникли довкружні гори, й пропав без сліду могутній Телебуга, а жадібний до влади князь Лев став татарським васалом; і зблякла теж у пам'яті Ростислава легенда про його батька Михайла Всеволодовича, яка досі сповнювала ізгоя самоповагою й давала йому право домагатися галицького престолу. Нікчемна пихатість стала враз непотрібною — тільки чужа сила може допомогти йому здобути владу, бо повсюдно після татарського лихоліття ослабли свої володарі — лише один на світі, чужинець, залишився принагідним для нього — й завертілися думки Ростислава довкруг постаті ще не знайомого, але незмірно зміцнілого після кончини Телебуга — правителя галицького улуса хана Ногая...

Й подався із Татранських гір на доли бродник Ростислав — краєм Угорщини до Верецького перевалу. Брудний, у порваному корзно був він схожий на жебрака, й коли заходив до чабанських стійбищ, випрошуючи кухля молока й окрайця кукурудзяного малая, запитували його угорські пастухи, хто він такий, і Ростислав, викликаючи в людей сміх, називав себе галицьким князем. Й смішно було чабанам не лише тому, що цей обірванець геть на князя не схожий, а й що ніхто з них не знав, де той Галицький край та й чи існує він насправді на землі.

Здивування карпатських гуцулів було набагато меншим, бо ж самі належали до Галицького князівства й визнавали своїм володарем князя Льва, але ж про такого вінценосця, як цей жебрак, ніколи не чули — певне, нещасний з голоду розумом ослаб... Проте Ростислав і далі вперто так себе називав, дбаючи, щоб слава про нього ширилася краєм, і врешті в Галичині розповсюдилася чутка, що ходить селами бродячий князь-жебрак. Й коли, допалаючи до Львова, вийшов він на Яворівський шлях, за ним услід гурмою побігли діти, вигукуючи:

— А де твоя корона, князю?

Та Ростислав не зважав на глузи бешкетників й прикваплював кроку, щоб швидше добратися до Високого Замку, бо якщо Ногай запанував над Галицьким краєм, то напевно там розмістив свій стан. Та раптом зупинився бродник, мов укопаний, над озером, що синіло в підніжжі високої гори з трибанною церквою на чолопку. І не до храму прикувався його погляд, а до зеленого намету з півмісяцем на острові — намет ховався за дубами на протилежному боці озера...

Щось дуже знайоме й обнадійливе згадалося Ростиславові — ще з тих часів, коли він на Болохівщині разом з уграми готувався до походу на князя Данила. Він щодуху почимчикував берегом до намету — обережно й з острахом підходив до нього, втямивши, що втрапив у татарську посілість.

З намету вийшов рідкобородий монгол у хутряній шапці й барвистому халаті. Він пильно приглядався до прибуди, й Ростислав упізнав у ньому того самого баскака, який колись у Бакоті найменував його болохівським князем. Поклонився баскакові в пояс і проказав, віддано заглядаючи йому в очі:

— Я прийшов до тебе за короною, благочестивий Ахмете... Й вістую тобі, що шолудивий Телебуга навіки пропав у Татрах.

— Аллах акбар! — відказав баскак, звівши догори руки, й далі пильно приглядався до Ростислава.

— Невже не впізнаєш мене, достойний еміре? — прошелестів упалим голосом ізгой.

— Впізнаю, чому б і ні? — промовив баскак і додав з неприхованим глумом: — Ти князь болохівський, Ростислав.

Розділ дванадцятий

До дня празника Зіслання Святого Духа й тезоіменитства рівноапостольських просвітителів Кирила і Мефодія ченці Страдчівського печерного монастиря мало що знали про баскака Ахмета, який замешкав у зеленому наметі край пущі над озером. Подейкували, що там поселився ординський збирач податків, проте це не спричинювало особливої тривоги страдчівським поселянам та прихожанам до храму Різдва Пресвятої Богородиці із сусідніх сіл. Люд давно звик до татарських податкових емісарів, які, неозброєні, у кожухах і лисячих кучмах, ходили по селах від хати до хати й, не знаючи інших слів, крім "куна" та "алтин", вимагали від ратаїв мідниць і лепт, а від бояр — золотих гривень. Щоб спекатися їх, поселяни справно платили подать грішми й десятиною від урожаю, котру збирали волосні війти й відвозили налеvandівський митний майдан, звідки тяглися до Волги вивершені людською кривавицею каравани.

Сільські мешканці називали збирачів податків "ахметками" — таке ім'я мав баскак, хоч його самого рідко хто бачив у вічі. Знали, що в зеленому наметі над озером задомонтарилася влада хана Ногая, але його теж ніхто не зрів. Мав він свій осідок десь аж над Смотричем на Пониззі — тож відхрещувалися поселяни від ханських посіпак хто чим міг: даниною, свяченою водою та йорданськими китицями на воротах.

Зрідка надходили із сусідніх сіл тривожні чутки. Хтось на сільській гутірці за дзвіницею біля страдчівської церкви розповідав, що бачив Ахмета в Домажирі у супроводі худого, мов кістяк, не схожого на татарина чоловіка, поморщеного, немов моховинок; розмовляв він зрозумілою мовою й показував баскакові на злісних неплатників. Їх хапали Ахметові опричники, і тих людей більше ніхто не бачив — нібито їх відводили на Левандівку, де монгольські кати хребти їм ламали. Але чи насправді так було, ніхто достеменно не міг підтвердити.

Після переходу Яворівським трактом стотисячної орди нойона Телебуги, котра, як стало невдовзі звісно, пропала в Татранських горах,

люди полегшено зітхнув, позбувшись липкого страху: здавалось, здиміло татарське лихоліття з Галицької землі. Вийшли ратаї з плугами й бородами на ниви засівати ярі хліби, обчищувати в садах деревця, сіяти конюшинове насіння в озимину. В монастирському городі на південному схилі Сопітської гори, що спадала до Страдчівського озера, ченці саджали ярину, підв'язували до тичок хміль і виноградні лози для осіннього тиснення вина, що мало заяріти в золотих престольних чашах та в кришталевих збанках на трапезних столах у великі свята. А про татар і згадувати перестали.

Хто такий баскак Ахмет і чого можна від нього сподіватися, знав лише півчий Страдчівського й Володимирського храмів чернець Ісайя, вхожий до самого князя Володимира Васильковича як слагатель тропарів і кондаків, псалмоспівець і регент. Й радив йому князь, а через нього й страдчівській пастві — уникати сутичок із зайдами, щоб не накликав бува Ахмет ординських каральних загонів з Пониззя, й напоумлював князь служити тільки Богові. А ще переказав він ігуменові Миколаєві Конраду, щоб на свято Петра і Павла прибув до Любомля й забрав нові світські й церковні книги для переписування й розповсюдження по сусідніх приходах, бо ж лише світлом науки й віри можна буде освітити пітьму, яка запала на Галицькій землі.

...На свято Зіслання Святого Духа із столичного міста Володимира прибув до Страдча в парокінному ридвані літописець і священник храму Святого Василя преподобний ієромонах Йов.

У вишиваному срібним шовком фелоні, в багряній митрі, із золотою панагією на грудях, був він з виду благородний і величний. Із плебанії вийшов йому назустріч ігумен Миколай, схилився до руки старця і провів його до захристії, де благочестивий Йов мав відправити перед святою Літургією проскомидію; церкву заповнювали прихожани, й вийшов на хори до кліроса регент і перший півчий, чернець Ісайя.

Натхненна величним співом, возвисилась горі душа ігумена Миколая. Тиха радість діяла його, що вернувся до нього і стоїть ось поруч з ним

вірний приятель Пантела Маломужний, якого настановив ктитором страдчівської церкви. І вгризалася в його думи тривога від невтішних розповідей друга.

Десь там, на Пониззі, чорніла стратована Подільська земля під небом — немов зневажена, згвалтована незайманиця, і хто поверне їй молодість, красу і честь, хто вселить в людські душі надію на порятунок? Стопав прочанин Пантела многі версти від Смотрича до Верещиці, втікаючи від мерзоти, яка пойняла люд на Болохівській землі, й шукаючи на те поради в галицьких монастирях. Та чи знайдеться й тут для отруєних чужинецьким напоєм лік, котрий врятував би народ від духовної загибелі?

Й думав теж ігумен про великих просвітителів Кирила і Мефодія, тезоіменитство яких в'єдино із Зеленою неділею відзначається... Що спонукало Кирила відректися від слави філософа при візантійському дворі, а Мефодія — від високої кар'єри войовника і присвятити своє життя для творення найціннішого дару людству, яке до них у пітьмі перебувало, — письма і мови, чинників, що відрізняють людину від тварі?

А таки врятували солунські брати болгарський народ від грецького засилля, ще й русичам дорогу до світла показали, то й повинні й ми піти услід за ними, чей не маємо права даремно споживати подарований нам скарб або закопувати в землю неоціненні таланти.

Ігумен підвів голову до церковної бані, яка десь там, у високості, єдналася з банею небесною, що таїть у собі Господню мисль, владу і науку, й бачив виписані на ній письмена, котрі йому, єдиному, належить відчитати. Й склалися букви в напутні слова, лише для ігумена зримі й чутні: не забувай молитов, які Господа хвалять, без них бо оскудіє твоя душа, проте пам'ятай, що бездумне повторювання молитовних стихів без зримого діла може прогнівити Бога, яко віра без діл мертва...

Тож подумав цієї миті ігумен Миколай про майбутню подорож до Любомля, де чекатиме на нього духовний учень Кирила й Мефодія, Богом народів даний, — руський просвітитель, волинський князь Володимир Василькович.

Ктитор страдчівської церкви Пантела насолоджувався церковним співом, однак і його душу визолувала трудна думка про те, що марно виглядати добра на цій землі, де за дубами над озером зачаївся в зеленому наметі найтяжчий, бо притаєний ворог. На бранному полі ворожий лик увіч зримий і супроти нього можна зібрати в собі всю внутрішню силу, щоб його побороти, але як уберегтися від укусу змії?.. Добре з'ясував Пантела, як баскак Ахмет проголошував бродника Ростислава князем віддертої від Галичини Болохівської землі; і рахманів, споєних отруйним кумисом, запам'ятав: одягали вони стуманілий народ у гамівні сорочки, волю їхню сковуючи. Не забував теж лакейського виду бездомного князя Ростислава — велика дяка Господу, що загубився він в угорських краях, хай би пам'ять по ньому навіки пропала!

Й немовби для того, щоб затінити в пам'яті гидкий лик зрадника, постав перед очима Пантели світлий образ послушниці з Мединського монастиря, вдови по Митусі — Зореслави, яка з'явилася йому колись на березі Лімниці й зникла, мов видиво, залишивши в душі Пантели свій благородний образ, що й донині в тямці не стерся. Подумав ктитор про Чудотворну Холмську ікону, яку Зореслава оберігає в монастирському тайнику, й постановив ще раз прийти до Медині й разом з послушницею ту ікону перенести до страдчівської церкви: хай народ припадає до неї й благає, щоб Матір Божа порятувала Галицький край.

Й ураз побачив ктитор, як з лівого боку царських воріт на новому іконостасі, Володимиром Васильковичем намальованому, піднеслася увись ікона із зображенням святого Іллі, попливла під церковну баню і зникла там, а після неї залишилося на іконостасі чисте місце — тож утямив Пантела, що то звільнилося місце для Чудотворної ікони, і, певне, це збагнули й прихожани: вклякнули разом перед іконостасом.

Тоді заспівав хор "Буде ім'я Господнє". Від луни канту заталанили дзвони на дзвіниці й вихопилася у світ разом із своїм відгомоном найвищанута, несучи із собою заповітні слова — "Благословенне віднині і довіку!" То співав Ісаяя, й коли його спів заціпенів під банею, немов чекав дозволу увійти до Господніх чертогів, Пантела побачив серед жінок осяйне обличчя послушниці з білою наміткою на чолі і впізнав її.

...До Мединського жіночого монастиря Святої Ірини дійшла чутка, що в Зелену неділю правитиме службу Божу в страдчівській церкві ієромонах Йов із стольного міста Володимира. Послушниця Зореслава попросила в матінки дозволу піти до Страдча на прощу. Сама собі не признавалася в тому, що не віра спонукала її до такого вчинку, а незгасна пам'ять про шлюб з Митусою у це велике весняне свято: двадцять літ тому вона, русалкою ставши, закликала коханого в молоде жито для солодкого гріха.

Слухала голос отця Йова, який перед престолом творив молитву: "Достойно і праведно єсть Тебе оспівувати, Тебе благословляти, Тебе хвалити, Господи, на кожному місці владичества Твого", — ревно, крізь сльози повторювала за отцем благодарні слова, а в думці бриніла зовсім інша пісня, яка колись до земної любові закликала, — "Ой летіла пава, у садочку впала, та прийде до мене той, кого покохала", а Митуса гасав на коні скраю ниви, зупинявся, прислухаючись до співу русалки, й, побачивши її, пришпорив коня й потонув у житньому дунаю. Дівчата на межі ниви, із заздрощів мліючи, виспівували молодим хвалу, а він палко кохав русалку в житі, а потім на руках виніс її, розплетену, без рутвяного віночка...

Зеленої неділі у синєвидській церкві стояли молоді на вишитому рушнику перед аналоєм із свічками в руках: у кого швидше догорить, той швидше помре. Й увійшов до церкви князь Данило, щоб поблагословити молодих; проходячи повз Митусу, необачно змахнув рукою корзна, й свічка в руці співця погасла...

А чи згасла? Хто ж це тоді голосом Митуси, тією двоголосою нutoю, в якій одночасно з мелодією звучить її луна, виводить херувимську пісню "Животворящий Трійці пісню співаючи, всякую нині житейську отложім печаль"? Це ж його, коханого, голос, чей у всьому світі ніде такого співу не було чути, й зливалася херувимська молитва з русальною піснею в єдине многоголосся. Зореслава забула про свій чернечий стан і про вік свій забула теж, вона підвела до хорів голову, переводячи погляд із співця на співця, і врешті побачила його — високого красеня з довгим волоссям, що спадало на спину, з кучерявою борідкою — і був це він, Митуса.

Коли прихожани вийшли з церкви, Пантела наздогнав Зореславу, яка поволі, немов щось загубила, віддалялася до воріт церковного майдану, і не встиг він ще й заговорити до неї про те, що найбільше його турбувало, — про Чудотворну ікону, захovanу в тайниках монастиря, як Зореслава запитала, вимогливо дивлячись Пантелі у вічі:

— Той півчий з відлунним голосом — хто він? Як його звуть?

— То чернець Ісайя, а голос у нього Митусин.

— Як могло таке статися?

— Видно, не вмерла пісня разом із співцем — спадкоємцям передалася.

— Але чому саме йому, Ісайї?

— Не тільки йому, — відказав Пантела. — Спадкоємцем Митусиних пісень став увесь народ.

— А може, Ісайя і є Митусою у другому житті... — промовила сама до себе Зореслава.

Втім на церковному майдані сталося щось несусвітнє, богопротивне і блюзнірське. Хвіртка в майданній огорожі рвучко відчинилася — то штовхнули її ногами Ахметові опричники, впускаючи на подвір'я здорового монгола в хутряній шапці й виверненому кожусі. Він став перед людьми, які завмерли біля паперті, розставив широко ноги, немов боявся, що схитнеться й звалиться долі, коли на нього посуне натовп. Але цього не сталося — людей здолав страх. Й коли монгол упевнився, що йому ніщо не загрожує, повернув голову до хвіртки й змахнув рукою, зазиваючи когось до себе.

На майдан увійшов кістлявий, худий, як образ смерті, чоловік у зітлілому корзно, поморщений на виду, немов квашене яблуко. Він став поруч з монголом, а тоді дітлахи повибігали з-поза маминих спідниць — неналякані й збитошні — і, сміючись, закричали навперебій:

— Таж це галицький князь! А де твоя корона?

Навіть не зморгнув чоловік, лише став ближче біля монгола, притиснувся до нього, ніби захисту перед бешкетниками шукаючи; монгол підвів руку з нагайкою і стрельнув нею, аж луна покотилася майданом, і стихла дітвора. І заговорив худий чоловік до натовпу:

— Баскак Ахмет іменем богоподібного хана Ногая повеліває, щоб віднині і назаве на святцях під час богослужіння упоминалося поруч з іменами отців церкви благородне ім'я Ногая!

Занімів майдан, лише чутно було, як на липах, немовбито хижака побачили, заскрекотали сороки. Однак німота тривала недовго: юрба, очунявши від страху, посунула на монгола, немов отара овець на гадюку, — витісняючи його й опричників з майдану. Пантела упізнав бродника Ростислава, прискочив до нього, виштовхнув за хвіртку й, плюнувши йому в лице, мовив:

— Здохнеш під плотом жебраком!

А тоді люд вернувся до церкви, впав на коліна перед іконостасом, на якому біліло місце від ікони святого Іллі, який вознісся на небо, й заблагали прихожани в невидимої Чудотворної ікони:

— Пресвятая Богородице, спаси нас!

Печальне благання повторювалося безліч разів — вихопилося з храму й залунало над страдною землею.

Нахилившись до Зореслави, прошепотів Пантела:

— Перенесемо Чудотворну ікону з Мединського монастиря до Страдча.

Їй відказала Зореслава, не підводячи голови:

— Не пора... Ще не прийшло до нас найтяжче лихо.

Розділ тринадцятий

Ієромонах Йов перед своїм від'їздом із Страдча до столичного Володимира побажав оглянути монастирську бібліотеку, яку впору врятував ігумен Миколай від загибелі, коли не в міру дбайливий до порядку й чистоти і темний у любомудрії покутник Ізидор понамірився відвезти зітлілі книги й манускрипти в яр і там закопати.

Преподобний Йов досягав з полицок уже оправлені, а теж побиті пліснявою фоліанти й пергаментні сувої, розгортав їх, придивлявся й захоплено прицмокував, з туском книголюба згадуючи, як спопеліла під час навали Батия володимирська бібліотека — небагато раритетів збереглося до сьогодні в літній резиденції князя Володимира Васильковича. Подібне сталося й у Києві: навіки пропала в зруйнованому Міжгір'ї ні з якими книгозбірнями світу не зрівнянна бібліотека Ярослава

Мудрого... А тут і мінеї, і патерики, "Ізборник Святослава", "Повість про Варлаама і Йоасафа", "Ходіння Богородиці по муках"...

Й досягнув нарешті отець Йов з полички щойно оправлену монастирськими інтролігаторами, з тиснутими зо лотом буквицями найдорожчу для ігумена Миколая книгу, яку він колись, ще не знаючи її ціни, вкинув з іншими книгами до мішка в келії святого Антонія... Над Дніпром уже іржали татарські бахмати й ревіли верблюди, а чернець Миколай з повним міхом книг пробирався Дальніми печерами до Святошина, щоб звідти податися на захід й назавше покинути золотoverху столицю Русі.

Ігумен ревниво придивлявся, як ієромонах Йов гортає листок за листком "Київський літопис", й з-під навислих брів світяться від захвату його очі. Й сталося те, чого найбільше боявся Миколай: рука Йова разом з книжкою рвучко звелася вгору, й він вигукнув:

— "Слово"! "Слово о полку Ігоревім"! Так що ж це ти, благочестивий Миколаю, — докірливо похитав головою Йов, — тримаєш у тайні такий скарб, мов той несвідущий отрок, який батьківський талант закопав у землю? Це ж, мабуть, єдиний на нині список "Слова", що його сто років тому невідомий бард прорецитовав, приграючи на гуслях, в хоромях князя Святослава III — на бенкеті в честь повернення з половецького полону неfortunного Ігоря Святославовича!

Ігумен німував у турботі, що преподобний Йов забере із собою неоціненну книгу, хоча й усвідомлював, що було б краще, якби цей єдиний примірник "Слова" зберігався в столиці, а не у провінційному монастирі. Та розлучатися з таким добром було йому невміч, він простягнув руку, щоб забрати в ієромонаха книгу, вартість якої збагнув до кінця ще тоді, коли півчий Ісайя проспівав "Плач Ярославни".

Йов зрозумів тривогу ігумена й поквапився його заспокоїти:

— Цю книгу повинен побачити князь Володимир Василькович: він доведе її до належного вигляду, перепише й поверне тобі, будь певний.

Й подався ієромонах Йов до ридвана з книгою під пахвою.

...За два дні до світлого празника Петра і Павла із Страдчівської гори спускалися крутим схилом до Яворівського тракту на чорних мулах три вершники: ігумен Миколай і чернець Ісайя — в куколях і довгих рясах — та ктитор Пантела Маломужний у згрібній свиті — радше на ратая, ніж на паломника схожий. Стелилася їм неблизька дорога до літньої резиденції волинського князя — в Любомль, їхали мовчки, всіх діймала одна важка турбота.

Про те, що було причиною їхнього неспокою, звелів ігумен півчому Ісайї записати згодом у патерик таке...

...Найменші дзвони скрадливо заталаніли на дзвіниці церкви Різдва Пресвятої Богородиці, сповіщаючи про закінчення всеношної. Ченці розійшлися по келіях, а ігумен Миколай, скинувши в захристії богослужебне облачення, подався на плебанію, щоб перечитати те, що записав Ісайя з його розповіді напередодні: хай би ніяка блудна думка не вкралася була в патерик.

Помітив, що віконце в плебанії чомусь синіє й світляні сполохи мерехтять на шибці — певне, забув загасити свічку, коли йшов до церкви на всеношну. Господи, таж так і до пожежі недовго...

Ігумен додав кроку. Почув, як у бібліотечній кімнаті щось грюкнуло й тихо рипнули двері, він підбіг до входу й на порозі зіткнувся з людиною, що намагалася вислизнути з приміщення й зникнути в темряві. Ігумен схопив чоловіка за руку, скрутив її до хрускоту в лікті, завернув до кімнати, де на столі ще пломеніла свічка, приглянувся до непроханого гостя й охнув з подиву. Був то вельми побожний боярин Кмита Судиславич з ростоцького хутора, обгородженого високими кам'яними

заборами, куди втекли від Данилової розправи уцілілі бояри після битви під Ярославом. Ігумен бачив Кмиту на початку відправи — ревно бив боярин у притворі поклони, однак на "Вірую" його вже в церкві не було...

— Ти як тут опинився і що загубив у моїй книгозбірні? — суворо запитав ігумен боярина, який ніби до плачу скривився й зігнувся, наче на коліна збирався впасти; при цьому він запобігливо зазирає ігуменові в очі й, не побачивши в них справжнього гніву, задебелів:

— Це ж бо я запрогнув до твоєї мудрості причаститися, адже мовлять миряни, що вельми кебетний єси — богослужебні книги переписуєш, а світські сам твориш, де ж бо ще знайдеться такий любомудр у нашому краю... Та я захотів прочитати бодай одну сторінку у твоєму манускрипті, щоб крихту твоїх знань для себе почерпнути...

Ігумен Миколай умить збагнув боярське крутіїство, однак не міг ніяк собі пояснити, для чого цей пройда конче хоче дізнатися, що записано в патерику й кому ігуменову таємницю намірився оголосити? Й подумав, що варто, аби Ісайя якось ускладнив почерк, бо ж, як видно, комусь конче хочеться знати, які відомості про нинішні події задумав ігумен передати для пам'яті у віках, і хтось то боїться, що про його несправедні діла дізнаються люди в далекому майбутньому...

Тільки про це подумав ігумен, як перед очима постав на кістяка схожий бродячий князь Ростислав, якого запам'ятав ще з тієї пори, коли вперше побачив його на учті в князя Василька Романовича ще за Батиєвих часів, а нещодавньої Зеленої неділі впізнав негідника в тлумачеві баскака Ахмета.

Ігумен зариглював двері, силоміць посадив боярина на лавицю й звелів йому розповісти всю правду, хай би для цього спотребилася не одна ніч, а всі напроліт ночі Петрівського посту.

...Мешканці боярського хутора в Розточчі ледь не щодня чули розпачливі крики, які долинали з Левандівки: татарські опричники приводили на плаху провинених і страчували. Страченців хапали біля сільських церков, куди стікалося все більше й більше прихожан молитися до білих прогалин з лівого боку іконостасів, які чудом з'явилися у всіх храмах на місці ікон святого Іллі: люд увірував, що на тих порожніх місцях з'явиться лик Чудотворної Божої Матері, як колись у Холмі на валу, й порятує вона Галицький край від татарського лихоліття.

Опричники заходили до церков, ставали у притворах й прислуховувалися до упоминання на святцях імен духовних отців, й коли священики імені хана Ногая не згадували, ловили на виході тих молільників, які найретельніше били поклони перед царськими вратами, й відводили їх на плаху.

З кожним днем карателі ставали жорстокішими, й бояри, чуючи лемент мордованих, тремтіли в тривозі: татари — люд темний, не завжди розрізняють, де кмет, а де боярин, й скоріше чи пізніше прийде черга й на них. Тож дізнавшись, що все те лихо заправляв не хтось там, а бродник Ростислав, якого колись на Пониззі найменував васальним князем баскак Ахмет, — вирядили до татарського стану над озером найповажнішого боярина Кмиту Судиславича, щоб той попросив баскака ще раз підтвердити високий титул Ростислава, — свій як не заплаче, то хоч скривиться...

Ростислав перекладав баскакові те, що говорив Кмита, а той лише скося поглядав на бродника, ніби й не про нього йшла річ, й віддано, з готовністю вірно служити, заглядав у вічі Ахметові, який крізь щілини між повіками сторожко пазив за боярином, наслуховуючи, де в його словах справжня покора, а де хитрощі — був він і до підступності готовий, чей від цього народу щирості марно сподіватися. Однак баскака щораз то більше зацікавлювала й водночас насторожувала бояринова мова.

— Високодостойний еміре, — говорив Кмита, — ти, немов дзеркало, відбиваєш волю богоподібного хана Ногая і його могутністю управляєш

Руським краєм — влада твоя безмежна. Проте не кожен підданий так думає, а що він мислить чи замислює, може достеменно відати не повелитель, а васал, який добре знає не лише мову рабів, а теж їхні звички, добрі й лихі наміри. Хан Ногай і ти маєте такого вірного слугу в нашому краю: це родовитий нащадок руських князів Ростислав Михайлович, який не раз засвідчував свою слухняність Золотій Орді. То хай би милостивий і достойний емір Ахмет ще раз оголосив Ростислава князем галицького улуса і сповістив про це підданому люду ханською грамотою... А стане князь твоєю правою рукою, еміре, твоїм троєперстієм, що натягує тятиву лука: ти лише надумаєш випустити стрілу, а він уже знатиме, куди маєш цілитися. Й тоді піддані охотніше понесуть щедрі дари ханові...

Баскак уважно слухав боярина, та при останніх його словах наче терпець йому урвався:

— То як це ти собі мислиш, рабе, ми ще й ласки маємо у вас запобігати?

Він це сказав уголос, а по хвилині широко, як тільки міг, роздер повіки й додав, спопеляючи Кмиту лютим поглядом:

— Ми не за тим прийшли до вас, щоб узяти, що нам дасте, а для того, щоб у вас зосталося стільки, скільки ми залишимо!

Баскак засовався на войлоку, підібгав під себе ноги і, зручно вмовившись, заговорив, погрозливо підвівши вгору вказівного пальця:

— Ви хочете мати свого князя? Що ж, ханові не важко таку ласку вам учинити. Навіть двох чи трьох, у вашому краю владолюбними хоч гати: кожен десятий ладен надіти на голову княжий вінець. А нам не жаль... Адже всі ви будете сьак чи так іграшками в руках сонцеликого правителя. Ви ж не втямили одного: татарська орда прийшла до вас навічно. А те, що ми затрималися в передгір'ї Карпат, — то лише мить у

нашому світовому поході. Сила орди в тому, що вона постійно самооновлюється. Загинув Телебуга — став удвоє дужчий за нього Ногай. Забере до себе Аллах Ногай — два нові хани стануть на його місце. Орда ж невпинно подвоюється за рахунок завойованих народів. Ви теж татарськими людьми колись станете... — баскак замислився, побожно звівши до неба очі. — Доля полюбила нас й віддала навечно весь світ у наше володіння... Минуть віки, й нова орда з'явиться — як не в кожухах вовною навиворіть, то в суконних свитах і з іншою, нині ще не відомою зброєю увійде вона в краї, в які нам не вдалося увійти, й допаде вона, допаде до останнього моря! Ви ніколи не будете вільні — кожне нове ординське утворення буде сильнішим і для вас жорстокішим... Ваш темний люд увірував нині в силу Чудотворної ікони й ринув до церков молитися, а новітня орда ті ваші церкви поруйнує, грецьким вогнем спалить, у стійла для худоби перемінить. Ніщо й ніколи не врятує вас від орди! То навіщо вам нині князь, коли завтра про такий титул забудуть ваші нащадки: зігнуть вони свої шиї в ярмі й наввипередки славимуть новітніх ординських правителів! На цьому баскак обірвав свою мову й, блимнувши на Ростислава більмами, що викотилися з-під повік, нахилився до нього, обдав його зловонним запахом прокислого кумису й спитав:

— Ти хочеш стати галицьким князем? Гаразд, ми Льва Даниловича схопимо, переламаємо йому хребет, і він з лева в паршиве кошеня переміниться, тебе ж впустимо у львівський Нижній Замок — владарюй! Тобі лише аби крихту влади запрягнути: тут чи в Мачві, або ж навіть серед сибірських дикунів! Але як заплатиш за корону? Нам нині твоя плата ще конче потрібна: зроби так, щоб твій народ відрікся від церкви, цього ми самі домогтися не в силі. Усіх не перевишаєш, голови всім не постинаєш, хребти не переламаєш, народ доти залишиться для нас і для тебе небезпечним, поки молиться до незримої Чудотворної ікони. Як ти відбереш у них ту віру, яким напоєм витруїш її?

Відхилившись від Ахмета, щоб не вдихати в себе запаху кумису, Ростислав ураз ніби отямився від зливи Ахметових погроз і вигукнув:

— Я знаю, як це зробити! Тільки запевни, що хан Ногай найменує мене князем... Ми споїмо народ замороженим шаманами кумисом, як це зробили ви з болохівським людом на Пониззі!

...Боярин Кмита розповідав ігуменові все по правді й невинно заглядав йому у вічі — мовляв, хотів лише добро вчинити: треба ж якось заглагоїти баскака, який що не день, то більше звіріє, й мовлять очевидці — четвертує страчених і для постраху розвішує шматки людських тіл на палях при дорогах. А хіба ченцям і самому ігуменові не загрожують татарські розправи?

Ігумен Миколай з тяжким докором дивився на боярина й відчував, що не все ще сказав Кмита. Спитав вимогливо, чекаючи правдивої відповіді:

— З яким наміром ти сюди закрадався, яко тать? Й певне, не перший раз... Навіщо здалися тобі мої записи?

Відказав Кмита, блукаючи поглядом по долівці:

— Ростислав звелів мені відчитувати твій манускрипт й доповідати йому, що в ньому написано. А навіщо це йому, знає лише він...

— Я цього й сподівався: не кожна людина може втриматися від поганих вчинків, але кожний негідник боїться злої слави... Й просив тебе Ростислав викрасти мій патерик?

— Такого мені не наказував...

— А тепер признайся, як на сповіді, — ігумен поклав руку на плече бояринові. — Ті корчми з кумисом, до яких нині внадилися не лише пройдисвіти, а й чесні кметі — напиваються там татарської отрути, валяються на муругах, глузд втрачаючи й Ахмета славлячи, — ти їх понаставляв що десять верст на перехрестях доріг?

— Ні, то староста боярського хутора Доброслав Домажирич так розпорядився: яток набудував, а слугам наказав кумис туди доставляти.

Й тягнуться вони щодня на Левандівку до Ахметового маєтку, тарганячи за собою тачки з порожніми бочками; у стійлах, де татари кобилиць тримають, наповнюють їх кумисом; старий шаман, на каракатицю схожий, з довгим аж до п'ят рудим волоссям щось там пробурмотить над пійлом, а потім слуги розвозять бочки по корчмах...

— Бузувіри! — застогнав ігумен. — Кара від людей і від Бога впаде на вас!.. Иди геть, боярине, і кайся: може, Господь зарахує тобі сьогоднішню сповідь при твоєму покаянні...

...Ігумен Миколай, півчий Ісайя і ктитор Пантела вже поминули Яворів і Белз, перебрали Стохід і Тур'ю, залишаючи ліворуч стольний город Володимир, що підпирав небо вежами княжого замку й мерехтів золотими банями церкви Святого Василія. На другий день мандрівники вже досягли тихого й милого князеві Володимирові Васильковичу містечка Любомля.

Однак журба не полишала подорожніх, несподіване лихо, яке можна прирівняти хіба що до татарського ясиру, впало на Галицький край. По всій землі від Львова до Белза повиростали при дорогах, немов отруйні мухомори, кумисні корчми, які замінили людям церкву. Щораз то менше прихожан приходило до храмів: все менше їх припадало перед білими проймами на іконостасах, благаючи з'яви лику Божої Матері; заохочена блекотним пійлом галайстра горланила у кумисних вертепах сороміцьких пісень й ревіла, немов напасені бики в стадах; парубки хапали підпилих дівиць й тягнули їх у кущі для втіхи; поважні господарі, про сором забувши, валялися по ровах у блювотині, а очі у всіх стали на більма схожі — без кольору, без живих іскор в зіницях, байдужі.

Отруйний кумис був сильніший за людську волю: хто спробував його хоч один раз, мусив далі заливати себе трунком; пияки не відходили від

корчем, щоб мати змогу чимшвидше допасти до бочок з кумисом, коли нудота засмокче під ложечкою; люди пропивали останній гріш, перестали працювати — усі збайдужіли, поникли, й лише при найвищому кайфі завсідники по-блазенськи вигукували:

— Вольно нині живеться татарським людям, такої влади нам треба! Нехай живуть князь Ростислав, баскак Ахмет і сонцеликий хан Ногай!

...Тяжка турбота запала в душі подорожнім й не покидала їх ні на мить. Їхали мовчки, мули дрімали, йдучи; просвітку ніхто не бачив, і думав Пантела Маломужний, що з тутешнім народом сталося те саме, що й на Пониззі, де люди рахманам із Лотосового острова уподібнилися.

Й коли завиднілися на обрії чепурні будинки Любомля, здалося подорожнім, що з містечка вихопилася нова білим ґонтом крита церква Петра і Павла й побігла назустріч їм, з печаленим, немов квапилася принести рятівну пораду.

Розділ чотирнадцятий

Щороку на празник Петра і Павла князь Володимир Василькович запрошував до Любомля із сусідніх уділів, а теж із примежних земель достойних мужів на слухання рицарської поезії. Удатні читці виголошували у княжій світлиці вірші про Нібелунгів, про Роланда й Сіда й наспівували пісень скандинавських скальдів та німецьких вагантів.

Урочиста тиша западала тоді під склепінням хоромів; волинський князь, якого служебна челядь звикла бачити в робітні з вапницею в руці, в заплямованому фарбами халаті, тронно возсідав на чільному місці за тисовим столом — у каптані з грецького золототканого шовку, з срібним ланцюгом на грудях, з бранзолетами на зап'ястях та дорогими перснями на пальцях. Він вряди-годи підносив до уст тонкої роботи чашу з білого мармуру, що її привіз із угорської землі, надпивав хмільного меду, а тоді

гості теж пригублялися до пугарів; у хоромах було тихо, хоч маком сій — чулася лише патетична рецитація читця...

Цього храмового свята гостювали у князя Мстислав та Роман Даниловичі, Вацлав Моравський з Праги та Лешко Чорний з Кракова. Покликав їх Володимир Василькович, пойнятий тривогою, яка для гостей здавалась маловажною, бо неспроможні були вони збагнути її справдешню суть.

Тож дослухавши жартівливі куплети вагантів, що їх виголошував для перепочинку від поважних декламацій знакомитий читець Базиль з Новогрудка, князь підвів руку, припиняючи словесну свободу, від якої недалеко й до скоморошого дійства, й стурбованим виразом на обличчі дав відчувати гостям, що запросив він їх нині до Любомля не для насолоди від читання величних епосів і не для розваг баїшними жартами, а у вельми важливій справі.

— Ти пожартував, Мстиславе, — звернувся князь до братанича, — що кумис, мовляв, то кобиляче молоко та й тільки... Може, воно таким і є — звичайним, якщо не із татарських рук подане й не заворожене нечестивими монгольськими шаманами. Лише великого твого вітця не здолала згубна отрута, та й то бездумному гніву став він піддатливий: несправедливо забрав життя в славетного Митуси і з болохівцями криваво розправився. А Михайло Всеволодович навіть не зважився той трунок пригубити й поплатився за те головою, його ж син, бродник Ростислав, затруїв кумисом свою совість, та й не тільки свою: споює він, як стало мені відомо, галицький люд... Спершу від того напою стали перевертнями чесні кметі на Пониззі, а нині вже й галичани по кумисних корчмах почали себе називати татарськими людьми, ще й пишаються тим... Це лихо страшніше за Батієву навалу, бо помирає люд не на плахах, не на палях, а душу втрачає, тварі уподібнюючись...

Князь підвівся, відсунув чашу з медовухою й повів річ, яка мовби й не стосувалася того лиха, яке сталося на Львівській землі.

Мало, мовляв, шанувати й любити лицарський епос сусідніх народів і, знаючи чужі мови, з насолодою їх рецитувати, дух свій збагачуючи чужою славою. Та чи доступні ті скарби простому люду, який навіть церковних книг, написаних солунським діалектом болгарської мови, не розуміє доладно? А подумаймо, що зробили для болгар великі їхні просвітителі Кирило і Мефодій, щоб виховати свій нарід у вірі й героїзмі: допомогли йому вберегтися від грецького засилля — і не стали болгари греками завдяки кириличному письму. Винайшли солунські брати властивий для болгарської мови алфавіт і світські та церковні книги на рідну мову переклали, поставивши в такий спосіб перегороду для відступництва. А хіба ми можемо свій нарід повернути на праведну стежу, звертаючись до нього по-чужинецьки? Таж ні... Це добре зрозумів Мономах, який заговорив до своїх дітей чистою руською мовою. Щоб розуміли його! А моління Даниїла Заточника — тож мова руських скоморохів. Наш люд вбивається нині чужим трупом тому, що не просвіщаємо його рідним словом, не примушуємо пишатися своїми звичаями, правилами, законами: ми, отці народу, самі захрясли в чужинстві... Та хіба немає в нас свого руського епосу? Є!..

Мову княжу перебив гридень, який доповів князеві, що до нього просяться прочани із Страдча.

Князь повернув голову до вікна: троє спішених вершників стояли у дворі. Ігумена Миколая не міг впізнати й ктитора Пантелу — теж, бачив-бо їх давно у Володимирському замку в часи Батієвої навали. Та погляд його зупинився на ченцеві Ісайї — півчому й регентові кліросу в стольному соборі, й зрадів князь, що Ісайя знову завітав на Волинь — мав півчий такий голос, що його до Митусинового хіба що можна б прирівняти. Тож з його участю втішить князь гостей величною ораторією, яку готував для цього дня із зібраними з волинського краю музикантами, коли із Страдча вернувся ієромонах Йов з неоціненною пам'яткою — "Словом о полку Ігоревім".

Першим увійшов до княжої світлиці ігумен Миколай, поруч з ним став Ісайя, й обидва в пояс вклонилися князеві. Вельми здивувався ігумен,

побачивши волинського властителя — звичайного, земного, з добрими мудрими очима — такого самого, як був у отроцтві, — і якби не княже облачення, то й зовсім на вінценосця не схожого.

Здивований був і ктитор Пантела: не міг збагнути того, що цей непоказний чоловік ogrіває своїм духом весь Галицько-Волинський край — церкви будує, витворними іконами, які малює сам, прикрашає собори й наповнює монастирські книгозбірні мудрими книгами, просвічуючи уми і душі підданого люду... Ця простота князя додала Пантелі відваги, й він, не чекаючи дозволу, звернувся до нього з похвальним словом.

— Достойний господине нашої землі! Ти князь тільки за титулом і одягом, та завдяки розуму твоєму великий любомудр, який помножив славні діла свого вітця Василька і вінценосного стрія Данила не мечем, а мислю. Ти не проливаєш крові на бранних полях, бо маєш відвагу й уміння виходити на рать із кунштом. І тому безсмертний будеш у віках!

Князі краківський і моравський з подивом поглядали на простолюдина у згрібній свиті, в якій дозволено заходити в княжі хорони, що у їхніх краях немислимо, та ще й доладним словом вітати володаря. Звідки в простака взялася відвага і де він набрався вміння складати вітальні промови: напевне, цей край має зезвол від самого Господа огороджувати простих людей із світлими умами, а може, то skutок княжого вміння навчати розуму свій народ: звісно-бо, що на Волині й Галичині існують при церквах школи, в яких вчені дидаסקали навчають міських і сільських хлопчиків переписувати манускрипти, відчитувати ормологіони, нотні позначки яких дивно перемінюються в божественні звуки гуслів і дуд, а теж прочитувати грецькі письмена й розмовляти латиною — таке право в польському й чеському краях мають діти лише високопосадних батьків...

Тож сказав Вацлав Моравський:

— Зело толковий у вас нарід, коли цей кметь спромігся так достойно князя привітати... Це твоя заслуга, князю Володимире.

— Моя заслуга лише в тому, — відказав Володимир Василькович, — що я не дав зачахнути просвітництву, запровадженому на Русі Ярославом Мудрим... — І додав по хвилі, звернувшись до прибулих: — Та, мабуть, не для похвал моїй особі здолали ви таку довгу путь, благочестивий ігумене і славний мій регенте Ісайє... А ти, златоусте, — мовив князь, усміхнувшись до Пантели, — назви спершу своє ім'я, а потім доповіси, з чим прийшов до мене...

Пантела мовчав, зніяковілий, і заговорив ігумен Миколай, приклавши руку до грудей:

— Знаю, князю, що ти вже дізнався, яке лихо впало на наш край, і ми до тебе за порадою: лише ти зможеш нам допомогти.

Й коли подорожні, з дозволу князя, повсідалися на бічній лавиці, Володимир Василькович повів таку річ...

— На кожную отруту знаходиться протиотрута, токмо треба вміти знайти... А де ми звикли її шукати — у змовах, підступностях, а ще в ратних битвах. І спільників, охочих для воєн, знаходимо. Але чи може дійняти наш біль чужинців — хоча б цих достойників, які тут сидять? Таж ні... У них свої болі, й кожен має їх доста. Й коли вони допомагають нам оружно, то дбають передовсім про себе. Але є й інша зброя проти лиха, і вона не за межею, а дома. Мій учитель співу незабутній Митуса визбирував серед свого народу такі словесні перли й такі пісенні звуки, які здатні розворушити родиму душу й витруїти з неї зневіру, страх і байдужість — немов ті дзвони, вилиті в галицьких ливарнях, які звуком розганяють чуму... Умів Митуса почути найсокровеннішу нуту у великодніх, різдвяних, весільних чи то похоронних піснях, й записував їх умілець у ірмологіони — для нас, наче відчував свою кончину. А наш соловій чернець Ісайя відчитав ті нуги й може він нині співати живі

Митусині пісні й знешкоджувати ними чужинецьку отруту, яка в непам'ять людей заганяє, вбивати байдужість — мов той великодній дзвін чумну заразу...

Пантела позбувся хвилевого зніяковіння, посміливішав і в простоті своїй несвідущий щодо правил в розмові з людьми, чином вищими, перебив князя:

— Нам може допомогти тільки Чудотворна ікона Божої Матері, яку намалював сам апостол Лука, — вона колись врятувала холмчан від татарви...

— Піп у дзвін, а дідько в клепало... — проказав тихо ігумен до Пантели, невдоволений його непоштивим втручанням у княжу мову. — Негоже, Пантелю, малому великого повчати.

— Не сердься на нього, отче Миколаю, — промовив князь, почувши ігуменове зауваження. — Він згадав легенду, а легенди — то друге наше життя... Ніхто ж, наприклад, не вірить, що воєвода Дмитрій підняв на списа Золоті ворота й закинув їх у Царгород. Проте цей переказ живить надією серця людей, допомагає їм терпеливо чекати кращої долі, рятує їх від занепаду духа... А Чудотворна ікона, навіть якщо вона десь і зберігається серед людей, стала теж легендою — її з'яви в церквах чекають віруючі. І коли таке чудо станеться, то й надалі ікона залишиться легендою, яка в яву перемінилася для утвердження віри... І я знаю: Чудотворний образ Божої Матері засвітиться колись перед очима руського люду, бо ж намалював її не Лука, а наш славний ізограф Алімпій — з роду руський, про що сказано в Києво-Печерському патерику. Й створив він її не пензлем, а Словом, коли вже не міг тримати в пальцях ні вапниці, ні кисті. Словом! Воно стало нині нашою протиотрутою, й ми не лише з мечем маємо вирушати на прю із забородами, а й з гідною річчю. Мечі харалужні поламаються в битвах, і з часом іржа перемінить їх у червоний пісок, а Слово назавше залишиться в пам'яті народу, мов напис, видовбаний в камені. Зчахне трава, висохнуть дерева, чорнозем стане мертвою глиною, й навіть якщо народ втратить державу й воїни

ізгоями стануть — Слово, у мелодію загорнуте, вічно будитиме сплячих і бодрим не дасть заснути!

— Дозволь мені, князю, висловити свою думку, — підвівся з лавиці ігумен Миколай. — Я здогадуюся, про чие ти Слово говориш... Невідомий скальд — нащадок Бояна й попередник Митуси — залишив нам "Слово о полку Ігоревім", до якого півчий Ісайя склав свій піснеспів. Дозволь йому виконати хоч одну пісню із "Слова".

— Не одну пісню, а всю величну ораторію вчуємо нині, — відказав князь. — Іди, Ісайє, в гридницю — там музиканти вивіряють міцність струн і силу дуд. Поклич їх до моєї світлиці.

Коли Ісайя вийшов, спитав князя улюблений його братанич Мстислав, син Данила:

— Ми всі говоримо про Митусу так, ніби він нині ще серед нас. А бачив його тільки ти один. Ким він був для тебе?

— Душею! — відказав князь. — Постава його вражала чоловічою красою, а пісню ангельську творив. Певне, вмів слухати голоси херувимів і їхніми тонами наповнював восьмигласні кондаки. Митуса поєднував слово з мелодією так, як добрий маляр насичує вапняну стіну фарбами, створюючи фрески. Його гимни — то найвищий прояв людського духа — молитви, прохання, розкаяння... Він знав, що гимни мають не меншу, а може, й більшу силу, ніж маршові пісні, й виплекував ними в ратників мужність, сильнішу за крицю, й тому вої з його піснями перемагали в битвах...

І знову, не чекаючи княжого дозволу, заговорив Пантела урочисто, ніби молився перед престолом:

— Тому й смерть його благословенна, й не на тюремному подвір'ї повинен покоїтись його прах, а на високій горі в Галицькому краю, щоб

народ в кожную трудну мить міг приходити до нього й утверджувати своє і його вічне буття...

— Славен Господь, який добром і мудрістю наділяє наш люд, — тихо промовив сам до себе князь.

Утім з двору долинув веселий дзенькіт струн, тугий голос дуд, солов'їний свист сопілок, брязкіт мідних тарелів й гупання бубна — то йшли з гридниці до княжої світлиці музиканти й піснярі. Попереду крокував бубніст й лупцював квачем по лункій шкурі, за ним ішли гусярі, дударі, трумбетники, сопілкарі та цимбалісти, а півчі, певне, для того, щоб перед виконанням ораторії продерти горла, затягнули скоморошної:

При битій дорозі там корчма стояла,

А в корчмі дівчина біла шинкувала.

Молода шинкарко, дозвожь нам загради,

Потанцюєм трохи та й ляжемо спати!

А бубніст після кожного куплету ще дужче вдаряв квачем та приспівував:

Ой гуп та ще й руп,

Штири баби — один зуб!

Сивобородий, мов старозавітний пророк, ієромонах Йов ішов позаду музикантів, дозволивши їм по-своєму веселитися, поки не пасе їх княже око. Та ось вартовий гридень відчинив навстіж двері світлиці — і враз стишилися музиканти й замовкли піснярі, поставали перед гостями й не

відводили очей від князя. Володимир Василькович подав знак рукою, дозволяючи музикантам і співцям розпочати ораторію.

Тоді залунав чистий голос півчого Ісайї, що відбився від хоромних склепінь подвоєним відгомоном, мелодія щораз густіше помножувалась, нібито співав не один півчий, а восьмигласний клірос партесним хором, в якому відчувались гласи ангелам, Предтечі, Богородиці, апостолам і померлим — злетіла до небес молитва, кантом Божій Матері розпочався світський піснеспів:

Пресвятая Діво, Мати руського краю,

О дивнеє чудо — житні істочник,

Дивная твоя тайна, Богородице!

Коли молитва стихла, вийшов уперед з гурту півчий Ісайя, сів на стілець й, поклавши на коліна тридцятиструнні гуслі, забігав по них пальцями, голосячи похвалу Боянові, котрий не десять соколів на стадо лебедів пускав, а віщі персти на струни клав, й вони самі князям славу рокотали...

Музиканти грали, спів і струнні звуки зливалися в єдине суголосся, — й пролунала вимога співця до роз'єднаних князів, слізна просьба бризнула із струн гуслів до властелина, який може Дон шоломами вичерпати: вступися, князю, за кривду сего времені, за землю Руську!

І вже сльози бризнули з очей співця, потекли солоні струмки по його щоках, та чи побачив їх той князь, який мав би лютим звіром скочити опівночі?

Й не переводячи подиху, просив співець іншого князя, котрий високо сидить на золотокованому престолі й угорські гори підпирає своїми залізними полками: вступися і ти, господине, за землю Руську!

Не почули, певне, князі молінь півчого, бо заголосила кривдно пісня, в черленій крові скупана: вже ж бо Сула не тече срібними струями, болотом взялася — о, стогнати тобі, Руська земле, споминаючи прежні времена і прежніх князів своїх...

Змовкла пісня, стихла музика, й промовив Вацлав Моравський до князя Володимира:

— Яке серце не здригнеться, вчувши такі слізні нути й гіркотою струєні слова, княже? Пісня ця, яка і молитвою, і розпачливим криком єсть, не дасть загинути твоєму люду. Князі, котрим несть числа у вашому краю, колись забудуться, а з усіх властелинів народу руського навіки зостануться у його пам'яті лише володарі духа, і першими серед них будуть бояни. А Митусу вашого назвуть господином душ. Ось він сидить над гусями із сльозами на обличчі й непокірною іскрою в очах, — показав Вацлав Моравський на півчого Ісайю. — Чому ти правиш заупокійну по Митусі?

— Якщо пісня жива, то й співець не загинув, — відказав князь, і звернувся він до музикантів і співця з такою річчю:

— Невідомий бард залишив нам слово і пісню. Ідіть із ними по всьому краю, розходьтесь й будіть людей, чужинецькою блекотою вражених. Хай рознесеться між народом многоголосся цієї величної ораторії — стане вона гимном нашого народу, його невмирущою мовою. Та в гимні не лише скорбота має звучати, а й бадьора нута!

І вдарили тоді музиканти ще раз по струнах, й послав співець величну пісню до небес про те, як бризло море опівночі, свиснув Овлур над рікою, а князь соколом летить з полону на волю. Й співають діви на Дунаї, а голоси їхні в'ються через море до Києва, славлячи князя і народ...

Розділ п'ятнадцятий

Гей та загуділи дуди, забриніли гуслі, загупали бубни княжих музикантів на церковних майданах — від Волинської землі до Галицької, князів, бояр, кметів та ремісників до єдиного гурту зазиваючи, про велике лихо їм нагадуючи й надію на порятунок даруючи.

Уже-бо Дністер від материнських сліз повинню взявся, від дитячого плачу ліси посивіли, й оглухли від голосінь чуйні готури у надпрутських дібровах. Страшна пошесть повіялася над Руським краєм — нарід сам себе зрікається, свій покон зневажає, віру топче, і стихли повесні великодні гаївки, колядки зимовими вечорами добрих людей не будять, хлопчики пшеничним зерном господарів не засівають: не віншують їм діждатися відтепер за рік, не ворожать, щоб коноплі росли по стелю, а льон по коліна та щоб їх, хрещених, голова не боліла...

Зажебоніли дримби, трумбети затрубіли й сопілки заплакали — то до корчем, де люд татарською отрутою впивається, втрачаючи звичисту пам'ять, приходять скоморохи й баїшники і жартами та сороміцькими піснями нагадують пропитим кметям, які татарськими людьми назвалися, про голосні вечорниці, про буйні маланкування та про шалені парубоцькі забави на толоках — чому ви посоловіли, люди, й сміятися перестали!..

А княжі дударі та гусярі після богослужебних відправ стають півколом біля папертей і нагадують мирянам героїчними піснями про бувалі битви, про кров над Калкою й Каялою, про походи Святослава Завойовника, який, чужої землі шукаючи, свою втрачав, про Святого Володимира, котрий у водах Почайни очистив свій народ від поганської скверни, про звитягу Мономаха над половцями та про Золоті ворота, які дванадцяте покоління поверне колись з Царгорода до Києва. А ви, добрі люди, першим поколінням єсте, тож прищеплюйте дітям і внукам вашим жадобу свободи, бо ж їм призначено святе діло звершити...

Прихожан у Страдчівському храмі зрідло, лише старі бабусі б'ють поклони перед іконостасом, чекаючи з'яви Чудотворної ікони на білій проїмі.

Й гасне враз солов'їний спів Ісайї — то заглушують його вигуки корчемних зброднів, що вриваються з вулиці на церковний майдан й зі злобою відступників до музикантів підступаючи.

— Не треба нам ваших пісень про прежні времена, ані пам'яті про князів ваших! — горланять отруєні кумисом люди. — Нам добре стало жити: маємо доволі хмільного питва, й лаваші татарські, що дешево продаються в корчмах, смачніші, ніж ваш житній хліб! Ідіть геть від нас — у вашу Волинь, Холм і Галич, де ви мерців героями нарекли, і живіть собі там з ними або ж у Карпатських горах серед гуцульських збойників пропадайте — нам ситно й весело ходити в татарській упряжці!

Чув уже Пантела схожу погану річ на Пониззі, й серце його стиснулося від скрухи, що й тут загибає дух народу; злякавшись блюзнірської мови, він підступив до ігумена, захисту в нього шукаючи: гнійна ж проказа нахлинула на край, що вражав душі невигойними струпами; сотвори, отче, рятівну молитву...

Ігумен не чув шепоту Пантели, він виступив уперед і заволав:

— Чи ви подуріли, люди? Та якщо забудете своїх предків, то й нащадки вас забудуть — непотребом, перекотиполем, що крові живої не має, станете, чей навіть твар пам'ятає своїх родителів і дітей навчає та вилизує, готуючи їх до вільного життя... Хіба не було у вас захисників — лицарів відважних та князів славних? Невже не хочете й ви пишатися своїми синами й на прокльони їхні заробляєте?

Тоді викотився з гурту чорного потороччя тлустий боярин у зеленому кунтуші з бобровими оборками, у гостроверхій татарській шапці з хутряною околичкою — був то знатний у ростоцькому хуторі боярин Кмита Судиславич, той самий, що закрався колись поночі до плебанії, щоб вивідати, чим займається і що пише ігумен, аби доповісти про це бродникові Ростиславу і його покровителеві Ахметові. Й не було на його обличчі й сліду від того страху й приниження, якими заснітився його вид,

коли був спійманий на злочинстві: захищений пропитою зграєю і владну руку баскака чуючи, боярин з нахабною самовпевненістю й погордою зирив спідлоба на ігумена й спитав ядуче:

— А ти яких вельми славних князів мав і маєш, чорноризцю? Таких, щоб міг ними пишатися перед своїми нащадками? Ваш Данило, котрого ви королем величаєте, перший з руських правителів покуштував татарського кумису й сам татариним назвався... А його син Лев заслужив у вас пошанівку хіба лише за те, що в Галицькій брамі Львова зустрів Телебугу з хлібом-сіллю, а потім перед Ногаєм холопом назвався; нині ж він Ногая на лови супроводжує й навіть коня ханського веде за вуздечко... А волинський князь Володимир, якого ти філософом називаєш, так схожий на князя, як клишоногий рак на муругого огиря: то в брудному халаті, то в рясі й чорній ярмулці ходить, до служебного монаха уподібнившись...

Поник ігумен Миколай під зливою в'їдливих слів боярина, котрого — не зганьбленого, не битого, хоч на злочинстві спійманого — відпустив з плебанії на всі чотири вітри, а варто було в печерний льох запроторити на хліб і воду, чей донощиків ще в Римі карали на горло.

Й прийшовши до тями, мовив ігумен Кмиті:

— Запам'ятай, що скажу тобі, негіднику: не мине й тебе кара — як не від Бога, то від людей... Римський імператор Доміціан оточив себе донощиками, які почали загрожувати й цезарям. То його наступник Троян посадив усіх навушників на корабель й без керма і вітрил пустив на волю хвиль... Така трієра й на тебе вже чекає...

— Не погрожуй, чорноризцю, — огризнувся Кмита. — Скажи краще, хто твій нинішній князь, бо ми маємо свого славного Ростислава, а ти кульгавому каліці поклоняєшся!

Не втерпів тоді Пантела й відказав бояринові на його злобну мову:

— Є у нас князь, зраднику поганий, — великий любомудр, який править Волинню. Смертний він, як і ми всі. Та є ще у нас князь духа, котрий безсмертним став. Й коли наш люд увіч його уздрить, то не стане тобі місця на святій землі!

Й з цими словами зник Пантела, наче його тут і не було. Ігумен навіть не помітив відсутності ктитора — дивився на Яворівський тракт, що протинав страдчівську пушу, й здався він йому хресною дорогою, по якій мають піти вслід за Месією відступники й хриstopродавці.

"Й підуть вони й очистяться на хресній прощі, ще ж бо, може, тліють у закамарках їхніх душ рештки совісті й стиду, й ще не всякли у пісок забуття сліди родової пам'яті", — подумав ігумен, і в його уяві проклався покутний шлях, до якого збігаються з усіх кінців краю стежки, доріжки, путівці: оповиває він серпантиною всю землю із Страдчівською горою на вершині — і йдуть по ньому розкаяні, вклякають на одинадцятьох мученицьких стаціях, прощення в Бога благаючи, і приймає очищених дванадцята стація перед брамою храму Різдва Пресвятої Богородиці...

Таке видиво враз постало перед очима ігумена Миколая, й він уже нічого більше не бачив, тільки хресну дорогу, яка брала свій початок з окраїни боярського хутора в Розточчі, бо тільки там міг судити несправедливий первосвященик Мученика, — і була то перша стація прощі.

Хресна дорога потягнулася вздовж Яворівського тракту й зупинилася на стації наступній: там скорбна жінка обмила голову Мученика миром, і він мовив до апостолів: "Вчинила вона мені це на похорон".

Й ще одна стація — над озером, у гушавинній тиші, звідки видно плосковерхий намет баскака Ахмета, — зображала прощальну вечерю, під час якої Мученик назвав ім'я зрадника...

Дорога звужувалась у стежину й проникала в пушу, де зрадник вчинив найтяжчий на світі злочин: поцілував приреченого у щоку, й опричники у гостроверхих шапках наклали на руки зрадженому кайдани, а чорна юрба, яка ще вчора вітала осанною, плювала тепер йому в обличчя.

Наступна стація заховалася в зарослих терном диких язвинах: тут ігемон Пилат умивав руки, віддаючи на смерть праведника й відпускаючи на волю злочинця...

Хресна дорога, вихопившись із язвин, спиналася на гору, де стояли вкопані в землю два хрести — для розбійників. Мученик ніс третього на спині й, знемагаючи, просив у Агасфера подати йому води, а той відмовився, прирікаючи себе на ганебне безсмертя.

І вже втомлений Страждалець падає під вагою хреста долілиць, тоді Симеон Киринейський бере найважчу в світі ношу на своє плече... З чола Страждальця стікає кривавий піт, милосердна самаритянка втирає йому обличчя рушником і як неоціненну нагороду несе у вічність нерукотворний образ Месії.

На одинадцятій стації Мученика розпинають, й він мовить до розкаяного розбійника: "Ще сьогодні будеш зі мною в раю".

А на вершині гори, біля брами храму закінчується страдна, у Страдчі прокладена хресна дорога дванадцятою стацією, на якій Оранта глаголить до народу: "Він воскрес!"

— Дванадцята стація для дванадцятого покоління, яке побачить світле Воскресіння — величне сяйво Золотих воріт на Київській горі, — прошепотів ігумен і аж тоді розглянувся довкруг.

Майдан спорожнів, Пантели ніде не було, й подумав ігумен, що доведеться йому довго чекати на повернення непосидючого прочанина:

один Бог відає, де він подівся. Та знав отець Миколай, що ктитор колись повернеться, а тоді вони обидва разом вийдуть прокладати хресну путь, яку щойно увіч побачив. Та не відав ігумен цієї миті того, що без їхньої участі прокладе її прозрілий люд.

...А ктитор Пантела в той час швидко віддалявся від Страдча, поіннятий величним задумом, що зродився в його голові під час перемови з корчемними пияками.

Й тепер більше нічого для нього не існувало, тільки нестримне бажання чимшвидше допасти до Мединського монастиря.

Й коли він минув тисьменицькі ліси, з-над Лімниці долинув до нього срібний передзвін, що подібно жайворовим трелям кришив на скалки небесну голубінь. Усе в цій видоліні було таким самим, як і тоді, коли Пантела уперше тут побачив жону Митуси — послушницю Зореславу, й стиснулося його серце від тривоги, що може не застати її, а ніхто, крім неї, не покаже йому, де спочиває Митуса.

Постукав у монастирську браму й наслуховував, чи не чутно кроків. Й коли брама тихо відчинилася, з глибини двору сторожко приглядалася до нього стара монахиня — ігуменя монастиря.

— Ти знову прийшов, — мовила вона. — Хочеш Зореславу забрати? Не бороню, вона вже вільна, невільною дружиною покійного мужа залишившись, й через це не могла стати невістою Христа.

Й тоді нечутно, немов привид, постала перед Пантелюю та сама з нев'янучою вродою жінка, з якою колись тут розмовляв.

— Уже настала пора йти до нього? — спитала Зореслава.

— Крайня пора... — відказав Пантела.

— Матінко, — звернулася Зореслава до ігумені, — дозволь мені ще раз прийти сюди, я не все своє із келії забрала.

— Приходь, дитино, — відказала ігуменя. — Тільки пам'ятай, що, крім твого молитовника, який лежить на столику біля ліжка, ніщо тобі вже не належить.

— Бог добрий, — промовила Зореслава. — Він дозволить Матері Божій провести мене у грішний світ.

Й пішли вони удвох з Пантелюю вздовж Лімниці до Дністра, щоб його берегами добратися до Галича.

Розділ шістнадцятий

Перед смерканням у страдчівській пуші озивалися пугачі — їхній зловісний регіт навівав непевність і страх на баскака Ахмета. Родовитому степовикові, який звик у дитинстві — такому нині віддаленому в безвістях часу, як ті безмежні простори між Галицьким краєм і монгольськими степами, — чути лише свист сухих вітрів та лемент шакалів, тривогою віддавало пугукання сов, торохтіння дятлів на буках і каркання круків у соснових верховіттях: слали вони на нього безнадію, схожу на розгубленість мандрівника, загубленого в пропасних лісових дебрях.

Нудьга, навіяна зловісними звуками чужої пуші, долала самовпевненість завойовника, й у хвилини зневіри думалось йому: невтримний ординський похід, якого не могли спинити безбережні сибірські ріки, тайгові багна, безводні безмежжя Согдіани, перед яким падали хоробрі булгарські вершники й завзяті кавказькі горці, а руські князі, соромом себе вкриваючи, випрошували в ханів ярлики на князівства, — спинився нарешті в цьому краю.

Подив і нерозуміння огортали Ахмета, коли дізнавався, що хани й ханики, навіть всесильний Ногай, повертаються, звідки прийшли, не

сповнивши заповіту великого Чінгіз-хана, який звелів орді стати на березі останнього моря, назви якого ніхто з ординців не знав, проте було воно метою величного походу, привидом, маренням, обов'язком войовників досягти його — адже весь світ від східного океану до західного мусив належати Золотій Орді. Так заповів хакан, не відаючи того, що з обох боків карпатського хребта у гірських бескидах живуть народи, на вид не грізні, однак так міцно врослі у свою землю, що вирвати їх із корінням нікому не під силу — ні буйних угрів, ні лагідних чехів, ні розпаношених ляхів, ані співучих галичан та волинян.

Й саме цей позірно тихий люд, що посів землю над Дністром, Бугом, Прутом і Збручем, викликав страх у баскака: як його здолати? Відбереш у нього меч, він має для своєї оборони слово і молитву, примусиш його мовчати — він на гусях пісню створить, на яку нікому ще не вдалося надіти кайдани.

Відчував себе баскак невпевнено, незважаючи на те, що галицький люд розледачів по кумисних вертепах, що поіржавіли їхні мечі під стріхами й байдужість повіялася над краєм: затихли молитовні канти й голосні гимни по церквах, а замість бойових пісень на майданах заскиглили жебранки під церквами й залунало п'яне галайкання напоєного отруйним солодом люду.

І в цей непевний для баскака час донесли опричники, що з Галича вирушив незліченний здвиг народу, обростає він загонами озброєних косами кметів, міщан з топорами, ченців з іконами і йде величавим походом з хоругвами, патерицями й піснеспівами у напрямі Львова, а круторогі воли тягнуть повіз з домовиною, вкритою червоною китайкою, і в тій домовині — прах Співця.

Ахмет викликав з Левандівки бродника Ростислава, якому виділив для князівства стільки землі, що її можна за півдня плужним конем об'їхати, проте Ростислав не переставав називати себе галицьким князем, і спитав баскак грізно, коли той увійшов до намету:

— Що ти чув про хресний хід із Галича?

Навіть не здригнувся Ростислав, на його худому, мов череп мерця, обличчі покоївся впевнений вигляд, а очі жадібно блищали.

— Зв'яжи Лева, — мовив він, — і кинь його в поруб, а мені віддай Галицьке князівство, як колись обіцяв. Й від бунтівників і сліду не зостанеться.

— Ні одній людині в цьому краю не вірю, — відказав баскак. — І тобі — теж.

— Хіба не я струїв народ кумисом, ти ж цього сам не міг би зробити.

— Та чи можу бути я певним, що твій народ не отверезіє?

— Дай мені владу, — домагався Ростислав. — Княже військо за тобою не піде, а мене послухається. Настанови мене князем у Галичині.

— Ти ж маєш князівство на Левандівці — поруч з плахою, — посміхнувся баскак. — Там ближче буде тобі до гробу, старий уже єси.

— Таж то хіба для жебрака! — впирався Ростислав, незважаючи на глузи татарина.

— А ти хто?! — скочив з войлока Ахмет і схопив бродника за оборки.

Ростислав вивільнився від баскака й мовив спокійно:

— А коли я дам тобі рятівну пораду, віддаси мені Галицьку землю?

— Віддам Пониззя — усе від краю до краю — і бояр, тобі неугодних, вижену звідти. Гадаю, для тебе цього досить. Святкуй собі з рахманами

їхній мервецький Великдень, коли виходять з могил предки, щоб нагадати живим, хто вони. А ти заганятимеш їх назад у гроби, щоб вони, бува, не нагадали тобі, хто був твій вітець! — зареготав Ахмет.

Поник Ростислав, згадавши мужній вчинок свого батька, й подумав, що Ахмет правий: з пам'яттю про предків жити невміч.

— Тож вислухай мою пораду, еміре, — мовив він, й жадоба знову зблиснула в його очах. — Ти темний, навіть письма не знаєш. А в них, — Ростислав змахнув рукою в бік печерного монастиря, — книги, пергаментні сувої, ще й ормологіони божественних та героїчних пісень, в них живе сила духа, й з тими людьми ти ніколи не зможеш помірятися силою, їх треба знищити, чуєш?

Ахмет погладив долонею свою рідку бороду й посміхнувся:

— Якщо це допоможе, — будеш галицьким князем, броднику.

...Своїм задумом про перепоховання праху співця Митуси Пантела поділився лише з ченцем Ісайєю в ту хвилину, коли він уже сидів на осідланому коні й вирушав із спорожнілого церковного майдану до Любомля на службу півчого в щойно збудованому храмі Святого Георгія. Князь Володимир Василькович не шкодував для нової церкви ні праці, ні коштів: три вівтарі заставив іконами свого витвору, престол застелив вишиваним золотою ниттю оксамитовим покровом, а у дзвіниці повісив дивні на звук малі й великі дзвони.

Ігумен Миколай не бачив цієї хвилини ні Пантели, ні Ісайї — зрів тільки уявну хресну дорогу, на якій колись очиститься од скверни відступництва прозрілий люд; півчий Ісайя вислухав ктитора, подякував йому за благородний і для піднесення людського духа вельми потрібний задум й почвалав до літньої резиденції волинського князя а двома седмицями опісля прибув до монастиря Святого Іоанна в Підгороддя, що біля Галича, де зупинився Пантела, й віддав йому шкіряний мішок, повний

золотих талярів і срібних гривень для витрат на перепоховання Митуси перед брамою храму Різдва Пресвятої Богородиці в Страдчі та на величавий хресний хід через Залукву, Журавеньки, Млиниська, Березину й Розвадів до устя Верещиці в Дністер.

Вість про хресну прощу Галицьким краєм з домовиною Співця, слава про котрого колись лунала від Володимира-Волинського, Галича й Коломиї аж до Перемишля і Холма, невинно убієнного правдолюбця, кров'ю якого обагрив свої руки і до самої смерті змити її не зумів найудатніший з усіх галицьких вінценосців король Данило, й згодом забутого творця богослужебних і світських ораторій та бойових гімнів, — блискавкою облетіла весь край, і прокинулися притлумлені татарвою, збайдужілі й отруєні чужинецьким пійлом слабодухи. Пробуджена гордість за славного сина все навальніше добиралася до людських душ і спонукала впокорених гречкосіїв згадати Співця — бо ж не в Кракові, не у Празі і не в Будапешті, а в нині безпам'ятній Бакоті на Пониззі виріс славен муж, яким міг би пишатися кожен народ...

Гордість стрімко вривалася у свідомість людей і навіть болохівців пойняла: труїла байдужість, вбивала заразу зради й залишала тільки сором за власну нікчемність; сором був сильніший за страх перед глузами поторочі, яка вже не мала сил вибратися із твані відступництва; народ запишався своїм славним Співцем, ошалів від люті на самого себе й на призвідців соромоти — з усіх кінців краю, з хуторів, сіл і містечок виходили озброєні настромленими косами кметі та містяни з бойовими молотами й прилучалися до походу; ратники покидали фортеці й зливалися з натовпом, з монастирів виходили ченці з хоругвами, чернички співали пісень на Божу прославу, а парубки вривалися до придорожних корчем, де відступники пропивали свою пам'ять, — трошили вікна, ляди, посуд, виганяли завсідників із смердячих вертепів, а ті, які не приставали до походу, розбігалися по лісах та шелюгах, пропадаючи там навіки, — й злітали до небес співи, що славили Бога, Русь і зброю.

Зореслава прилучилася до походу в Залукві. Після того як показала Пантелі могилу Митуси на березі Дністра у Підгородді, вернулася в Мединський монастир, щоб забрати Чудотворну ікону, яку принесла в обитель її двійниця. Приглянулася до іконостаса в каплиці — ікони не було, виднілася лише біла прогалина з лівого боку царських врат, як і у всіх церквах краю, й біль стиснув її серце, коли збагнула непоправну втрату.

Й тієї ж миті, ніби в дзеркалі, побачила вона свою двійницю, яка проходила мимо Зореслави й теж дивилася на своє дзеркальне відображення. Вона несла в руках ікону, минала двійницю, не відводячи від неї очей, і з її погляду втямила Зореслава, що монастиреві загрожує лихо.

З надією, що ікона буде врятована, вернулася Зореслава до Залукви. Скинула чернечий одяг, убралася у квітчасту одежу, в якій колись виходила на русалії, наздогнала похід й пішла за домовиною мужа, і здалося їй, що він не у труні лежить, а йде поруч з нею.

Поруч з нею йшов чернець Ісайя. Він співав кант "Світе тихий" голосом Митуси, спів повнився відлунням, і спитала Зореслава:

— Ти Митуса?

— Митуса вічний, — відказав чернець. — Він живе у наших душах, горла наші дзвенять його співом, а серця тепляться любов'ю й добротою Співця.

Ці слова тихим спокоєм овіяли Зореславу: поруч з нею йшов півчий Ісайя, схожий на її покійного мужа і його талантом обдарований. Й подумала вона, що буде йти з ним до кінця свого шляху: Ісайя теж зніме колись із себе рясу й чернечу обітницю, бо так велять їм обом Господь і доля.

Ї бачила Зореслава, у вмиротворенні перебуваючи, свою двійницю, яка то зринала перед її очима з натовпу, то губилася серед жінок — сама в чернечій одежі — й тримала в руках Чудотворну ікону, котрій призначено захистити люд у найтяжчій скруті.

Був хресний хід цільним організмом, в якому кожна клітина перебувала в гармонії із сусідньою — єднала прочан пам'ять про Співця, який став повелителем мислей, утіх і сумнівів людей, що йшли величавою процесією Галицьким краєм у злагоді, вірі й любові. Зореслава всією душею відчувала ту благословенну спільність, котру не встигли розтоптати чужинці й відступники, — підніс Співець нарід до своєї висоти, ставши князем краю — терном колючим, що не допускає чужинецьких рубачів до живої пущі.

Ї коли процесія на окраїні Львова огинала підніжжя Замкової гори й звертала на Яворівський тракт, минаючи княжий храм Святого Миколая, побачила Зореслава, як її двійниця заходить з іконою в руках до церкви, й подякувала Богу, що знатиме, де захований Чудотворний образ.

...На багатолюдний похід дивився князь Лев — пригнічений, духом занепалий. Він вийшов з церкви в супроводі гриднів: були вони у шкіряних опанчах та гостроверхих шоломах, схожих на татарські кучми, і згіршився Ісайя думкою: чому васали так швидко уподібнюються до сюзеренів, меншовартими стаючи?

Князь зійшов з паперті й зупинився на обачній віддалі від походу. Зняв з голови митру, шануючи покійного, й без неї згасла його колишня величність: непокритий, він став схожий на прочанина, що Великодньої п'ятниці побожно ступає за плащаницею, а горностаєва мантия, що думності князеві додавала, уподібнювала безверхого володаря до пішого боярина. Ї подумав Ісайя, що не корона звеличує владця, а його діла: ось для Співця короною стало галицьке небо, і ніхто й ніколи не зніме його з голови Божого помазаника.

Подібне відчуття пройняло й Лева, пригніченого видом незліченної маси не залежного від нього люду; враз утямив князь, що над цим багатоголовим безбережжям він більше не владний — іншого князя обрав собі народ, а він, Лев Данилович, залишився підданим у завойовника через те, що не мав відваги, як його вітець, супротивитися йому, і хитрощами короля Данила не наділив Господь королевича.

Ніби кліщами стиснув туск його душу — чей і Литву, і Краків, і Шлеськ, і Люблін прагнув він приєднати до Галицького князівства не ради власного збагачення — для нього досить стільки займанщини, що притвор у Лаврівській монастирській церкві на Самбірщині, в якому за княжим заповітом поставлять його домовину, — князь Лев прагнув створити велику державу, як його дід Роман Великий, крові людської теж не шкодуючи для цього. А чого бракувало і дідові, і внукові для досягнення заповітної мети? Чому Співець зумів усеціло підкорити собі руський люд — без крові й зброї, в чому таїться сила його власті?

Й зі скрухою згадав князь Лев свого стриєчного брата Володимира Васильковича, який у Любомлі, кончину свою відчувши, заповів у тестаменті Волинь не йому, а братові Мстиславу...

Бо ти, Леве, вражений жадобою влади, підняв меча вище любомудрія і любові, ти кров заради крові проливав. За що позбавив життя праведного литовського князя Войшелка, хресного батька твого сина Юрія? Та лише за те, що він, прийнявши схиму, заповів Литовську землю не тобі, а твоєму братові Шварнові. Чому ти забув про благородну злагоду твого вітця Данила з Васильком? А хіба не заради влади ти хлібом привітав татарина в Галицькій брамі й провадив за уздечку Ногаєвого коня, вирушаючи з ним на лови? То я не заповім тобі навіть жмутка соломи із сінника, на якому сплю, — не те щоб Волинську землю віддати... Ти один винен, що занепадає наша держава: якби зі мною спрягся, то ми б разом збудували її — міцну зброєю і духом, а так обидва програли: не може жити тіло без душі, й душа без тіла немічна...

У тяжких думках супроводжував князь Лев процесію: тисячолюдна ріка вливалася на хресну дорогу, яку колись у своїй уяві проклав ігумен Миколай.

А він стояв тепер на Страдчівській горі біля церкви з хрестом у руці: зустрічав новітнього володаря людських душ, а земний володар стояв біля церковного цвинтаря на Підзамчі без княжої митри на голові.

Священики правили литію над домовиною Співця, розливалось по краю голосіння "Со святими упокой", а коли на майдані виросла висока могила, Ісайя сотворив останню Митусину пісню, проспівану ним перед смертю.

Гой пане Іване, обмурував двір,

А ворітенька з жовтої міді...

Ой гримить-стучить з поля сторожа

Та вдариться в жовті ворота:

Пане Іване, ти спиш чи не спиш?..

Підхопив пісню весь люд: зміцнюючись духом, перемінювався цієї миті з натовпу в народ.

Тихий схлип сплеснув над майданом: мовчки і в сльозах співала Зореслава свою дівочу пісню, коли, русалкою ставши, в житі від Митуси ховалася.

Ой летіла пава та й у саду впала,

Нема того та й не буде, кого я кохала...

— Спить пан Іван, — прошепотіла вона, діткнувшись долонею до руки Ісайї. А по хвилині промовила, дивлячись зеленими очима йому у вічі: — Ти повернувся до мене, Митусо?

— Хочу бути завжди з тобою, Зореслава.. Завтра поїду до Любомля й зречуся перед ієромонахом Йовом чернечої обітниці.

— А що мені робити з моєю обітницею мужеві? — спитала сама себе Зореслава й додала по хвилині: — Чи Бог не затівається на нас, Ісайє?

Над озером, де стояв намет баскака Ахмета, стирчало голе кілля, й полегшено зітхнув ігумен Миколай, подумавши, що жертвою Співця очистилась Галицька земля так, як окупився світ Христовими муками.

Та не знали ні ігумен, ні ктитор, що жертковий камінь ще не наситився кров'ю...

Розділ сімнадцятий

Останні листки патерика були записані вишуканою в'яззю — письменець був вправний і освічений, й це остаточно переконало отця-професора Конрада, що списував патерик півчий Ісайя. Та й нікому більше було записувати. Свідком останніх подій у Страдчівському монастирі міг бути тільки він.

...Другого дня після перезахоронення праху Митуси очищений від провини за смерть Співця і прощений за відступництво народ розійшовся по домівках.

Й коли у Страдчі залишилися лише робітні люди, котрі вздовж хресної дороги, яку проклав багатолюдний хід з домовиною від Розточчя до храму, вкопували хрести на дванадцятьох мученицьких стаціях, сталося нечуване лихо, яке волато до неба о помсту.

Втомлені майстри відпочивали літньої ночі на м'якій моховій повсті у Язвинівському яру, а ченці й ігумен Миколай спали в печерних келіях. Тоді наляканий багатотисячним походом баскак Ахмет темної безмісячної ночі допав до стійбищ опричників на Левандівці й вирушив з ними до протилежного схилу Страдчівської гори, де над річищем Верещиці зяяла чорна нора виходу з печери. Баскак послав бродника Ростислава до печерного входу над озером, той тихо прокрався туди, яко тать, зариглював дубовою балкою печерну браму, а тим часом опричники понаносили до вхідної нори сухого хмизу й запалили.

Й ніхто серед ночі не почув ні стогонів, ні криків стражденців, глухли їхні зойки в печерній темряві, й лише вранці повіяло на робітних людей смородом згарищного диму, що просочувався з печери крізь щілини в брамі, — й запізналися вони з порятунком.

Поруч з могилою Митуси виросла друга, в якій захоронили ченців, задушених димом, а перед брамою печери забовваніла голова монаха Ізидора: повернувшись із сіл, куди ходив за ялмужною для монастиря, не міг витерпіти жалю за погиблими й, щоб відмолити за них гріхи, чого вони не встигли сповнити, знову закопав себе в землю й третього дня перед сходом сонця сконав у покутних молитвах.

Згодом прийшла до Страдча чутка, що Ахметова орда опричників, полишивши неfortunного князя Ростислава напризволяще, по дорозі на Пониззя спалила Мединський монастир, вирізала монахинь, а потім, наздоганяючи нойона Ногая, який після смерті хакана Берке квапився до Сараю, щоб посісти престол Золотої Орди, пустила з димом Синевидненський монастир та храм Святого Михайла в Бакоті.

Розлючені таким бузувірством страдчівські кметі рушили з косами й сокирами на боярську слободу в Розточчі, потрошили заборола, бояр, які не встигли втекти, повбивали й палаци пустили з димом, звідти подалися на Левандівку, змели татарські намети й халабуду, з якої зник невідомо куди бродник Ростислав, й залишили тільки шибеницю на вигоні як знак татарського лихоліття.

На спорожнілій Страдчівській горі стало моторошно тихо, лише вітер свистів у соснових верховіттях і плюскотіли хвилі на озері.

Біля могил Митуси й ченців на досвітках і надвечір'ях непорушно, немов статуя страдниці Рахілі, стояла Зореслава, уста її ворушилися, та ніхто не чув молитов Митусиної вдови, та й нікому було їх чути.

...У спальній хоромині літнього княжого палацу в Любомлі на сіннику, білою бараницею вкритий, лежав волинський князь Володимир Василькович, якому Господь відлічував останні миті. За час повільного згасання встиг князь роздати дружинникам, які втратили коней у битвах з ординцями, стада найкращих аргамаків, а працюватим кметям — мисливські угіддя, зняти данини й повинності з міщан Городла, Сарн та Ковеля й віддати з княжої скарбниці золоті злитки на церкви й монастирі у Ківерцях, Острозі й Славуті.

У княжому узголів'ї стояв печатник Серафим й підбивав умираючому під голову пухові подушки, витирав рушником піт, що виступав на чолі сивими краплями й стікав по щоках, гублячись разом із слізьми в глибоких ритвинах.

Володар Волинської землі покидав білий світ без боязні, однак давкий жаль діймав його серце, що не зумів за життя скористатися повнотою княжої влади: був він ніби орлом з підбитим крилом, що не мав моці набрати в польоті належної висоти. Князь пильно дивився на ікону, яку малював півжиття, а нині звелів повісити на чільній стіні, щоб мати її перед очима, і аж тепер втямлював, що для твердості державних законів й величі Христової науки, а теж для пам'яті про богоугодні діяння святих мужів, які ось схилилися над новонародженим Божим Сином, потрібні не лише мистецький хист і щирі молитви, а й булатна зброя; подумавши про це, звелів князь печатникові, запізно вельми, покласти поруч нього на ложе меча, якого повинен був за життя хоч вряди-годи брати до рук замість пензля й вапниці.

З правого боку княжого ложа стояв стриєчний брат Володимира його улюбленець Мстислав Данилович, який нарешті позбувся сум'ятливої непевності свого становища, отримавши на руки княжу грамоту з передсмертним заповітом: "Се я, князь Володимир, син Василька й онук Романа, передаю всю Волинську землю разом з городом Володимиром моему стриєчному братові Мстиславові".

Вручаючи цю грамоту молодшому братові Данилового первістка Лева, князь помітив на щойно стурбованому й захмареному обличчі Мстислава грішну втіху, вдовolenня і пиху — й непрошений сумнів закрався у князеву душу: а чи не краще було віддати Волинь хай і пожадливого до влади й знікчемнілому в покорі перед чужинцями, та все ж войовничому й хороброму Леву — чей Мстислав ще не сягав головою до кінського живота й плакав зі страху, тримаючись за батькове корзно, коли Лев розчереплював голову баронові Фільнію... Але тут же відігнав від себе підступні, що враз душу скоробили, мислі: чи ж можна було віддавати край у руки холопством ураженому самолюбцеві, який підносив ханові хліб-сіль, ще й бахмата ханського водив за уздечко! Та знову, незважаючи на ненависть до Лева, впертий сумнів навалюно вдирався в мозок князя: а хіба великий король Данило заради порятунку рідної землі не обманював і себе, і ворога? Й чи до таких хитрощів буде вдатний Мстислав Данилович?

Зморений сумнівами князь Володимир відвів погляд від набундюченого Мстислава, зупинив його на іконописному обличчі півного Ісайї, що стояв оподалік княжого ложа, й очі князя налилися добрим теплом. Згадав він, скільки труду вклав, навчаючи юного отрока Митусиноного вміння відчитувати з ормологіонів божественні нути кантів і гімнів: немов м'який віск, з якого можна виліпити парсуни і Марса грізного, й Венери звабливої, — так вдалося князеві викштальтувати талант Ісайї для відтворення в гласі урочистих антифонів і ніжних трелів народних співанок... Втішив князя цієї миті вид здібного учня, й прогнав він від себе тривожні думи. Й щоб встигнути, поквапився Володимир Василькович дати останнє напуття Ісайї:

— Заходь, сину, до храму завше в бойовому обладунку, бо в Господньому домі іноді знаходять собі пристанище не лише пророки, а й міняйли... І не перебувай вічно на духовній висоті, деколи опускайся і в буденні видоліни, де добре чутно гомін рідних дзвонів...

— Піду своєю стежею з твоєю наукою, господине, — промовив Ісайя і приклався устами до холодної руки князя.

З лівого боку лежа стояв, немов монумент, ієромонах Йов й молився не за душу князя, чисту й праведну, а за долю краю, в якому невдовзі, як бачилось Йову, із смертю синів вінценосних братів Данила й Василька закінчиться славна династія Романовичів, Марсом і Аполлоном освячена. Хто ж то прийде після них і чим озброяться новітні володарі — мечем чи мислію? А дав би Господь, щоб і тим, і тим — воєдино! Та дарма: вже нині стоять на протилежних берегах провалля два непримиренні брати — один з мечем, а другий з пензлем, й просив Бога праведний Йов, щоб та прірва в будущині не поглибилась, й майбутні правителі, запаморочені незгодами, не поринули бува в безпам'ятну бездонність...

У дверях княжої спальні стояли, перехрестивши алебарди, два гридні, немов намагалися зупинити душу князя, яка вивільнялася з ослаблого тіла й поривалася до небесних чертогів.

Та не мали вони сил перегородити їй путь...

Й ридма заголосили над домовиною князя галичани й волиняни, литва й чехи, ляхи і юдеї. Бо не було ще в Галицько-Волинському князівстві такого благородного правителя — мистця й мудреця — з Божим талантом й серцем добродійним.

Перед папертю храму Святого Георгія в Любомлі виросла могила князя Володимира Васильковича, щоб височіти в майбутніх віках пам'ятником могутньої колись держави.

Після погребання мовив ієромонах Йов до півчого Ісайї:

— Вертайся в Страдч і оживи церкву Різдва Пресвятої Богородиці — непам'ять-бо приходить до людей набагато швидше, ніж прозріння.

...По смерті брата князь Лев прощався з миром. Вийшов на подвір'я Нижнього Замку без княжої митри, у чернечій сутані, й чекала на нього карета, запряжена двома парами огирів. Зайшов до повоза, ще хвилину сидів мовчки, й візник чекав його повеління рушати. И думав тепер колишній князь про мертвого Співця, який мав більшу силу на світі, ніж він — живий; хресний хід розтоптав Лева, розчавив, залишивши йому лише сором за те, що за його владарювання ні разу не задзвонили ратні дзвони, скликаючи дружину на битву з ордою, і встид за нікчемну усмішку перед Ногаєм палив його цієї миті. Й дійняв теж жаль за втраченим часом, який ні разу не облагородився піснею Митуси, і жодної книги не розгорнув він у бібліотеці Володимира в Любомлі, й не схилювся, запаморочений жадобою влади, хоча б перед однією іконою, намальованою пензлем вінценосного волинського ізографа.

Мучила теж його думка, що подібна до Митусиної слава ошчасливила б і його, якби зумів він поєднати в одній руці дві сили — меч і думка, — як це зумів зробити великий прадід Мономах, котрий у своїх діяннях зумів сполучити хоробрість Святослава Завойовника і мудрість Ярослава, який цеглу клав з мечем в руці.

Й у безнадійній самотності згадав Лев, що давно немає з ним улюбленої жони Констанції, яка нині відмолює гріхи свої і мужа у Святомихайлівському монастирі у Володимирі-Волинському. А міг би він її спитати: в чому моя провина, що я залишився на маргінесі руського літопису, а нарід мій, покинувши мене, пішов у вічність із своїм пророком. Бо не народну долю виплекував я, а свою владу, від якої не залишилося тепер ні крихти, — подумав скрушно Лев.

Й наказав візникові поганяти до Спаського монастиря василіян, що заховався в Бескидах біля Лаврова. Довга дорога заспокоювала колишнього князя, й коли карета зупинилася перед монастирською брамою, відчув він дивну полегшу в душі: то замість погорди й злоби вкрадалося в його змучене серце почуття добра і смирення... І відчинилися двері келії перед ченцем — тут він випрошуватиме в Бога милосердя для Руського краю — може, його молитва досягне кращого skutku, ніж колишнє владичество.

....Відправивши вечірню в церкві Різдва Пресвятої Богородиці, ієромонах Ісайя подався до могил, щоб помолитися за душі ченців та прочитати тропар над гробом Митуси.

Облачений у сніжно-білий стихар, був отець святково урочистий і заповітним сподіванням обнадіяний: коли западе надвечір'я — може, прийде, як колись, Зореслава поклонитися усопшому мужу. Не плекав надії, що полюбить його вдова, та не мислив він свого життя без неї в пісному й безбарвному для нього світі; щодня вдивлявся в озерну синяву, що мерехтіла за Яворівським трактом, й коли западали сутінки, виглядав кохану.

...Ктитор Пантела замкнув на ключ спорожнілий храм й стояв на паперті, вдивляючись у глибину цвинтарища. Й побачив він старезного сивобородого діда, що сидів на землі, спершись спиною до ветхого хреста. Дід тримав на колінах ліру, покручував корбою, а пальцями блукав по клавішах й наспівував старосвітську думу про мідні човни, що попливли тихим Дунаєм — тихим Дунаєм до Царгорода.

Пантела підійшов до старого й спитав:

— Хто ти, божий чоловіче, й чому про Царгород співаєш? Що знаєш про той город й чи бував там?

— Не ступав я туди ногою, — відказав дід, — тільки предовгим списом сягав до заморського города, коли закидав Золоті ворота з Києва в чужий край...

— Невже ти воєвода Дмитрій? — здивувався Пантела. — Я ж бачив, як стікали по твоїх щоках сиві, мов ропа, кривдні сльози, коли зрадливі кияни за свій викуп віддавали тебе татарам на смерть, й Батиїв темник на моїх очах стинав тобі голову. Як ти міг залишитися живим?

— Я в легенді живу, подільський прочанине, тому вічний есьм. А ту легенду ти сам створив й цієї миті її твориш, викликаючи з небуття примарне видіння. Та поки я зникну з-перед твоїх очей, послухай і запам'ятай заповітне пророцтво — мусиш піти з ним між люди й глаголити святе віщування: "О Золоті ворота, стояти вам ще там, де ви стояли!"

Й здимів лірник, а з-поза порослого бур'яном гробу підвелася постать, на кістяка схожа, й упізнав у ній Пантела бродника Ростислава: стояв він з простягнутими руками й благав ктитора:

— Візьми мене з собою в Царгород, може, хоч там ме не князем визнають; мушу втікати звідси світ заочі, ходить-бо за мною назирці люта мста...

— Втеча не врятує тебе, поганцю, ти втікаєш разом з покарою за свої тяжкі гріхи, — відказав Пантела. — Та й пізно тобі втікати — помста вже тебе настигла, моє прокляття сповнилось на тобі цієї миті, жебраку!

Як тільки вимовив ці слова Пантела, упав на гріб бродник Ростислав, простягнув кістляву руку й задебелів:

— Подайте хоч скоринку хліба убогому князеві галицькому...

А коли зникло з-перед очей Пантели погане видіння, він, не сказавши й слова ієромонахові Ісайї, подався в путь на Пониззя, щоб утішити там обдурений рахманами люд надією на повернення в Руську землю Золотих воріт.

Зі смерком прийшла до могили Митуси Зореслава, припала до грудей Ісайї й мовила:

— Прости мені, що не буду з тобою, шлюб мій з Митусою довічний. Прийняла я постриг у монастирі Святого Миколая у Львові: чернечий одяг на мені, в серці пісня Митусина, а на устах молитва до Чудотворної ікони, яка заступила білу прогалину з лівого боку царських врат у монастирській каплиці. Оберігатиму її у свята й будні — у найтяжчий для нашого краю час...

* * *

На цьому закінчився патерик, написаний у Страдчі й збережений у глибинних книгосховищах храму Святого Георгія в Любомлі.

Отець-професор Миколай Конрад перегорнув останню сторінку й на звороті побачив запис рівним жіночим почерком — хтось невідомий увічнив Зореславину молитву за порятунок Руської землі.

"Не наведи на ни, Царице Небесна, напасті й іскушенія, не передавай нас в руки чуждих, да не прозветься град твой — град пленен. Не напускай на ни ні скорби, ні глада, ні огня, ні потопленія. Мало показни, а много помилуй, яко не терпить наше естество долго носити гніву твоего. Мир утверди, гради возвесели, мужі, і жони і младенци спаси. Вся помилуй нас, вся утіш, вся обрадуй — і нині, і присно, і во віки віков. Амінь".

Книга третя

Золоті ворота. Кант благальний

Називаюся Ігор Романюк — письменник у поважному віці. Читачі часто запрошують мене на зустрічі, і я радо на це погоджуюся: кого ж бо не зваблює навіть найефемерніша слава, та, певне, й читачі мають з того якусь користь і вдовolenня, якщо вдаються до таких заходів. Маю я у своєму творчому доробку з десяток історичних романів, а один з них, "Антифон воскресний", присвячений історії Страдчівської печерської лаври, й досі втішається найбільшим попитом, хоч був першим у згаданому циклі.

Й запросили мене на читацьку зустріч учні й учителі середньої школи містечка Янова, біля якого, зовсім недалеко, височить Страдчівська гора, в підчеревині якої зяє чорна овальна нора — вхід до колишньої печерної Лаври, нині запустілої й заґратованої залізною решіткою.

Працю над романом про Страдчівську обитель я розпочав ще за студентських років, коли нас, четверо наївних неофітів, пойнятих жадобою боротьби з більшовицьким рабством, об'єдналося в таємне товариство, яке назвалося "Доморосами", й, ховаючись від стукачів, сходились ми на свої зібрання до Страдчівської печери.

Нас досить швидко викрили комсомольські нишпорки з Львівського університету, й ми, намагаючись замести за собою сліди, увійшли в ту печеру під час хресного ходу в Страдчі, мовляв — бунтівна четвірка пропала. Це, звісно, не вдалося нам зробити: на виході з печери, в якій нас мало не засипало піском, чатував сільський донощик — такий собі вуйко в клепані, й він про підозрілих студентів доповів куди треба.

Нас з тріском вигнали з університету, однак для мене ця пригода не пропала марно: я згодом написав роман про славний колись чернечий монастир, в якому татаро-монгольські ординці задушили димом весь чернечий клір...

Знав я про ще одну трагедію, яка відбулася у Страдчі вже за наших часів: тут у сорок першому році енкаведисти замордували страдчівських пароха й дяка на початку війни, коли совети втікали від німців з Галичини. Про це я колись пробував писати, та твору не закінчив — про видання такого роману, звісно, не могло бути й мови в часи більшовицької цензури. Та коли я збирався до Янова на зустріч з читачами, моя кохана дружина Ліда нагадала мені: розвідай там хоч щось про тих мучеників, ти повинен про них написати...

Про все те я розповів своїм слухачам у янівській школі, а після зустрічі подався до Страдча: мені було цікаво поглянути на ті місця, де я в своїй молодості пережив найважчі й найцікавіші дні.

Я з острахом заглянув крізь решітку до печери й побачив у сутінку знайомі мені сповідальний камінь і видовбані в стінах чорні ніші колишніх келій. З печери тягло підвальним холодом й нудким запахом плісняви — я поквапився стежкою на гору, де стриміла хрестами до неба велична церква Різдва Пресвятої Богородиці. Обіч храму на майдані побачив могилу з трираменним хрестом, на якому сріблилася табличка з написом: "Тут спочивають убієнні українські партизани та священник Миколай Конрад і дяк Прийма, замордовані енкаведистами 1941 року".

Хто розповість мені про них?

Я розглянувся довкола, ніби шукав серед прихожан, які сходилися на вечірню, когось знайомого, хоча б того сірого чоловічка в клепані, якого ми, домороси, мали за стукача, та зрозумів, що його вже напевно на світі немає — скільки-то літ минуло відтоді!

А що не знаходив серед прихожан жодного знайомого обличчя, я насмілювався підійти до однієї жінки й запитати, хто ж то були ці мученики — отець і дяк, — які стали жертвами новітньої орди. Жінка показала рукою на поважного чоловіка в чорному вбранні, що стояв біля паперті й пильно приглядався до мене.

— Спитайте його, — сказала. — Він найкраще про все те знає. То регент церковного хору Юрій Прийма, син дяка Ісайї, котрий разом з отцем Миколаєм спочиває у цій могилі...

I

1935 року помер маршалок другої Речі Посполитої Юзеф Пілсудський, в державі було оголошено жалобу: урядовцям і вчителям наказано носити протягом року чорну пов'язку на лівій руці.

Учителька залуквицької вселюдної школи Зореслава Циб'як жалобної пов'язки не одягла, й гмінний поліцай Гартек, запримітивши таку зухвалу неповагу до пам'яті вождя нової Польщі, доніс про це у повітову поліцію. Директор поліції наказав інспекторові шкіл негайно звільнити учительку з посади й записати у рескрипті про звільнення постанову: учительці пані Циб'як звелено покинути Залукву, при чому заборонено їй зупинятися більше, ніж на добу, в одному й тому ж населеному пункті. Й стала Зореслава вічною вигнанкою, ізгоєм.

Розпорядження про звільнення приніс їй той же Гартек: він без дозволу увійшов до класу під час уроку, опустив кашкетний ремінець до підборіддя — це означало, що він виконує службовий обов'язок, — приклав два пальці до рогатівки й мовив казенним тоном:

— Pani więcej tu nie pracuje![8]

Зореслава пробігла очима по гербовому папері й, зрозумівши, в якому становищі опинилася, попрощалася з дітьми, сплакнула разом з ними й того ж дня, полишивши квартиру, яку винаймала в сільській господині, подалася з валізкою в руці до Тустані, сподіваючись якщо не на допомогу, то хоча б на пораду від повітового провідника ОУН Богдана В'язівського, який щойно повернувся додому, відбувши дворічне ув'язнення в Березі Картузькій, запідозрений у справі вбивства міністра

внутрішніх справ Броніслава Перацького і звільнений за браком доказів причетності до справи.

Травневий легіт, зволожений над Дністром, овіював змучену від пішого ходу дівчину у вишиваній подільською низинкою блузочці й незмінному солом'яному капелюшку — такою запам'ятав її отець-професор Миколай Конрад. У вкладеному в бандероль листі він запитував, чи золоте ряботиння, що висіювалось на її миле личко крізь просвіти в капелюшку, й далі спадає до підборіддя прозорою вуаллю; отець у листі був до наївності ніжний, він обіцяв відвідати Зореславу, щоб надивитися на неї, — й тому цілковитою несподіванкою здалася дівчині прислана в бандеролі машинописна книга: був то науково опрацьований і перекладений на літературну мову стародавній патерик, над яким отець-професор трудився майже чотири роки, й прислав їй копію книги на пам'ять про незабутню їхню зустріч на Крилоській горі.

Зореслава прочитала книгу й дотепер збагнути не може: видумав отець для неї старосвітську історію, щоб нагадати про її химерні помисли, буцімто вона проживає друге життя, чи насправді перебували вони обоє колись на світі й крізь многі століття йшли, щоб знайти одне одного у нинішньому дні.

Несла Зореслава у вигнання переписану старосвітську книгу із захованою в ній згадкою про Чудотворну Холмську ікону, яка, напевне, зберігається десь у краю, й може, то на її долю випав жереб знайти святиню, коли настане найтяжчий для народу час...

Й здавалася дівчині літописна оповідь про її колишнє існування на світі й про те, що отець-професор Миколай Конрад продовжує загублене тисячу років тому життя ігумена Страдчівського печерного монастиря, — містикою. Та незважаючи на сумніви, скалкою в її мозок впивалася думка, що хтось-таки донині оберігає Холмську ікону, що то не легенда, не переказ, не билина, чей мав колись народ священні символи! їх загарбували наїзники: Вишеградський образ Богородиці забрав з собою Андрій Боголюбський, й поклоняються йому нині московити, випрошуючи

в неї удач в загарбницьких походах; Белзьку Богоматір викрав із львівської церкви Святого Онуфрія галицький намісник Владислав Опольський й передав у Ченстохову полякам... А Холмська ікона напевне зберігається десь на нашій землі як єдина надія на порятунок у критичний час. То, може, їй, Зореславі, судилося її відшукати: чи ж то не на пошуки української святині послав її Господь у вигнання?

Й думала Зореслава про найтяжчий для України час: уже настав чи щойно гряде?

У домі, до якого зайшла Зореслава в Тустані, саме про це вели розмову два непримиренні вороги: оунівець Богдан В'язівський, господар, і його гість — капезеушник Іван Кашуба. Обидва на нуль стрижені, з сірими змученими обличчями; один з вибитими зубами, а другий з незагоєним шрамом на щоці — вчорашні в'язні концтабору в Березі Картузькій. Однаково скривджені польським санаційним режимом чоловіки гаряче сперечалися, хто заклятіший ворог України і який небезпечніший.

Зореслава вельми здивувалася, побачивши їх обидвох за одним столом та ще й за пляшкою монопольки, адже один з них на сільському фестині виходив до народу із синьо-жовтим знаменом, а другий червоним прапором вимахував перед жертвенною могилою, висипаною на пам'ять полеглих усусусів, образливими вигуками заважаючи оунівцям промовляти, а дівочому хорові виконувати патріотичні пісні; один стояв у церкві перед престолом з церковною фаною в руці, а другий стовбичив біля паперті, демонстративно не скидаючи шапки з голови, — проте обидва однаково падали на табірній площі від ударів гумовими кийками, обидвом тюремщики вибивали зуби сталевими перснями кастетів; однаково кричали вони з болю, коли кати застосовували до них "манікюр" — встромляли голки під нігті, й божеволіли, як їм підключали до вух електричний струм.

Проте обидва, забувши цієї миті про польське катівське ремесло, сперечалися про іншу силу, яка одному здавалася смертельно загрозливою, а другому — порятунком від польської окупації.

Розгарячений суперечкою Богдан кивнув рукою Зореславі, щоб десь там присіла й не заважала, а сам вимахував вказівним пальцем перед носом Івана.

— Звідки ви, комуністи, взяли ту свою фальшиву ідеологію — з яких історичних витоків, з яких традицій? Та вона тримається лише на брехні й страхів і якщо має якісь корені, то хіба в надрах татаро-монгольської орди, в якій хан вважався богом, достоту як нині в есесері Сталін; за найменший вияв непослуху ханські опричники ламали неслухам хребти, а навіжені шамани пророкували ординцям райське блаженство на берегах останнього моря — чи ж то не так само шаманують совєтські партійні комісари, обіцяючи своїм рабам світле комуністичне майбутнє?

— Ти бездумно повторюєш буржуазні клеми на найсправедливішу ідею, яка проголошує рівність між людьми! — оборонявся Іван.

— О так! — злобно засміявся Богдан. — Світ уже встиг побачити ту вашу рівність: рік тому мільйони українських селян рівноправно вигибали голодною смертю!

— Це ворожа пропаганда! — вигукнув Іван.

— Я тобі приведу живого свідка людодства в Совєтському Союзі: у Блюдниках живе втікач з комуністичного раю... Тільки націоналісти...

— Який жаль, що не в Польщу, а в Америку втекли від німецьких націоналістів учені й політики, — перебив Іван Богдана. — Вони б тобі пояснили, що таке "наці".

— Не плутай нацистів з націоналістами, Іване. Нацизм — то шовінізм у найпотворнішому вияві, цей термін не має нічого спільного з терміном "нація". Насі — означає свій народ. Це громада, яка має спільні традиції, міфи, спогади, символи. А в орди всього цього немає, як би вона себе не називала — нацистами чи комуністами; їхньою традицією є дисципліна й послух у походах на чужі землі.

— Є загарбницькі походи і є визвольні, Богдане. Я вірю, що в найближчому часі профашистська санаційна влада Польщі, яка мені відібрала здоров'я, а тобі розум, впаде, і в Галичину увійдуть непереможні червоні воїни!

— Не допусти цього, Господи! Наші батьки вже їх бачили і визволення їхнього встигли наїстися по гульку, коли з Крут до Києва увійшла банда Муравйова!

— Муравйова ті ж більшовики розстріляли, а нас визволять червоні полки на чолі з Ворошиловим і Будьонним!

— Не дай то, Боже! — схопився за голову Богдан.

— А буде так, буде! — вигукнув Іван й, відсунувши недопитий келішок, прудко вийшов з кімнати.

Аж тепер господар ніби вперше уздрів Зореславу, сів біля неї, й вона розповіла йому про своє лихо.

— Не розпачай, голубко, — Богдан погладив долонею по її зап'ясті. — Настає час для боротьби, а не для сліз. Може, то й добре, що таке з тобою трапилося. Твоє дотеперішнє членство в ОУН було, так би мовити, просвітницьке, а віднині ти виконуватимеш політичні завдання. Будеш нашою ідеальною зв'язковою, маєш для цієї роботи вигідний документ — вовчий паспорт. Ніхто тебе не буде затримувати, мовляв, — що робиш в чужому селі. Ми ж намітимо тобі головний маршрут, а втім, різні дороги,

навіть звірині стежки простеляться перед тобою. Лише одне запам'ятай: більше однієї доби ніде не затримуйся. Попадешся — то не минути й тобі Берези.

Спокійна мова Богдана В'язівського здолала в душі Зореслави відчуття непевності перед новою дорогою, яка так несподівано звернула з усталеного життєвого трибу скромної й шанованої в селі учительки на небезпечні перепуття підпільниці. Новий суспільний стан породив у ній ще не звідану досі енергію, а колишня потаємна цікавість до політичного життя, яке вирувало поруч, однак їй самій здавалося міражним видінням, сповненим картинами романтичних пригод, небезпек, страждань за ідею і героїчних подвигів, враз стала змістом її життя, в якому у майбутньому ніщо вже не зможе перемінитися, навіть коли вона злякається й підступна слабодухість спонукуватиме її зачаїтися у нікчемній схованці, немов той равлик у мушлі: перед нею стала у фас власна доля — невблаганна, як проклін...

Спримирена неминучістю, міцно заснула Зореслава у спальні на бамбетелі; з сінника тягнуло солодким запахом свіжої житньої соломи, що, мов наркоз, запаморочував свідомість і переносив її із сповненої тривогою реальності в примарний світ дівочих візій, які вряди-годи навідувались до неї з тих пір, коли на Княжій горі біля Крил оса зустрілася з легінем, одягнутим чомусь у попівську сутану й із зашморгнутих комірцем целебса, що білим обручем оповивав його шию, — й коли сон накрив її м'якою повстю, постав перед нею отець Миколай Конрад, благородний, немов апостол; з очей священика світилася мудрість вченого, який видобув із тайників історії стародавні письмена, щоб довести Зореславі правду про вічність життя, яке ніколи в людстві не переривалося і засвічувалося під сонцем в достойному або ж нищому вигляді: хтось дбав про своє духовне удосконалення, а інший руйнував свій дух байдужістю, лінивством або зрадою себе самого. А їй і отцеві випало ще довго удосконалювати власну сутність, щоб не споганити свого минулого й не зрадити себе в майбутньому. Й показала Зореслава крізь сон уголос заповітні слова Павла Тичини: "І як я вмиру, не розумію — життя моє одвічнеє..."

Отець Миколай нахилився над нею, діткнувся до її обличчя м'якими пучками й мовив:

— Сталося так, як ти сказала на Крилоській горі: "А може, ми в незнаному минулому ще раз зустрінемося, й коли б таке відбулося, прийдіть до мене й розкажіть, не затаюйте пізнаного для себе самого, чей невисловлені знання втішити людину не можуть..." Я розповів тобі те, що пізнав, та чи ти сприйняла за істину пізнане мною?

— Істина — це віра в пізнане, — відказала Зореслава. — Я повірила в те, що ви пізнали...

— Я сподівався, що так скажеш, коли познайомишся з моїм дослідженням. Тому в образ Митусиної Зореслави втілив твій лик. А втім, інше обличчя ніколи не поставало переді мною, ти заступила мені і мислений, і реальний світ.

— То чому ви, отче, так святково приймаючи мене у свою душу, поклали на мої слабкі плечі неймовірно важкий тягар — шукати порятунку для нашої землі в образі Чудотворної Холмської ікони, яку не знати де переховують.

— Бо лише ідеально шляхетна людина може взяти на себе такий труд. Ти зможеш.

— Скажіть: а вже настав для нашого народу найтяжчий час, що висилаєте мене шукати останнього порятунку?

— Сама мусиш пересвідчитися в цьому...

Зореслава прокинулася серед ночі й заснути вже не могла. Кривавою стрічкою пробігли перед її очима жахливі картини, які зріла колись сама.

...Кінний поліцейський ескадрон вривається в Залукву, де чорніють згарища маєтку дідича Ромашкана, а на сволоках гмінної поліцейської діляниці висять повішені жандарми, які виконували наказ міністра внутрішніх справ Перацького — хапали сільських парубків, котрі із синьо-жовтими прапорами вийшли на сільську толоку вимагати обіцяної Пілсудським автономії Галицького краю. Їх, зв'язаних, мордували на поміщицькому подвір'ї: комусь робили "Парагвай" — вливали з чайників воду в ніздрі, й ті захлиналися, а найзавзятішого бунтаря Петра Довгого встромили головою в розпечену піч, і він живцем згорів... Тоді з камерального лісу налетів на дідицьке подвір'я загін оунівських бойовиків — і повисли кати...

Ескадрон пацифікаторів люто мстився. Поліцаї вривалися до хат, виносили на подвір'я мішки з зерном, висипали на землю й ті купини заливали гасом. Зв'язаних господарів били палицями до смерті й ґвалтували по стодолах жінок та дівчат... Чи то уже тоді приходив найтяжчий час?

Та не це зжахнуло Зореславу до безтями: вона згадала розповідь В'язівського про втікача із-за Збруча, який на власні очі бачив людоїдство в часи великого голоду в Україні... Невже міг статися на світі аж такий злочин, а може, то виплід фантазії збожеволілої від голоду людини?

Вдосвіта Зореслава тихо вийшла з хати й подалася до Блюдник, щоб перебути там дозволена їй одну добу. В селі над Лімницею допиталася до втікача із-за Збруча, якого прийняла в комірне стара вдова, що мешкала над рікою.

Селяни прозвали того зайшлого чоловіка Райським — писали ж бо в газетах, що совети називають свою страшну державу Раєм, — й мусив цей нещасливець кожному, хто забажав, розповідати, що то за рай такий, з якого він мусив утікати світ за очі — й тяжко видобувалась йому та мова з горла.

— Я вчителька, дядьку, — намагалася Зореслава здолати в Райському нехить до розмови. — Їй повинна дітям оповідати правду про те, що діється на світі.

Нагадування про дітей розтопило в чоловіка зашкарублу мовчанку, по його щоці скотилася сльоза, а погляд був у нього блудний, ніби він тримав у собі страшну таємницю й боявся за її розкриття нещадної розправи, — певне, за розголошення тайни загрожувала йому в Раю важка кара, й він не позбувся страху перед нею тут, на волі. Чоловік полохливо оглядався, та втримати у собі слів уже не міг, й вони болісно вивергалися з його уст, ніби він випльовував чорні згустки запеченої крові.

...Моя жінка померла від голоду, її вивезли на звалище, а я вимів із засіків жменьку проса й варив на плиті кашу для малого синочка, який без упину скиглив: "їсти, їсти!" А вони, партійці й комсомольчики, такі люті, ніби їх зачинали ґвалтуванням, увірвалися до хати, занишпорили по всіх кутках й, зачувши, як та каша в баняку булькотить, вхопили посудину й вилили їжу крізь вікно в пісок. Їй злетілася на ту поживу хмара голодних горобців, пташки наїдалися, а хлопчина вигріб з казанка решту каші, запхав її до рота, та проковтнути не встиг: якийсь комсомольчик вигріб пальцями малому їжу з рота й розтопав на долівці, й до двох днів не стало мого синочка... То що я мав чинити: подався до Збруча, хоч знав, що на границі дістану кулю в груди, й просив Бога, щоб так сталося. Та Господові було вже, мабуть, забагато смертей, і я на своє чорне горе залишився живий...

...А сусідка мала чотирьох дітей, то найменшого зарізала, зварила, трьох старшеньких нагодувала, а сама вибігла з хати й дико кричала по селу: "Заріжте одного, щоб жило троє!" її схопили ґепеушники, забрали, та вона вижила, бо в тюрмі не давали з голоду вмерти, однак до розуму більше не прийшла...

...З усіх сільських церков комори та стайні для корів поробили, а в деяких влаштували клуби для танців, де бісилися ті, яким у нагороду за нашу голодну смерть давали харчовий пайок...

...А в Києві поздирали золоту бляху з Михайлівського собору й до Москви забрали, а храм висадили в повітря динамітом...

Й замовк чоловік, ні слова більше не сказав. Зореслава сиділа на ослоні німа й розтерзана неймовірним жахом, про який тільки почула, а хтось, кого Господь милував, мусив те все пережити. Та небагато живих залишилося в селі: колгоспні гробарі виїздили возами, завертали до дворів, підбирали трупи, вивозили за село й скидали там до виритих ям.

Про це вже розказала стара вдова, яка вкотре слухала розповідь Райського.

Й спитала Зореслава:

— Хто ж були ті люди, які такий содом чинили?

Довго мовчав утікач з Раю. Не дочекавшись відповіді, Зореслава подалася до дверей, і тоді наздогнали її слова нещасного чоловіка, Райським прозваного:

— А то не люди, то предковічні ординці повиходили із земних пропастей і знову залили нашу святу землю.

Й утямила Зореслава, що найстрашніше горе уже розверзлося в Україні й готове весь світ споганити. Тільки Матір Божа може врятувати.

Й подалася вона до Львова, сподіваючись побачити у храмі Святого Миколая, з лівого боку царських врат, Чудотворну Холмську ікону, що її в незапам'ятні часи занесла туди двійниця Митусиної Зореслави, рятуючи святиню з приреченого на загибель Мединського монастиря.

Двадцять п'ятого серпня 1939 року митрополит Андрей Шептицький запросив отця-професора Миколая Конрада до своєї келії для напутньої бесіди.

Щотижнева розмова з митрополитом п'ятничного дня була ритуальною й не викликала в отця найменшої настороженості. Та коли пастир діткнувся долонею до його голови, нахиленої для поцілунку святішого в руку, відчув отець дрібне тремтіння його пальців, однак і це не навівало неспокою: митрополит помітно занепадав здоров'ям, хоч голос його завше звучав по-молодечому дзвінко. Тепер той голос чомусь пригас, взявся шелестом й долинав до слуху отця наче з-під єпитрахилі під час сповіді.

Отець Миколай пильно заглядав в очі митрополитові, та він їх примружував, ніби хотів приховати якийсь свій неспокій; святіший розправляв долонею сиву кучеряву бороду, говорив надто тихо, й отець уважно ловив кожне його слово.

— Подивляю твою працьовитість, сину, — прошепотів етнарх і замовк.

Він повернувся у візочку до столика, на якому лежала товста папка з упорядкованим і передрукованим на машинці патериком Страдчівського монастиря, однак не взяв її, протягнув руку далі, досягнув тонку брошуру в коленкоревій оправі, поклав її на коліна й знову тихо заговорив:

— Ти вибрав найкращу часть із дарованого тобі Господом життя для дослідження нашої історії, і хай ця пристрасть до праці не покидає тебе до кінця днів твоїх.

Отець Миколай, поштиво схиливши голову, уважно прислухався до мови митрополита, відчуваючи, що не для похвал запросив він його до себе.

— Й може здаватися дивним те, — продовжував Шептицький, — що твоє ім'я і прізвище збігається з іменням ігумена, який жив тисячу років тому, проте і в цьому нічого парадоксального немає. Ігумен Страдцівського монастиря загинув на хресній дорозі, на яку вийшов нині ти, то можна припустити, що люди, які в різних часах жертвують своє життя для віри й науки, можуть бути схожі і виглядом, і йменням, адже і наш національний етнонім теж ніколи не мінявся і був спільним для всіх людей, що жили на нашій землі протягом історії... Й творив народ колись, як і тепер, свою Біблію, стаючи нацією за допомогою слова. Німці усвідомили себе німцями після знайдення рукопису Тацитової праці "Германія", Вацлав Ганка для порятунку чехів від онімечення видумав "Краледворський рукопис", Вірменія вбачала віру народу в Давиді Сасунському, а ми створюємо культ співця Митуси, який складав героїчні пісні, схожі на величний епос "Слово о полку..."

Митрополит розплющив очі, погляд його зблиснув, й отець Миколай подумав, що святіший зараз перейде від філософських роздумів до більш конкретної розмови, проте він і далі ділився з учнем своїми роздумами.

— Усі нації світу сформувалися в боротьбі за свою незалежність. Пригнічений неволею народ знаходить у собі незвідані сили, породжені протестом. Прямуючи до обітованої землі, він витворює екстракт витривалості, який ми називаємо національною ідеєю. Однак ця свята категорія легко перемінюється в імперську ідеологію, коли устаткована нація заражується бацилою жадоби чужих земель. Ця хвороба стає початком кінця національного життя кожного народу. Імперський народ перемінюється в орду, в якої нема духовності, й тому так само, як тіло без душі, не може існувати. Орді не властива ні музика, ні поезія — тільки гасла до насильства і шаманські заклинання про мниму велич правителя. Орда не має ні кордонів, ні родового гнізда, тобто своєї історії, й замість неї створює міф про світове панування. Така ідеологія породжує жорстокі режими, які не можуть тривати вічно. Проте вони страшні й кровожерні... Сьогодні дві орди оточили з обох боків Європу.

Митрополит знову замовк, а по хвилині, ніби забувши, про що говорив, мовив таке, що не в'язалося з його роздумами:

— Звільняю тебе, сину, від целібату. Час настав такий, що кожен свідомий українець, а священнослужитель насамперед, повинен витрачати енергію не для усмирення плоті, а для виховання дітей патріотами. Я завжди був противником суперпобожних аспірацій єпископа Хомишина.

Від почутого дійняла отця Миколая тиха втіха, яка тут же змінилась гіркотою, й він сказав:

— Пізно, ваша ексцеленціє...

Й постала перед його очима чарівна панночка у голубій сукенці й солом'яному капелюшку, яку він втратив, мабуть, назавжди. Й жаль до єпископа Хомишина, котрий запровадив у Станіславівській єпархії чужий для українців целібат, а теж до митрополита Андрея, який не зняв з нього впору целебської обітниці, згнітив його глухим гнівом... Во ім'я чого Церква вдалася до святенницького насильства? Адже любов до Бога конкретизується в земній любові, чей незримий Бог перевтілюється в людину для того, щоб принести віруючим живу любов... То чому Син Божий, творець святого почуття, після воскресіння Духом ставши, почав вимагати від людей любові ідеальної, не здатної продовжувати життя?

Й відчув цієї миті отець Миколай, як накрохмалений білий комірець здушив, немов петля, його невідступну мрію побачити хоча б ще один раз панночку з Крилоської гори... Не судилося. Не діждавшись від Зореслави ні відповіді на листа, ані подяки за подарунок, отець поїхав до Залукви, та не застав там дівчини, й ніхто не міг сказати, куди вона поділася...

Тепер він здавлював у душі гіркий докір, й спитав його митрополит:

— Чому пізно? Ти загубив її?

— Так, ваша святосте, — відказав ледь чутно отець Миколай.

— Бог добрий... — співчутливо глянув на нього Шептицький. — Може, ще відшукаєш... Не печалься, сину.

Та не прийняв покривджений отець пастирського співчуття й мовив прохолодно:

— Скажіть, владико, що трапилось на світі, що ви такі стурбовані і на обличчі, і в розмислах?

— Ще не сталося, — відказав митрополит. — Але гряде велике лихо... — Й він подав отцеві брошуру, яку щойно взяв зі столика. — Недавно прислали мені з Німеччини книгу віщуна Гольденкранца "Антихрист". Я звелів її перекласти й опублікувати у видавництві отців василіян у Жовкві... Не надто вірю в пророцтва, але Гольденкранц кілька років тому провістив лихо, яке сталося сьогодні і в Німеччині, і в Росії. І там, і там прийшли до влади слуги Антихриста, які усунули з життя світочів духа, а їхнє місце зайняла темна й жорстока чернь. Те лихо поки що шаліє поза нами, але нас не обмине...

Й повідомив митрополит про найтривожнішу новину.

— Вночі на двадцять четверте серпня в Москві потаємно, наче таті, зустрілися Рібентроп і Молотов і підписали пакт про ненапад...

— Не бачу в цьому нічого лихого, адже... — подивовано мовив отець Миколай і знітився під осудливим поглядом Шептицького.

— Нині кожен повинен стати хоч трішки політиком, — сказав митрополит. — Кожен мусить вчитися передбачувати наслідки... Рік тому вже відбулася у Мюнхені одна змова — і з мапи Європи зникли Чехословаччина й наша маленька Карпатська Україна. Світові хижакі ділять між собою європейський континент, тепер прийшла черга на

Польщу. Цей пакт дає право Гітлерові й Сталінові роздерти державу, в якій живемо і ми. Ти скажеш, що в цьому теж нічого страшного немає, чей Польща стала для нас лихою мачухою. Але я навіть уявити боюся, під чію опіку може потрапити Галичина, адже весь світ знає про нечуваний терор у більшовицькому раю...

Й запала в келії гнітюча глуха мовчанка — так іноді буває в горах, коли на землю раптово спадає мряка — непроглядна й непрочутна, з якої немає виходу, й не сягає довколишнього світу голос заблуканих.

Тож втямив цієї миті отець Миколай, чому тремтіли у владики пальці й чому так довго вів етнарх бесіду про орду, загрозу якої відчув лише він...

— Першим світочем духа, який загинув від рук властелина, був співець Митуса, — заговорив після затяжної мовчанки Шептицький. — Нині цей гріх князя переріс у масові злочини: гинуть у диявольській державі письменники, вчені, мистці, священики... Церкви валяться або стають вертепами для розбійників і повій, в'ючна худоба осквернює храми... А за більшовицької інвазії у наш край — це станеться скоріше чи пізніше — постраждає найперш моє дітище — Львівська Богословська академія, в якій працюєш і ти під берлом ректора отця-митрата Йосипа Сліпого... Тож задумав я, поки не пізно, потаємно висвятити ректора на єпископа з правом зайняти керівництво галицькою метрополією після моєї смерті. Тебе ж призначу парохом у Страдчі — історію того святого місця ти добре пізнав, відчитуючи стародавній патерик...

— Який фатум! — аж вигукнув отець Миколай. — Таж ігуменом Страдчівського печерного монастиря був мій однофамілець — перший у нашому краю мученик за віру... І якщо я продовжую його життя, то, може, й мені присуджено...

— Усе в Божих руках, сину. Думай про життя, а не про годину своєї смерті — вона давно вже записана в небесній книзі, й цікавитися тією

таємницею грішно єсть... У Страдчі нині немає пароха, забрав його до себе Господь, а доглядає церкву старенький диякон Ісайя Прийма. То, якщо доведеться, прийдеш до нього й покличешся на мене... А поки що чекаймо виroku долі: Польща не встоїть перед слугами Антихриста, які змовлялися нічно в новітньому Вавилоні...

— Чи вже можу бути вільним, владико? — спитав отець Миколай, підвівшись із стільця.

— Можеш іти, сину... Я вірю в тебе: ти добрий християнин і щирий патріот. А патріотизм — це теж релігія. Кожен патріот готовий за націю пожертвувати своїм життям, як первісний християнин за віру... Іди і вписуй нову сторінку в українську Біблію — документ нашої боротьби з ордами. Знахідкою Страдчівського патерики ти вже збагатив Святу Книгу, тож доповнюй її й далі своїми знаннями й навіть життям, якщо спотребиться...

Отець поцілував митрополита в руку, владика осінив його хрестом і промовив:

— В патерику є запис про хресну дорогу в Страдчі, прокладену людьми, які перезахоронювали Співця. Знайди сліди тієї стежі й віднови її. Хай вийде народ ще раз на хресну прощу, щоб зняти з себе первородний гріх, вчинений королем Данилом. А наші нащадки колись визначать — був то вольний чи невольний гріх...

III

Вечірня в церкві Святого Миколая закінчилася, старенький отець Серапіон зачинив царські врата і перед тим як піти до захристії, окинув поглядом спорожнілу церкву. Паламар дзеленькав ключами й замикав зсередини храм, а молода жінка, яка від обідньої відправи до кінця вечірні клячала перед іконостасом, навіть не поворухнулася, ніби збиралася перебути тут у молитві всю ніч.

Стулені долоні звела вгору в німому благанні до Чудотворної ікони Пресвятої Богородиці, яку прагнула побачити на білій прямокутній проймі, що світилася з лівого боку іконостаса...

Знала Зореслава з патерика, що та пройма — то знак терпеливого очікування віруючих на з'яву Холмської ікони, принесеної хтозна ким до княжого храму ще за прадавніх часів Льва Даниловича, — й зникла вона, коли самотній князь, струджений володарюванням і за гріхи каючись, покинув престол у Нижньому Замку й прийняв постриг у Спаському монастирі біля Лаврова на Самбірщині. Хтось її виніс, ховаючи від небезпек, які могли спостигнути незахищений княжопрестольний храм.

Паламар підійшов до молільниці, протягнув до її плеча руку, щоб нагадати про закінчення відправи, та не зробив цього: отець Серапіон попросив його кивком голови не заважати жінці закінчити молитву.

Та Зореслава й не усвідомлювала, що залишилася в церкві сама. Бо ж не була самою: на білій проймі проступив образ Божої Матері — видно, Пречиста почула її гарячу молитву й явилась їй. Під чорним убором, що спадав з голови на плечі, засвітилося ясне обличчя Діви Марії, звернене до дитяти, яке з любов'ю заглядало матері в очі. Богородиця на мить відвела погляд від сина, глянула добрими очима на Зореславу, й здалося дівчині, що образ Пречистої набрав рис її власного обличчя, ніби вона стояла перед дзеркалом. Й заговорила до неї двійниця Зореслави чи то самої Митусиної вдови, яка занесла колись Чудотворну ікону до храму Святого Миколая:

— Ти мусиш віднайти ікону, яка пропала за першої орди, бо без неї нашестя другої ніхто не переживе...

Й відказала Зореслава:

— Пресвятая Діво, галицький люд загартувався в татарській неволі: відбувши хресну прощу з домовиною Співця, дух свій зміцнив і в орді не

розчинився. Й це дало нашому народові силу спинити похід татаро-монголів до останнього моря...

Лик двійниці знову перемінився в образ Богоматері, й заблагала Зореслава:

— Допоможи, Пречиста, знайти хоч одну людину, яка б витримала труд, муки і навіть смерті не збоялася на другій хресній прощі. І хай та жертва підніме весь наш народ до хрестового походу проти червоної орди.

— Якщо дозрієте до такого чину і здійснисте його, то Господь назве вас обраним народом, — відказала Богородиця.

Після цих слів зник святий образ, розтанувши в білій голизні прямокутної пройми.

Утім Зореслава відчула на своєму плечі легкий дотик долоні, і її руки, складені до молитви, опустилися, немов зів'ялі лозяні гілки. Вона ще мить не могла вийти з екстатичного стану, та врешті повернула голову й побачила перед собою древнього старця з сивою бородою, ostrіshкуватими бровами й добрими очима — був він схожий на святого Миколая, що дивився на них з іконостаса.

Старець промовив:

— Я отець Серапіон, парох княжої церкви, і знаю, чому ти так ревно молишся і що хочеш побачити на білому тлі пройми. Світле твоє бажання, й, можливо, Бог призначив тобі віднайти пропажу... А тепер ходи зі мною до захристії: я розповім тобі легенду, яка дійшла до мене з діда-прадіда, — всі чоловіки з мого роду з прадавніх часів служили Богові в цьому храмі...

У захристії священник зняв із себе богослужебне облачення і в сірій сутані здався дівчині ще древніший. Старість світилася з його очей мудрістю й досвідом, й був у пароха втішений вигляд, наче він уздрів людину, на яку чекав весь свій вік, щоб відкрити їй заповітну таємницю, про яку знав тільки він.

Й повів старий парох довгу оповідь: звучав у ній відгомін стародавніх билиць, які протягом віків передавалися з уст в уста, обростаючи невірогідними сказаннями й придибенціями, на правду схожими.

...Ласкава панночка того не знає, бо звідки може знати: в літописах те не записано й жодного патерика з подібними переказами не збереглося, хоч, певне, колись і в нашому краю складали добродієні ченці діаріуші про монастирські діяння. То мусимо вірити легендам... Відомим, майже рівним з Києво-Печерською лаврою, був Страдцівський печерний монастир. Нині там зяє лише чорна нора, досередини ніхто не заходить — тягне звідти їдким згаром, тож вірогідним здається мені переказ про те, що в незапам'ятні часи монголи задушили в печері димом весь чернечий клір...

Що мовите, панночко? Про це вже написано, знайдена якась книга? І ви її прочитали? То й добре... Та, видно, не про все в ній сказано, коли ви не знаєте, чому в моїй та інших церквах біліють прямокутні пройми з лівого боку царських врат... То надія людська, сподівання, що образ Холмської Богоматері, яка врятувала столицю князя Данила від грізного темника Куремси, колись проступить крізь тиньк і врятує народ від загибелі в найтяжчі часи... Про це теж знаєте, панночко, і кажете, що ті часи вже настали?.. А мабуть, ні, бо не з'явилася ще Матір Божа із святим покровом у руках, як це бувало вже не раз на світі: Вишгородська Богоматір спасла московитів у часи смуту, Ченстоховська освятила перемогу Костюшка під Рацлавицями, Почаївська в козацькі часи прогнала турків з Волині. А Холмська ікона жде свого часу, і знайти її, моя дитино, конче треба, бо Судний день надходить...

Якась добра душа, а може, то ангел Божий, винесла Холмську Богоматір з Мединського монастиря перед пожежею і в княжий храм Святого Миколая занесла. Та коли князь Лев постригся в ченці й опіки над церквою не стало, черничка, яка у Страдчі денно й нічно молилася над гробами замордованих ченців і мужа свого — Бояна чи то Митуси, прийшла в храм Миколая служити й винесла ту ікону з церкви, боячись наруги над нею. А де заховала, того ніхто не знає...

Багато легенд ходить про Чудотворну Холмську ікону, та вірної правди жодна не мовить. Начебто вивіз її до Любліна король Ян Казимир після перемоги над Хмельницьким під Берестечком... А за України в 1918 році її привезли до Києва, й коли прийшли більшовики, замурували в якомусь підвалі...

Та я вірю в мою родову легенду. Та страдчівська черничка у великій святі ходила на прощу до спаленого печерного монастиря і в храмі Різдва Пресвятої Богородиці слухала божественний спів ієромонаха Ісайї, який звучав так велично, як у Бояна або Митуси, й сповідалася в нього... А у притворі храму відмолював свій невольний гріх колишній воєвода Дмитрій, котрий нібито закинув Золоті ворота в Царгород, й за те татари його вбили. Та насправді залишили його живим і примусили вести орду на Галич. Й зменшив він свій гріх: повів татар у Паннонію, це їх зупинили чехи, поляки й угорці. Однак Дмитрій не міг собі простити зрадливого вчинку, ховався від людей, в луду жебрака одягнувшись, молився в церковному притворі й на цвинтарних могилах на лірі грав, а окрему молитву за повернення до Києва Золотих воріт сам склав й співав її, покручуючи корбою ліри... Черничка знала, ким був той жебрак, й, прощаючи йому невольний гріх, припадала до нього й годувала...

То я гадаю, панночко, що Чудотворна ікона зберігається в благословенному Страдчі або в котромусь із довколишніх сіл, бо кому мала черничка її передати, як не ієромонахові Ісайї або покутникові Дмитрієві. Але чи то так, один Господь знає. Та якщо вам, доню, випала місія віднайти її, то шукайте в наших краях. І хай благословить вас Господь на тій стежі...

Вигнанка Зореслава й далі ходила селами — до Великополя, Добростанова, Добровиці, Домажира й ніде більше, ніж на добу, не зупинялася, випитувала в старих людей і в священників про ікону й прибилася нарешті до Тустані, щоб від повітового провідника ОУН Богдана В'язівського отримати нове завдання. Але тієї осінньої днини його в селі вже не було.

До Львова увійшла новітня орда, а на тустанській читальні лопотів червоний прапор, й комуніст Іван Кашуба впізнав оунівську зв'язкову... Зрадили Зореславу невинні сільські хлопчики, які, забачивши жінку, що вряди-годи заходила до села й частувала їх цукерками, загомоніли втішно: "Циб'ячка прийшла! Циб'ячка прийшла!"

Й таки вдалося Зореславі втекти від Кашубиних гайдуків. Заховалася аж у Янові: парох церкви Святого Іллі отець Матвій прихистив її, взявши до плебанії за служебку.

IV

Отець-професор Миколай зайняв приходство у Страдчі того дня, коли вибухла Друга світова війна. Митрополит Шептицький, як і кожен, хто збагнув суть московської змови, неомильно передбачив її наслідки: Польща не в силі спинити німецьку навалу, четвертий розподіл Речі Посполитої неминучий, західні землі України опиняться під п'ятою новітнього окупанта, а Львівська Богословська академія припинить своє існування. Тож треба якось зберегти кращі сили духовенства.

Отцеві Миколаєві все до дрібниць було знайомим у Страдчі, ніби він тут пропрацював усі роки з часу свого висвячення. Храм Різдва Пресвятої Богородиці стримів до неба трьома зеленими банями й підпірав раменами золотих хрестів небозвід так само, як і за життя ігумена Страдчівського печерного монастиря Миколая Конрада; овальний отвір печери в підчерев'ї гори не осунувся й піском не засипався, і якби зайти досередини, то можна б у сутінку розпізнати квадратний сповідальний

камінь, а у довкружній стіні чорні нори, що ведуть до занедбаних келій. А що там у них залишилося — чернеча утвар, чотки, глеки, чаші, зітлілі книги, а може, й ікони? Та напевне там тліють кості замучених ченців, а їхні душі скиглять і стогнуть, благаючи розгрішення, бо невідспіваними поховані...

І знайомий, ніби в дитинстві босоніж ходив ним, біжить Яворівський тракт у лядські землі, а ним ступали колись княжі дружини завойовувати Краків і Люблін, й сунули теж незчисленні орди Куремси, Телебуги і Ногая; двигтів ним з Галича до Страдча славетний хресний хід за домовиною Співця, а на горі біля храму стояв тоді ігумен Конрад і в думці прокладав хресну дорогу, яка враз скособочила, відірвавшись від тракту, й побігла, зупиняючись на дванадцятьох страдних стаціях понад Верещицею й далі звивалася ущелиною поміж горбами аж до Верещицького озера, вкритого лататтям, замаєного водяними ліліями, котрі все літо цвітуть, не в'януци, якщо не відривати від дна їхні зелені слизькі корені, бо не приймаються ті квіти на суші, як не може ніде прижитися людина, вирвана із свого клаптика землі.

А від озера хресна дорога круто спинається схилом храмової гори, ніби хоче допасти до неба, з якого вітер сосновими китицями змитає хмари, та зупиняє її церковний майдан, де колись височіли могили ченців і Митуси... Немає вже тих могил, запалися вони в земну глибіню, звільнивши місце для нових гробів, — і може, йому, отцеві Миколаєві, теж уже призначене Божим пальцем місце для вічності. Та туди ще треба дійти. А йдучи, він відновить святу дорогу для людей, які виходитимуть на хресну прощу. Та спершу по ній сам пройде... А хто буде моїм Симеоном Киринейським, який допоможе нести хреста: Шевченко, котрий ворогам увіч назвав наше родове ймення, чи Гоголь, що в запортку відступництва вигрівав нашу славу?.. А може, пожене мене на Голгофу свій темний Варрава?.. Господи, відверни від мене чашу сію...

А коли на львівській ратуші залопотів червоний прапор, подумав отець Миколай, що колір той від крові, і наша кров на тому полотнищі... Та може, зблякне згодом зловісна барва, — теплилася в душі отця

слабка надія, — й гірше не буде, чей у школах і державних установах зазвучить нарешті рідне слово, а мова — то матерія не лише для загарбницьких гасел, а й для слави й молитви, і навчатимуться нею школярі своєї історії, і вірші Шевченка, і рідні пісні зазвучать... А таки гірше не буде, — втішав себе думкою отець Миколай, лихі передчуття від себе відганяючи.

Аж поки не побачив...

Промарширували Яворівським трактом зайшли вої, і стиснулося в отця серце від тривоги. Були ті вої в гостроверхих шерстяних шоломах, схожих на ординські кучми, з хижими дзьобами на тім'ях, а на лобах яріли п'ятикутні криваві плями, і мова воїв була чужа, і жадова до походу на береги останнього моря бризкала з їхніх очей...

І згадалися отцеві лихопророчі слова баскака Ахмета з патерика: "Ви ніколи не будете вільні від орди! Ваші нащадки зігнуть свої шиї в новому ярмі і наввипередки славитимуть новітніх ординських вождів!"

Тож подався отець до Янова, щоб побачити, як поведяться люди при переміні... У Львові вже заганяли в товарняки польські сім'ї, й стугоніли ті ясирні ешелони в Сибір і Казахстан, й чутка прилетіла, що половина Тустані разом з комуністами виселена, а тут, у крайній крамниці, що корчмою стала, п'яна мужва заливала себе дешевою горілкою — достоту як у давні татарські часи кумисом, блазнювала, реготала й, не думаючи про те, що завтра з ними станеться, славила нову орду:

— Пиймо, братове, воля настала, такої влади нам треба! І хай вічно живе вождь усіх народів Сталін!

Й подумав отець, що не тільки люди живуть двічі, а й орда не вигибає: набираючи іншого вигляду, несе в собі давню лють і безчестя.

— Пресвятая Богородице, спаси нас... — прошепотів отець і подався до храму на престольну відправу.

...Чотири роки поневірки забрали здоров'я в Зореслави, бо ж і спокійного сну ніколи не мала, переночовуючи в чужих хатах, а то і в клунях; у втомливих мандрівках від села до села недоїдала й коли нарешті опинилася в затишній комірці на плебанії отця Матвія у Янові, відчула слабкість у тілі, й вимучував її сухий кашель.

Знала вже, що до неї добираються сухоти, й боялася собі самій до цього признатися; парох дбав про неї й був ласкавий, проте зі скрухою запримічував, як чахне дівчина і в'яне її врода.

В день престольного празника вибралася Зореслава до Страдцівського храму, щоб після Богослужіння підійти до тамтешнього священика й спитати його, чи він не знає бодай чогось про Чудотворну ікону. Звернула з тракту на круту стежку, що спиналася вгору до храму, й на скельному обриві, під чолопком гори, побачила чорний отвір і втямила, що то вхід до печери, в якій колись загинули ченці.

Зупинилася, з острахом заглянула в моторошну темінь, з якої тягло підвальним спертим духом, й згадала розповідь отця Серапіона про ієромонаха Ісайю й покутника Дмитрія: може, й насправді вдова Митуси віддала їм винесений із княжопрестольного храму святий образ — й де б то мали вони її заховати, як не в печері. А може, то вона сама в першому житті таке вчинила — не могла про це пам'ятати, бо тями предвічної не мала, та відчула, як невідома сила й примарна надія спонукують її зайти в утробу печери.

Мала свічку й сірники, носила їх завше з собою, бо вечорами у плебанії світилася гасова лампа тільки в кімнаті священика, а в її комірці тяжіла темрява; Зореслава засвітила свічку й боязко ступила в пітьму печери, немов у прірву.

Спершу наткнулася на квадратний камінь, що бовванів посередині печерної зали, — тут колись була сповідальниця, й ченці щоранку виходили із своїх келій до ігумена на сповідь. У довкружній стіні, що обступила камінь, чорніли овальні нори, крізь які можна було увійти до келій; тих отворів було кілька, і до крайньої наблизилася Зореслава із свічкою в руці. Перехрестилася й, зігнувшись, рішуче зайшла в нору. Пломінець освітив келію: під стіною стояла кам'яна лавиця, яка, можливо, служила ченцеві прічею, й більш нічого не побачила Зореслава.

Подалася назадгузь до виходу і вже сміливіше зайшла в сусідню келію, потім ще в іншу, та ніяких слідів колишнього життя й тут не помітила, тільки забивав дух підвальний сопух... Зореслава обійшла всі келії й зупинилася перед останньою корою, що чорніла в глибині печерної зали. Була вона такою низькою, що досередини треба було вповзати на колінах.

Й вона зважилася. Віск із свічки стікав на пальці, і їй здавалося, що він обпікає руку вогнем, пропалює шкіру до крові; дівчина мало не кричала з болю, та уста її від тривоги заніміли, і може б, вона втекла звідти щодуху, та заталанів на храмовій горі дзвін, звук благовіста немов штовхнув її в спину, й вона зайшла до келії. Від гомону дзвону темрява прилипла чорною сажею до стін, полум'я свічки потягнулося до стелини, в келії розвиднилося — і в дівчини страх пропав.

Стояла непорушно, вдивляючись у глибину келії, й ураз її погляд прикипів до залізної скрині, накритої проржавілою покришкою. Дівчина осміліла й рвучко ту покришку підняла: в середині куфра лежали складені одна на одну дерев'яні дощечки. Зореслава вийняла одну, потім другу, третю, склала їх поруч на долівці й побачила на них образ жінки в чорній намітці — такий самий, який колись проступив під час її молитви з лівого боку іконостаса у княжій церкві Святого Миколая.

З-під намітки виглянуло бліде обличчя жінки, схиленої над немовлятком, — і втямила Зореслава, що заповітна таємниця

розкрилася. Вона вклала до куфра тисові дощечки, опустила покривку, свічка згасла, дівчина вийшла з печери і в нестямі вибігла на гору.

У церкві правилася служба Божа. Зореслава впала долілиць перед престолом й забулася у вдячній молитві, а коли підвелася, побачила за казальницею ставну постать священика, який виголошував проповідь, і впізнала в ньому колишнього целібса з Крилоської гори.

Не мала сил відвести погляду від священика — того самого, з яким кілька років тому зустрілася на одну хвилину, на одну лише мить, й цієї миті було достатньо, щоб піти з його образом у подальше життя, не забути, думати про нього, шукати його серед людей, впізнавати й розчаровуватись, не знаходячи.

А він стояв за амвоном й читав із Євангелія від Йоана про воскресіння Лазаря із мертвих, і віра у вічність життя — його, Зореслави і всього народу — розлунювалася словесами під склепінням храму; прихожани чуйно ловили мову пастиря й зміцнювали свій дух вірою в порятунок від неволі.

Був отець змужнілий і в собі впевнений. Підборіддя, обрамлене чорним заростом, подалося вперед, й не побачила Зореслава на його шії білого комірця. Від цього відкриття обдало її горячку — адже він звільнився від чернечої обітниці і вчинив це для неї! Й вона мовчки заводала: я тут, отче, поглянь у мій бік, я прийшла до тебе, а зі мною найсокровенніша таємниця, нині розгадана!

Видно, почув її мову отець Миколай, бо на мить замовк, його карі очі зупинились на ній, спалахнули втіхою й тут же затінилися осугою невпевненості. Зореслава примліла з радості, що отець її впізнав, однак він відвів від неї погляд й промовляв далі. Слова його зазвучали металічною твердістю, й Зореслава подумала, що це вона йому додала впевненості. Ловила його погляд, притягувала, та враз згадала про свою

слабість, про свій марний вигляд, на якому zostалися вутлі сліди її дівочої вроди, й, заслонивши шаллю обличчя, вслухалася пильно в проповідь.

— Прийшла Марія Магдалина до апостолів, — продовжував священик читати стих із Євангелія, — і сказала: "Я бачила Господа, він воскрес!"

Голос отця міцнішав, ставав лункіший, ніби він намагався прогнати власні сумніви в правді воскресіння, й коли міцно впевнився у вірі, його мова забарвилася докором, з яким зверталися до марновірів пророки:

— Тоді прийшов Ісус до учнів і сказав: "Мир вам!.. А ти, Томо, простягни свою руку і вклади пальці в мою рану підреберну". Зробив так Тома і мовив: "Господь мій і Бог мій!" Й відказав на це Ісус: "Щасливі ті, які, не бачивши, увірували".

Подальшої проповіді Зореслава вже не чула. Пойнята несхитною вірою, влитою в її душу мовою отця, проказала в думці: "Не бачивши, я вірю: воскрес Христос, воскресне Україна!"

Вона дивилася крізь прозору шаль на мужнє обличчя отця Миколая, на його готовність до жертви за віру і волю й згадала своє благання до Богородиці в княжому храмі — послати у світ людину, яка б витримала муки на майбутній хресній прощі. Й відчула неомильно, що цей муж призначений Богом не для неї, а для подвигу, і тільки перед ним вона розкриє сокровенну таємницю, коли прийде найважчий для України час.

Прихожани вклякали перед престолом до Святого причастя. Зореслава тихо вийшла з церкви.

V

Зима сорокового року була нечувано люта. Птахи замерзали на льоту, а ранками сонце двоїлося: на сході вибухали в сталеве небо два вогненні стовпи, з яких один перемінювався в кругле жариво, а другий

чорнів, мов надгробний обеліск... Від стужі в лісах тріщали буки, ріки замерзали до дна, а людей морозив страх, коли до сіл заїжджали вантажні машини.

Господарі сушили сухарі й тримали їх у мішках напоготові: червоні опричники давали на збори не більше години. Вискакували з авт з карабінами напереваги, обступали призначені для вивозу в Сибір обійстя, заганяли в кузови старших, дітей кидали на клунки, немов дрова на опал; лемент вдарявся в зледеніле небо, спадав порошею на снігові замети й там ціпенів... З товарної станції у Львові відходили зчеплені з паквагонів, призначених для худоби, ешелони із заґратованими віконцями — набиті ясиром, стугоніли на схід.

Шаленіла червона орда в Галицькому краю: ніхто не мав певності, що доспить спокійно до ранку. По ночах у темних міських вулицях зупинялися чорні воронки, й коли спалахували вікна в якомусь будинку — знали сусіди, що когось там арештовують... Лунали кроки на сходах, на бруку, кремсав нічну тишу короткий гаркіт конвоїрів, клацали двері воронків, й раптовий рев двигунів, схожий на регіт садиста над жертвою, полохав на мить моторошний спокій міста — і вмовкав, немов смерть...

Арештовували просвітян, священиків, учителів, оунівців і навіть капезеушників, запідозрених у націонал-комуністичних переконаннях. А по Різдві сколихнула Львів жахлива чутка: зі шкіл та інститутів енкаведисти забрали понад п'ятдесят дівчаток і всіх розстріляли в бункері на Цитаделі.

Украй стривожений отець Конрад подався зі Страдча до Львова за порадою та заспокоєнням до митрополита, хоч знав, що сам етнарх не знайде втішних слів для свого вихованця.

Й промовив святіший Андрей:

— Сказано в Апокаліпсисі Івана Богослова: коли буде знята друга печать — зірветься з посторонків червоний кінь з вершником, у якому народи впізнають Антихриста, що сіє бурю. А вона вже звіялася. І ніхто не знає, мій сину, що сподіється на світі, як будуть зняті всі сім печатей. Чи суджено нам той час пережити, а чи загинемо? Не думаймо про це, на все воля Господня... Та комусь таки вдасться у тій круговерті уціліти, й може, то будемо не ми. Й не знаємо теж, що доведеться уздріти уцілілим: велике щастя чи незмірне горе. Бо не так багато, як мені бачиться, проміне часу, коли два хижі войовники, обидва на червоних конях, вгризуться один одному в горлянки, немов корсари над здобиччю. І в тій гризні загине безліч невинного люду... Мужайся, сину, може, й тобі доведеться вийти на хресну прощу. Не втікай, бо страх неминуче зажене тебе в глухий лабіринт, з якого й душа твоя не матиме сил вибратися. Несхитно йди своєю стежею, яку давно собі обрав. У своїх мислях ти пройшов нею від часів татаро-монгольського іґа і в реальній яві опинився сьогодні. Новітні ординці, виховані в жорстокій монгольській школі, й набагато нещадніші, ніж їхні вчителі, прийшли до нас. Така наша доля... Не зійди з хресної дороги, сину, і вір, що в тій війні загине Вавилон.

Загнаний у безнадію народ чекав, немов порятунку, спалаху нової війни, не відаючи, яке горе принесе вона, — адже корсари не знають милосердя, коли ділять здобич.

Спекотне літо сорок першого висушило в Зореслави останні крихти здоров'я, й вона згасала у тихій гарячці, немов недогарок пасхальної свічки. Й думала тепер лише про те, що перед тим як відійти до Бога, треба їй соборуватись. Рештками сил боролася зі смертю, щоб не забрати з собою у вічність заповітну таємницю.

Отець Матвій не відходив від неї, прикладав до її чола долоню й чув під дотиком, як разом з потухаючою гарячкою поволі відступає від неї життя.

Та ще не просила Зореслава розгрішення, немов чогось вичікувала, й утішав себе отець надією, що криза промине, й не наважувався приводити дівчину до останньої сповіді...

Перед світанком задзвеніли шибки на вікнах плебанії, пролунали вибухи не на землі, а десь високо в небі, й подумав отець Матвій, що то чергові летунські маневри, коли літак тягне за собою надутий рукав, а зенітники вправляються у стрільбі по ньому. Проте вийшов на подвір'я, а тоді почув металеве дзвеніння в зеніті. Підвів голову й побачив дві трійки срібних літаків, що розпорювали небо, наближаючись до Львова. Вони враз стрімко знизилися, і з перемістя, де Скнилівське летовище, піднялися чорні клуби диму, а за мить повітря сколихнулося від потужних вибухів.

Зрозумівши, що сталося, отець довго не міг зрушитися з місця — проїняли його суперечливі почуття полегші й страху: розпочалася нова війна, яка прожене безбожну сатанинську владу, але ж хто прийде на її місце — добріший чи лютіший завойовник, і що станеться зі світом, з Галицьким краєм, зі Львовом, з Яновом, з янівською церквою; хто витримає воєнну хуртовину, хто уцілілим пройде крізь вогонь і дим, чей смерть не вибирає — такий закон війни... Стояв отець заціпенілий на подвір'ї, а в небі дзвенів срібний метал і стихав за східним обрієм.

Трійки літаків пронеслися одна за одною над Львовом, стихло їхнє в'їдливе дзумкотіння, а тоді на Яворівському тракті почувся тупіт тисяч ніг, залунали вигуки й команди. Лави військових безладно товпилися на шляху й обочинах — не був то марш, а панічна втеча, кінця солдатським колонам, які відступали від кордону, не було видно, тільки стирчали над сірою, мов войлок, масою дзьобаті шапки, які враз утратили свою недавню зловісність, що викликала в людей липкий страх.

"Лев, який утікає, стає нікчемнішим від зайця", — зловтішно подумав отець Матвій і квапно подався до плебанії, немовбито радісну звістку ніс Зореславі.

— Війна! — вигукнув він з порога. — Втікають визволителі!

Зореслава підвела з подушки голову, кволо посміхнулася й вимовила ті самі слова, які щойно промайнули в думці отця:

— А які ж то будуть ті нові визволителі?

— Гірше не буде! — впевнено мовив отець і знітився від саркастичної репліки Зореслави:

— Значить, буде зле, бо ж добра не було. А гірше — куди вже гірше...
— Й додала по хвилині: — А чому ми, отче, самі не визволяємося, а водно ждемо рятівників? Чей немає на світі добрих завойовників?

Надовго запанувала мовчанка в комірці Зореслави. Отець Матвій і далі не відходив від хворої, а вона знову запала в гарячку. Отець прикладав до її чола вологого рушника, чекав її скону й молився...

Другого дня з плачем і зойками прибігли до плебанії сільські жінки й заговорили одна поперед одної про таке, у що важко було повірити...

До соляних шахт біля Добромиля енкаведисти привели із старосамбірської тюрми кілька сотень в'язнів й живих поскидали у штольні: крики лунали по всій околиці... А у Львові біля тюрем на Городецькій, на Лонського й Замарстинові ревуть заведені трактори, заглушуючи зойки в'язнів, яких розстрілюють у камерах. Кров пливе тротуарами...

Й прошепотіла Зореслава, виборсуючись із гарячки:

— Настав найтяжчий час, отче, і врятувати нас може лише Матір Божа. Пошліть паламаря до Страдча — хай покличе отця Миколая Конрада, щоб висповідав мене...

— Отямся, доню, — заговорив отець. — Небезпечно йти тепер із святими дарами... Чому ж мене не просиш до соборування, дитино?

— Простіть, отче, ви не все знаєте... — прошепотіла Зореслава й додала по хвилині: — Покличте отця Конрада, благаю вас. Зробіть це, поки не пізно...

Юрій, син дяка Прийми, не радив отцеві Миколаєві й батькові йти у такий непевний час до хворої, адже у Янові є свій священик, а лісовими дорогами то тут, то там сновигають чекістські патрулі: наздоганяючи відступаюче військо, виловлюють дезертирів, готових здатися німцям у полон.

Та отець Конрад і слухати не хотів Юркових застережень, передчуваючи, що саме він, а не інший священик, потрібен жінці, яка чекає останнього розгрішення, й звелів дякові Ісайї збиратися в дорогу із святими дарами.

Перечекавши в лісі, поки очиститься тракт від решток солдатського тлуму, вони в тривозі допали до янівської плебанії.

Отець Матвій винувато розводив руками, мовляв, така остання воля вмираючої: аби тільки ви, отче, її соборували. Він завів прибулих до комори, де лежала Зореслава, й отець Конрад стетерів на порозі.

З подушки дивилося на нього змарніле й від марноти аж прозоре знайоме обличчя, образ якого не вступався з отцевої пам'яті всі роки — з того часу, як уперше й востаннє уздрів його на Крилоській горі, — і думав завше про нього, і снів, і марив, й лише один раз з'явився лик дівчини перед ним, коли виголошував за амвоном проповідь: на одну лише мить засвітилося те обличчя і змеркло, сховалося за шовковою шаллю, й подумав тоді отець, що то не Зореслава.

Тепер вона, дивно гарна, наче хвороба висмоктала з її личка страждання, біль, непевність, тривоги й залишила тільки слід колишньої дівочої вроди, невідривно вглядалася в сповідника, перед яким мала відкрити заповітну таємницю. Обличчя хворої здалось отцеві неживим, мов посмертна маска, й на коротку мить засумнівався отець Миколай, що це Зореслава. Та очі її враз засвітилися, всміхнулися, зшерхлі уста заворушилися, й вона проказала:

— Нарешті я діждалася вас, отче...

Отець Миколай подав рукою знак дякові, щоб вийшов, уклякнув перед ліжком і припав устами до рук Зореслави, що були складені на грудях, мов у мерця: хвора підготувалася до вічності. Тепер вона розвела їх, діткнулася долонями до отцевого обличчя, її пальці блукали по його бровах, по бороді, по ритвинах на щоках, ніби впевнювались, що це таки він; холодний дотик пальців остуджував його уста, зволожені сльозами.

— Чому аж тепер? — схлипнув отець.

— Дякуймо Богові, що ми ще встигли зустрітися на крайній межі, — проказала Зореслава. — Аж нині вона розлучить нас, бо дотепер кожної миті ми були разом... Нахиліться до мене, отче... Гріхи мої відомі Господу, навіщо вам їх знати... А те, що зараз повім, добре запам'ятайте, — й Зореслава розкрила перед отцем таємницю.

Тоді з останніх зусиль підвела з подушки голову, поцілувала отця в уста й промовила:

— Прощайте... Будьте мужні на хресній прощі...

Й зімкнула очі.

Отець Конрад й дяк Ісайя Прийма верталися в мовчазній скорботі. Сонце вже скотилося над озеро, й гаряче жариво, діткнувшись краєм до

води, почало згасати. На тракт упали довгі тіні від сосен, загороджуючи отцеві й дякові дорогу, немов застерігали, щоб не йшли далі, бо ще чутно на шляху тупіт чобіт — то відступають рештки червоної орди, й десь там, за поворотом тракту, ревуть, буксуючи у фосах, машини й горланять комісари.

Дяк Ісайя ніс у руці потир, накритий вишиваною серветкою, й просив отця вернутися до Янова. Отець, не чуючи тієї поради, шепотів молитву: "Отче Небесний, благослови мене на хресну прощу, вділи мені вірності Апостольському престолу й Україні..." Він перейшов через загороджений тіннями тракт і ступив на хресну дорогу, яку встиг прокласти й обставити на дванадцятьох стаціях дубовими хрестами; за ним ішов із золотою чашею в руці дяк Прийма й не переставав благодіяти отця вернутися. Та отець Миколай і далі не слухав його — він думав про те, що цей покутний шлях, на який вони вийшли, оповіє колись серпантиною весь край із Страдцівською горою на вершині, й підуть по ньому розкаянні люди, у закамарках душ яких ще тліють рештки совісті й стиду і ще не всякли у пісок забуття сліди родової пам'яті. Вірив у це так щиро, як у Бога, й нічого більше не бачив перед собою — лише хресну дорогу, яка тягнулася від Розточчя вздовж Яворівського тракту й завертала у видолину між горбами, де текла тиха Верещиця.

Минули першу стацію — на образі, прибитому до хреста, милосердна жінка обмивала пахучою олією голову Мученика... Минули й другу, на якій колись стояв плосковерхий намет баскака Ахмета — тепер тут на хресті висів образ Тайної вечері, під час якої Мученик назвав ім'я зрадника.

А до третьої не дійшли... З лісових нетрів вискочили кінні ординці і з вигуками "Лові попов!" кинулися на отця й дяка.

Отець Конрад взяв з рук Прийми чашу із святими дарами й підніс її горі, немов хотів цим зупинити напасників. З коня нахилився до нього ординець у зсунутій на потилицю гостроверхій шапці, й здалося отцеві, що йому в обличчя дихає кислим смородом кумису сам баскак Ахмет,

який перемінився із словесного образу в патерику на живого заброду. Баскак закричав: "Воруєте, попи, всево вам мало, куда несьоте ето золото?" Ординці зіскочили з коней, заламали отцеві й дякові назад руки й, штовхаючи в спину прикладами карабінів, погнали їх до третьої стації, на якій Ісус уперше впав під хрестом. Звалили на землю й закололи штиками.

Смеркало, коли син дяка Юрій, до краю занепокоєний, зійшов із Страдчівської гори й подався хресною дорогою назустріч батькові й отцеві Миколаєві. И зжахнувся, побачивши на третій стації двох мучеників, що лежали на землі в крові.

Припав до батька, який уже не дихав, і заривав так страшно, аж пуца почорніла від його жалю. А поруч з батьком лежав отець Миколай — уста його ворушилися. Юрій нахилився над отцем й почув останні його слова:

— У крайній келії за сповідальним каменем... у печері... ікона, врятуй її...

На другий день на хресну дорогу вийшли мешканці Страдча і Янова і в невимовній печалі поховали мучеників на Страдчівській горі біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці.

* * *

Ігор Романюк наче прокинувся враз зі сну, сповнений тяжких візій, — пригноблений ними, розтерзаний, та водночас із племінцем надії у душі на світлий день, який доконче прийде колись у світ і до нього самого, й розпаношиться добром, чей безліч життів вміщається в одному-вічному й безкінечному.

Нікого не було біля нього, лише чорні ґрати, що заступили печерну нору, й стрункі сосни, які вихопились із сутінків брунатними стовбурами, немов свічки на церковному престолі.

Десь там у вишині, недалеко церковних чертогів, сосни замітали пухнастими мітелками персті хмаринки з голубих кружалець неба, й були на білому світі тільки вони, їхній суголосний шум, підсилений плюскотом Верещиці, — і ще я, Ігор, заслуханий у мову правичності.

Коли і скільки часу сидів я там — перемінений у чуйний слух: за першого свого життя, якщо воно в мене було, чи тоді, як я у ранній юності, разом з товаришами-доморосами, зважився заглянути в глибину землі й віків, й мало не залишились ми всі там — у земних тіснинах.

А може, одну лише мить, в якій переді мною роздерлася завіса над проминулим, і я побачив те, що тільки мені одному дозволено було уздріти.

Чи то почув я в шумі пралісу голоси свідків історії, які вічними суть, як ця страдчівська пуща, що таїть у собі дивовижу заповітних таємниць, як ця річка, що без упину плюскотить, готова розповісти про те, що знає лише вона...

Може... Дякую тобі, Господи, за те, що наділив мене таланом дізнатися про те, чого ніхто, крім мене, знати неспроможний, що подарував мені щастя прожити безліч життів в одному — мов те зело, яке щороку оживає повесні...

Я попрощався із Страдчівською горою, пущею, печерою, могилками й пішов далі у свої мандрівки, які, поки живу, вестимуть мене в незнані світи.

Полишив за собою перехрестя стежок, гори й ізвори, села й міста, тучні поля й мертві цвинтарища й натрапив урешті на те, чого все своє життя шукав для утвердження впевненості у доцільності моїх мандрівок.

На горі чи на рівнині, при битій дорозі, а чи в запустілому цвинтарі, на козацькій могилі чи на гробі забутого ратника, воєводи або поета — являвся перед моїми очима чорний обеліск з написом золотими літерами:

"О Золоті ворота, стояти вам ще там, де ви стояли!"

І я повірив, що так буде.

Львів — Страдч,

2008—2010 рр.

Примітки

1. Шапка-вушанка.
2. Театр Прикарпатського військового округу.
3. Мовна помилка! (лат.)
4. Цахес біля дверей! (лат.)
5. Падаю до ніг! (польськ.)
6. Пізнати пана по холявах! (польськ.)
7. Свята простота! (лат.)
8. Ви більше тут не працюєте! (польськ.)